

T.C.

EGE ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORTA TUNÇ ÇAĞ'DA YUKARI DİCLE VADİSİ:

BÖLGE KÜLTÜRÜ VE SİYASİ YAPI

Doktora Tezi

Abdullah BİLEN

Arkeoloji Anabilim Dalı

İZMİR

2023

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORTA TUNÇ ÇAĞ'DA YUKARI DİCLE VADİSİ:
BÖLGE KÜLTÜRÜ VE SİYASİ YAPI

Doktora Tezi

Abdullah BİLEN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

Arkeoloji Anabilim Dalı
Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi
Doktora Programı

ETİK KURALLARINA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü M¼d¼rl¼ę¼'ne sunduğum “Orta Tunç ağ'da Yukarı Dicle Vadisi: Bölge K¼lt¼r¼ ve Siyasi Yapı” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Abdullah BİLEN

ÖNSÖZ

“Orta Tunç Çağ’da Yukarı Dicle Vadisi: Bölge Kültürü ve Siyasi Yapı” adlı doktora tezimde, lisans döneminden bu yana üzerine araştırmalar yaptığım Yukarı Dicle Vadisi’ne odaklanmaktayım. Yakın zamana kadar arkeoloji literatüründe “terra incognita” (bilinmeyen topraklar) olarak adlandırılan bölge, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında 1998’de başlayıp 2020 yılında barajın su tutmaya başlamasıyla son bulan kurtarma kazılarıyla, Türkiye’nin en uzun soluklu arkeoloji çalışmalarından birine şahitlik etmiştir. Dünyanın birçok farklı üniversitesinden ekibin dahil olduğu proje, muazzam boyutta bir verinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Neolitik dönemden günümüze kesintisiz olarak yerleşim gören bölge birçok döneme dair yine buluntularıyla arkeolojik olarak neredeyse bilinmeyen bir coğrafyanın tarihinin yeniden yazılmaya başlanmasına olanak sağlamıştır.

Arkeoloji lisans eğitimim sırasında Ilısu Barajı kurtarma kazılarında görev almaya başladım ve 2019 yılına kadar dört farklı yerleşimde yerli ve yabancı ekiplerle birlikte çalıştım. Bu çalışmalar esnasında bölgedeki diğer ekiplerle ve araştırmacılarla sık sık alan ziyaretlerinde, panel ve çalıştaylarda buluştuk. Bölgedeki müzelerde yapılan atölyelerde farklı ekipler, buldukları buluntuları masaya koyup bilgi alışverişinde bulunurdu. Lisans öğrencisi iken bu buluşmalardan çok beslenir ve kazı sonuçları toplantılarını kaçırmazdım. Lisans tezimde “Yukarı Dicle Vadisi Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası”nı çalıştım. Bu çalışma bölgeye dair ilgimi artırtırken, farkında olmadan araştırmalarımın da temelini oluşturmuştu. Assur Arşivleri’nden yola çıkan birçok araştırmacı 20. Yy’ın başından günümüze kadar birçok antik kenti ve yerleşimi bölgedeki farklı höyüklerle lokalize etmekteydiler. Kimi coğrafyadan, kimisi fonetik isim benzerliklerinden, diğerleri ise höyük üzerinde veya etrafında bulunan kalıntılardan ve seramiklerden yola çıkarak farklı teoriler geliştirmişti. Kurtarma kazılarının başlamasıyla yabancı bir kazı ekibi bölgenin başkenti olan Tuşhan’ı

bulmayı da hedeflemekte idi. Yeni Assur İmparatorluğu'nun Eyalet Başkenti Tuşhan popüler konulardan biriydi. Kurk Monolitleri'nin bulunduğu yer olarak Üçtepe en önemli aday iken; Ziyaret Tepe'de kazıların başlaması, aşağı şehirde bulunan Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen yapıların ve sur duvarlarının ortaya çıkması ve yaklaşık 30 hektarı kaplayan bölgenin en büyük yerleşimi olduğu anlaşılmasıyla, burası yeni bir aday olarak Tuşhan'a bir adım daha yakın gözükmeye başlamıştı. Giricano'da bir grup Orta Assur Dönemi tabletinin bulunması ve tabletler sayesinde buranın "Dunnu-şa-Uzibu" olduğunun anlaşılması lisans dönemimin heyecanlı konularıydı.

"Le Bronze Moyen dans la Haute Vallée du Tigre: Bilan des Recherches Récentes" (Yukarı Dicle Vadisi'nde Orta Tunç Çağı: Yakın Zamanda Yapılan Çalışmaların Genel Sonuçları), başlıklı yüksek lisans tezimde ise bölgenin Orta Tunç Çağı'na yöneldim. Bu döneme yönelmemin başlıca nedeni Kavuşan Höyük'te iki sezon, Gre Amer'de üç sezon ve son olarak Başur Höyük'te bir sezon olmak üzere bu dönem tabakalarında bizzat çalışmış olmamla ilgilidir. Bu höyüklerde, Tunç Çağı tabakaları kazdım, özellikle güçlü bir kültürel toprak yığınının sahip Orta Tunç Çağı yapıları içinde ekipçe çalıştık. Orta Tunç Çağı tabakalarının evreleri, mimari öğeleri, seramikleri ve diğer buluntuları üzerine detaylı çalışmalarda bulundum. Kesitlerde bu dönemin stratigrafik çizimlerini yaptım. Dönemin materyallerinin çok olmasının aksine döneme dair bilgilerimiz sınırlı olması dikkatimi çekmişti. Döneme dair yazılı kaynakların eksikliği doğal olarak konuyu daha ilginç hale getiriyordu. Bu eksiklik, araştırmacıları arkeolojik materyallere odaklanmaya itiyordu. Yazılı kaynaklardan bağımsız sadece arkeolojik materyale yoğunlaşmak ise araştırmacıları bölgenin Orta Tunç Çağı'nı prehistorik bir çerçeveden yorumlamalarına neden olmakta idi. Yoğunlukla Hurrilerin yaşadığını bildiğimiz bölgede arkeolojik veriler nelere işaret ediyordu? Diğer bölgelerin arşivlerinde bulunan bölge hakkındaki veriler ile arkeolojik raporların ortaklaştığı konular var mıydı? Mimarisi, seramiği ve diğer buluntu gruplarıyla neredeyse Yukarı Dicle Vadisi'nin tamamına yayılan ve en az sekiz yüz yıl varlığını sürdüren yerel kültürü nasıl tanımlayacağız? Bu bölgedeki yerel dinamikler ve kent devletleri nasıl bir siyasi yapı barındırıyordu

ve daha sonrasında nasıl Kuzey Mezopotamya'nın süper gücü haline gelen Hurri-Mitanni Krallığı'nın/ Konfederasyonu'nun bir parçası haline geldi? gibi sorular ve bilinmezlikler doktora tezimde aynı bölge üzerine araştırmalarımı sürdürmemde ve yoğunlaşmamda motive edici unsurlar oldu.

Yüksek lisans tezim süresince Paris'te bulunan kütüphanelerde yaptığım okumalarda, başvurduğum kaynakçalardan oluşturduğum arşivin doktora tezimi Mardin'de yazmamı kolaylaştırdığını söyleyebilirim. Aynı şekilde bu dönemde tanıştığım araştırmacıların destekleri ve yönlendirmeleriyle, doğru arşivlere ve kaynaklara ulaşmam bölgedeki yazılı kaynakların eksikliği noktasını kısmen de olsa hafifleterek bölgeye çevre bölgelerin gözüyle bakabilmemi sağladı. Özellikle Mari, Assur, Hitit, Kaneş Karum, Susara arşivlerindeki bilgiler bazı boşlukları doldurmamda önemli katkılar sundu. Mari Krallığı'na bağlı antik İda Maraş bölgesindeki (Doğu Habur Vadisi) vasal kent devletlerine dair bilgiler Yukarı Dicle Vadisi yorumlamalarım ayna tuttu. Bunun yanında Assur Ticaret Kolonileri'nin arkalarında bıraktığı kayıtlar, MÖ II. Bin yılda Kuzey Mezopotamya ile Orta Anadolu hattı arasındaki kompleks yapıları okuyabilmemi ve bu yapılara dair parçaları bir araya getirebilmemi sağladı. Hurriler, Amurular, Assurlular, İndo-Avruplalar, Turukkular, krallıklar, konfederasyonlar, prenslikler, vasal kent devletleri, tapınaklar, saraylar, karumlar, tüccarlar, göçebeler, aşiretler, mera şefleri, Habirular, Marijannular, birçok farklı grup ve yapının iç içe geçmiş karmaşık ilişkileri...

Tez çalışmamda, Yakın Doğu'da önemli izler bırakan bu grupların ve yapıların bulunduğu bir coğrafya olan Yukarı Dicle Vadisi'nin Orta Tunç Çağı'na dair verilerini gözden geçirmekteyim. Bu döneme dair arkeolojik buluntuları, eski insanların geride bıraktığı kültürel izleri, eski kentlerin ve devletlerin arşivlerini, tarihsel gelişim süreçleri ve coğrafik bilgilerimizi bütünsel bir yaklaşımla bir araya getiren tez çalışmam, bir bölgesel arkeoloji araştırması örneği olarak değerlendirilebilir.

Bölge arkeolojisine dair yapılan değerli çalışmalardan esinlendiğim doktora tezimin oluşmasına emek ve destek veren başta hocalarıma,

meslektaşlarıma ve dostlarıma teşekkür eder, tezimin Yukarı Dicle Vadisi araştırmalarına farklı bir yorumla ufak da olsa bir katkı sunabilmesini dilerim.

Mardin, 2023

Abdullah Bilen

ÖZET

Yukarı Dicle Vadisi yakın zamana kadar bilinmeyen bir bölge olarak tarif edilmiştir. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yapılan arkeolojik çalışmalarla birlikte bölgenin arkeolojik olarak aydınlanmaya başladığını söyleyebiliriz. Bölgenin yerleşimleri, stratigrafisi, mimari ve seramikleri, komşu bölgeler ile karşılaştırmalı kronolojisi, bölgesel seramiklerin petrografisi ve bölgenin kültürel yapısı hakkında birçok araştırma yayımlanmıştır. Bölge kültürünün özellikleri, bölgenin siyasi ve sosyoekonomik durumu, inanç biçimleri, kronolojisi ve diğer bölgelerle olan ilişkileri üzerine çalışmalar yeni verilerle birlikte devam etmektedir. Fakat henüz Orta Tunç Çağ'da bölge kültürünün temel elemanları, yaşam formları, siyasal ve ekonomik örgütlenme modelleri, yerleşim tipleri, kentsel-pastoral yapısı, doğal kaynaklarının kullanımı, üretim ve tüketim ilişkileri, inanç biçimleri, ölü gömme adetleri, bölgelerarası iletişimi gibi konuları ele alan bütüncül çalışmalardan söz edemeyiz.

Yukarı Dicle Vadisi coğrafik konumu gereği, güneyden Mezopotamya kültürleri, kuzeyden ve doğudan Transkafkasya kültürleri ve batıdan Orta Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası kültürleri etkisi altındadır. Fakat bölgenin dört tarafının dağlarla çevrili olan yarı kapalı bir özelliği de bulunmaktadır. Bu yarı kaplı özelliği sayesinde etrafındaki tüm gelişmelerden etkilenmekle birlikte kendi özgün gelişimini sürdürebilmiştir. Bu özelliğinin güçlü olduğu dönemlerden biri Orta Tunç Çağı'dır. Bölge yerleşim şablonunda ciddi bir değişim bu dönemde görülür. Vadideki yerleşim sayısı bu dönemde zirve yapar, yerleşimler vadinin tamamına yayılır ve kültürel materyal birikiminin yoğunlaştığı dönemlerden biridir.

Araştırmamızın ana konusunu bölge kültürünün tanımlanması oluşturmaktadır. Çünkü arkeolojik olarak bilinmeyen bölgenin Mezopotamyalı kültürlerin ve güçlerin egemenliği altında olduğu düşünülüyordu. Şimdilik ise, bölge kendine özgü kültürüyle açıklanmaya başlanmakta ve güneyli etkilere

nazaran kuzeyli kùltürlerin rolüne pek değinilmemektedir. Tez çalışmasında bölgenin Transkafakasya kùltürleriyle olan ilişkisine de yer verilmekle birlikte bölge kùltürünün yapısı ve belirgin özellikleri tanımlanmaya çalışılmıştır. Bölgede tespit edilen seramikler başta olmak üzere, mimari yapılar, arkeolojik öğeler, küçük buluntular, hayvan ve bitki kalıntıları incelenmiş olup, bölge kendi içinde ve çevre bölgelerle birlikte değeriendirilmiştir. Bunların yanında seramik gelenekleri ve ilgili diğeri unsurlarla kùltürel yaylımlara ve bölgelerarası karşılaştırmalı kronoloji tartışmalarına da geniş bir yer ayrılmıştır. Yerleşim birimlerinden ulaştığımız arkeolojik veri sonuçlarının çevre bölgelerdeki antik metinlerden elde ettiğimiz tarihsel olaylarla korelasyonları sorgulanmıştır. Tez çalışmamız aynı zamanda bölgenin Hurri- Mitanni Dönemi öncesinde hangi kùltürel ve siyasi dinamiklere sahip olabileceğı hakkında çeşitli önermeleri de kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Tun ağ, Yukarı Dicle Vadisi, Yerel Kùltür, Siyasi Yapı

ABSTRACT

The Upper Tigris Valley has been described as an unknown region until recently. We can say that the region has begun to become archaeologically enlightened with the archaeological studies carried out within the scope of the Ilisu Dam and HES Project. Many studies have been published on the settlements, stratigraphy, architecture and ceramics of the region, comparative chronology with neighboring regions, petrography of regional ceramics and cultural structure of the region. Studies on the characteristics of the regional culture, the region's political and socioeconomic situation, belief styles, chronology and relations with other regions continue with new data. However, it is not yet possible to talk about holistic studies dealing with issues such as basic elements of regional culture, life forms, political and economic organization models, settlement types, urban-pastoral structure, use of natural resources, production and consumption relations, forms of belief, burial customs, and interregional communication in the Middle Bronze Age.

Due to its geographical location, the Upper Tigris Valley is under the influence of Mesopotamian cultures from the south, Transcaucasian cultures from the north and east, and Central Anatolia and Upper Euphrates Basin cultures from the west. However, the region also has a semi-enclosed feature surrounded by mountains on four sides. Thanks to this semi-covered feature, it has been able to continue its own unique development while being affected by all the developments around it. The Middle Bronze Age is one of the periods when this feature was strong. A serious change in the settlement pattern of the region is seen in this period. The number of settlements in the valley peaks in this period, the settlements spread throughout the valley, and it is one of the periods when the accumulation of cultural material intensifies.

The main subject of our research is the definition of regional culture.

Because it was thought that the archaeologically unknown region was under the domination of Mesopotamian cultures and powers. For now, the region is beginning to be explained by its unique culture, and the role of northern cultures compared to southern influences is not mentioned much. In this thesis, the relationship of the region with Transcaucasian cultures is also included, and the structure and distinctive features of the regional culture are tried to be defined. Architectural structures, archaeological elements, small finds, animal and plant remains, especially the ceramics found in the region, were examined and the region was evaluated within itself and with the surrounding regions. In addition, a large amount of space is devoted to ceramic traditions and other related elements, cultural expansions, and interregional comparative chronology discussions. The correlations of the archaeological data results we obtained from the settlements with the historical events we obtained from ancient texts in the surrounding regions were questioned. Our thesis also includes various propositions about what cultural and political dynamics the region might have had before the Hurrian-Mitanni Period.

Key Words: Middle Bronze Age, Upper Tigris Valley, Local Culture, Political Structure

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
FIGÜRLERİN LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xx
1. BÖLÜM: GİRİŞ.....	1
1.1. Tezin Sunumu	3
1.2. Araştırmanın Amacı ve Problemler	5
1.3. Araştırma Yöntemi.....	9
1.4. Bölgeyi Konu Alan Araştırmaların Tarihçesi	12
2. BÖLÜM: YUKARI DİCLE COĞRAFYASI	15
2.1. Coğrafi Konum ve Sınırlar	15
2.2. Akarsular ve Hidroloji	16
2.3. Yüzey Şekilleri ve Jeolojik Yapı	19
2.4. Bitki Örtüsü	23
3. BÖLÜM: İlişkili ORTA TUNÇ ÇAĞ SERAMİK GELENEKLERİ	26
3.1. Bölgesel Seramik Gelenekleri	26
3.1.1. Kırmızı Kahve Boyalı Mallar (RBWW).....	26
3.1.1.1. Tanımı.....	28
3.1.1.2. Yayılım ve Kronolojisi	29
3.1.2. Ağız Kenarı Koyu Mallar (DROB)	31
3.1.2.1. Tanımı.....	32
3.1.2.2. Yayılımı ve Kronolojisi	33

3.2. Bölgelerarası Seramik Gelenekleri.....	34
3.2.1 Habur Malları	34
3.2.1.1. Tanımı.....	36
3.2.1.2. Yayılımı	37
3.2.1.3. Kronolojisi	40
3.2.2. Van Urmiye Boyalıları, ...	41
3.2.2.1. Tanımı.....	45
3.2.2.2. Kronolojisi	45
4. BÖLÜM: ANAHTAR ORTA TUNÇ ÇAĞ YERLEŞİMLERİ	47
4.1. Hirbemerdon Tepe.....	47
4.1.1. Arkeolojik Kontekst ve Mimari	48
4.1.1.1. Çalışma Alanı:	49
4.1.1.2. Batı Alanı:	51
4.1.1.3. Güneydoğu Sektörü, Seremoni Alanı:	52
4.1.2. Seramikler	54
4. 2. Kenan Tepe.....	57
4.2.1. Arkeolojik Kontekst ve Mimari	57
4.2.2. Seramikler	61
4.2.2.1 Yüzey Uygulamalarına Göre Karakteristik Tipler.....	62
4.2.2.2. Formlara Göre Karakteristik Tipler.....	65
4.2.2.3. Diğer Formlar	67
4.3. Salat Tepe	67
4.3.1 Arkeolojik Kontekst ve Mimari	69
4.3.1.1. Tabaka 5-3, Domestik Basit Yapılar:.....	69
4.3.1.2. Tabaka 2, Anıtsal Yapı:	71
4.3.1.3. Tabaka 1.....	75
4.3.2 Seramik Grupları	75
4.4. Gre Amer Höyük	77
4.4.1. Arkeolojik ve Mimari Kontekst	78
4.4.2. Seramikler	81
5. BÖLÜM: ÇEVRE BÖLGE VE KARŞILAŞTIRMALAR	86
5.1. Kuzey Mezopotamya Genel Bakış	86
5.2. Komşu Bölgeler ile Karşılaştırmalar.....	88

5.2.1. Yukarı Fırat Bölgesi.....	89
5.2.2.1. Karababa- Kargamış Alt Bölgesi	90
5.2.2.2. Keban- Karakaya Alt Bölgesi.....	92
5.2.2. Habur ve Belih Vadisi	93
5.2.3. Cizre-Silopi Ovası.....	95
6. BÖLÜM: BÖLGE KÜLTÜRÜ VE SİYASİ YAPI	98
6.1. Bölge Kültürünün Tanımlanması	98
6.2. Bölgenin Siyasi Yapısı.....	110
7. BÖLÜM: SONUÇ.....	127
BİBLİOGRAFİ	140
FİGÜRLER.....	173
TEŞEKKÜRLER	269
ÖZGEÇMİŞ	271

FIGÜRLERİN LİSTESİ

Fig. 1.1: Algaze vd. tarafından 1988-1992 yıllarında GAP Projesi kapsamında araştırılması yapılan bölgeler (Algaze vd., 1991, Fig.1)

Fig. 1.2: Tezde İncelenen Yerleşimlerin Lokalizasyonları (Bartl, 2014, Fig 1)

Fig. 2.1: Yukarı Dicle Vadisi'nin Coğrafyası (Karadoğan 2013, Fig.1)

Fig. 2.2: Yukarı Dicle Vadisi'nin Üçboyutlu Coğrafyası (Karadoğan 2013, Fig. 2)

Fig. 3.1: Bismil- Diyarbakır Yüzey Araştırması (Özfırat, 2012, Fig. 1)

Fig. 3.2: Yüzey Araştırması Tunç Çağı Seramiklerinin Oranları (Özfırat, 2012, Fig. 3)

Fig. 3.3: Üçtepe Tunç Çağı Seramiklerinin Oranları (Özfırat, 2012, Fig. 3)

Fig. 3.4: Üçtepe Orta Tunç Çağ Seramikleri (Sevin, 1992, Fig. 2)

Fig. 3.5: Kenan Tepe RBWW Örnekleri (Dodd et al, 2005, Fig. 24)

Fig. 3.6: Hirbemerdon Tepe RBWW kâsesi (D'Agostino, 2012, Plate III)

Fig. 3.7: Salat Tepe RBWW Omurgalı Çömleği (Ökse, 2014, Fig. 4e)

Fig. 3.8: Ziyaret Tepe RBWW Çömlekleri (Bartl, 2012, Fig. 5)

Fig. 3.9: Gre Amer RBWW Küpleri (Pulhan ve Blaylock, 2015)

Fig. 3.10: Tell Mozan DROB Detayları (Bianchi, 2012, Plate III)

Fig.3.11: Müslüman Tepe DROB Örneği (Ay, 2010, Fig.6)

Fig.3.12: Salat Tepe DROB örneği (Ökse, 2008, Fig. 14)

Fig. 3.13: Farklı DROB Örnekleri (Bianchi ve Özfırat, 2014, Plate 1)

Fig. 3.14: DROB Malların Dağılımı (Bianchi ve Özfırat, 2014, Fig. 1)

Fig. 3.15: Dicle ve Habur Vadisi DROB Mal Karşılaştırmalı Kronolojisi (Bianchi, 2012, Fig. 5)

Fig. 3.16: Orta Tunç Çağ Boyalıları Bezeme Uygulamalarının Bölgesel Karşılaştırması (Bieniada, 2009, Fig. 15-16)

Fig. 3.17: Kaniş Karum II dönemi Ticaret Kolonileri Güzergâhları (Oguchi, 1999, Fig 1)

Fig. 3.18. Kaniş Karum Ib dönemi Ticaret Kolonileri Güzergâhları (Oguchi, 1999, Fig 2)

Fig. 3.19: Habur Boyalıları Örnekleri (Bieniada, 2009, Fig. 7)

Fig. 3.20: Habur Boyalıları Örnekleri (Bieniada, 2009, Fig. 8)

Fig. 3.21: Geç Habur Ware Örnekleri (Oguchi, 2000, Fig. 2-5)

Fig. 3.22: Habur Seramiklerinin Dağılımı (Oguchi, 1998, Fig. 1)

Fig. 3.23: Habur Seramikleri İçin Kronoloji Önerileri (Oguchi, 2000, Fig. 6)

Fig. 3.24: Nuzi Seramiklerinin Kronolojisi (Oguchi, 2003, Fig. 2)

Fig.3.25: Transkafkasya Boyalılarının Genel Dağılımı (Wilkinson, 2014, Fig. 6.36)

Fig. 3.26: Transkafkasya Boyalıları Alt Gruplarının Dağılımı (Özfırat, 2001, Fig. 23)

Fig. 3.27: G. Paksoy, Van-Urmiye Boyalıları Koleksiyonu (Konyar, 2007)

Fig. 3.28: Hakkâri Kalesi M1 Mezarı Boyalı Seramikleri (Özfırat, 2002b, Figs. 1,3,4,5,9,12)

Fig. 3.29: Aras Boyalıları Örnekleri, (Özfırat, 2001)

Fig. 3.30: Van-Urmiye Boyalılarının Gelişimi (Çilingiroğlu, 1990, Fig. 17)

Fig. 4.1: Hirbemerdon Tepe'nin Lokalizasyonu (Laneri, 2014, Fig. 1)

Fig. 4.2: Hirbemedon Tepe Topografik Haritası ve Kazı Alanları (Laneri vd., 2012, Fig. 1)

- Fig. 4.3: Hirbemedon Tepe Tabakalaşması ve Tunç Çağları (Crescioli ve Laneri, 2011, Chart 1)
- Fig. 4.4: Hirbemerdon Tepe Orta Tunç Çağ Yapıları Kompleksi (Laneri, 2014, Fig. 2)
- Fig. 4.5: Hirbemerdon Tepe Kompleksi'ndeki Seremoni Sektörü (Laneri, 2014, Fig. 3)
- Fig. 4.6: Seremoni Alanındaki Ana Oda (No 51), (Laneri vd., 2008, Fig 5)
- Fig. 4.7: 51 no'lu odadan gelen RBWW Kâse Örneği (Laneri vd., 2008, Fig. 8)
- Fig. 4.8: Seremoni Alanı'ndan Gelen Ünik RBWW Örneği (dans eden geyik bezemeli) (Laneri et al.,2012, Fig 5)
- Fig. 4.9: Seremoni Alanı'ndan Gelen Geyik Boynuzları (Laneri vd., 2008, Fig. 28-29)
- Fig. 4.10 Seremoni Alanı'nda Bulunan Ritüel Amaçlı Seramik Plaklar (Laneri vd.,2012, Fig. 4; Laneri vd.,2008, Fig. 6)
- Fig. 4.11: Seremoni Alanı'nda Bulunan Ünik RBWW Örneği (D'agustino, 2012, Fig. 3.33)
- Fig. 4.12: Hirbemerdon Tepe RBWW Örnekleri (D'agustino, 2012, Plate II)
- Fig. 4.13: Hirbemerdon Tepe RBWW Örnekleri (D'agustino, 2012, Plate IV).
- Fig. 4.14: Hirbemerdon Tepe RBWW Örnekleri, Area A, (D'agustino, 2012, Fig. 1)
- Fig. 4.15: Hirbemerdon Tepe RBWW Örnekleri, Area A, (D'agustino, 2012, Fig. 2)
- Fig. 4.16: Hirbemerdon Tepe RBWW Örnekleri, Area A, (D'agustino, 2012, Fig. 3)
- Fig. 4.17: Hirbemerdon Tepe DROB ve RBWW Malları, Area B, (D'agustino, 2012, Fig. 4)
- Fig. 4.18: Hirbemerdon Tepe DROB ve RBWW Malları, Area A-B, (D'agustino, 2012, Fig. 5)
- Fig. 4.19: Kenan Tepe'nin Konumu (Parker vd., 2009, Fig. 3)
- Fig. 4.20: Kenan Tepe, Topografya ve Kazı Alanı (Parker vd., 2005, Fig. 19)

Fig. 4.21: Kenan Tepe, C Sektörü, OTÇ, Ev Mimarisi (Paker, 2004, Fig. 11)

Fig. 4.22: Kenan Tepe, D Sektörü, OTÇ Yapısı (Paker, 2004, Fig. 12)

Fig. 4.23: C1 Sektörü Küçük Buluntuları (Parker vd., 2005, Fig.18)

Fig. 4.24: D2 Sektöründe Bulunan Silindir Mühür (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 15)

Fig. 4.25: D6 Sektörü Piroteknik Metalürji Düzeneg-i-Atölyesi (Parker, 2008, Fig 14)

Fig. 4.26: C2 Sektörü C14 Sonuçları (Parker ve Dodd, 2003, Tab. 1-2)

Fig. 4.27: C Sektörü, 2. Açma, Lokus 2022, 2034, 2036 ve 2039'ten Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 5)

Fig. 4.28: C Sektörü, 2. Açma, Lokus 2070, 2083 ve 2084'ten Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 6)

Fig. 4.29: D Sektörü, 4.Açma, Lokus 4012'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 7)

Fig. 4.30: D Sektörü, 4.Açma, Lokus 4022 ve 4023'ten Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 8)

Fig. 4.31: D Sektörü, Açma 4, Lokus 4027'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 9)

Fig. 4.32: D Sektörü, Açma 4, Lokus 4019, 4030 ve 4032'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 11)

Fig. 4.33: Kenan Tepe, Karakteristik Seramik Tipi Formları (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 12)

Fig. 4.34: Kenan Tepe Tipik Olmayan Seramik Fomları (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 13)

Fig. 4.35: Salat Tepe'nin Konumu (Ökse ve Görmüş, 2012, Fig. 1)

Fig. 4.36: Salat Tepe'nin Topografyası (Ökse ve Görmüş, 2006, Fig. 2)

Fig. 4.37: Salat Tepe'nin Tabakalaşması (Ökse, 2012, Tablo 2)

- Fig. 4.38: Salat Tepe, Orta Tunç Çağ Yapı Katları (Ökse, 2014, Fig. 1)
- Fig. 4.39: Salat Tepe, OTÇ III. Yapı Katı Tahıl Silosu (Ökse, 2008, Fig. 12)
- Fig. 4.40: Salat Tepe, OTÇ III. Yapı Katında Birlikte Bulunan Habur ve DROB malzeme (Ökse, 2008, Fig. 14)
- Fig. 4.41: Salat Tepe, II. Yapı Katı Planı (Ökse ve Görmüş, 2012, Fig. 4)
- Fig. 4.42: Salat Tepe, II. Yapı Katı Genel Görünüm (Ökse, 2018, Fig. 5)
- Fig. 4.43: Salat Tepe Anıtsal Yapının İllüstrasyonu (Ökse, 2013, Fig. 10)
- Fig. 4.44: Salat Tepe Anıtsal Yapının 3D İllüstrasyonu (Ökse, 2013, Fig. 13)
- Fig. 4.45: Salat Tepe, Anıtsal Yapının Girişi (Ökse, 2008, Fig. 6)
- Fig. 4.46: Anıtsal Yapı Avlusunda Bulunan Silindir Mühür ve Çivi Yazısı Baskılı Seramik Parçası (Ökse, 2006, Fig.14-15)
- Fig. 4.47: Anıtsal Yapı İçinde Ünite1, Tekstil Atölyesi (Ökse, 2008, Fig. 10)
- Fig. 4.48: Atölyede Bulunan Ağırlık Taşları ve Seramikler (Ökse, 2008, Fig 9,11)
- Fig. 4.49: ST. Anıtsal Yapı, Ünite 2'nin Girişi (Ökse, 2008, Fig. 16)
- Fig. 4.50: ST. Anıtsal Yapı, Ünite 5'in Görünümü (Ökse, 2008, Fig. 20)
- Fig. 4.51: Ünite 5 İçinde Bulunan Fırın (Ökse, 2008, Fig. 21)
- Fig. 4.52: Anıtsal Yapının Devrilmiş Duvarlar Çizimi (Ökse ve Görmüş, 2009, Fig. 2)
- Fig. 4.53: Anıtsal Yapının Yıkılan Duvarlarının Detayları (Ökse ve Görmüş, Fig. 3-5)
- Fig. 4.54: Yapı Katı 3 ve 4'te Bulunan RBWW Mallar (Ökse, 2014, Fig. 3)
- Fig. 4.55: Yapı Katı 2 ve 1'de Bulunan RBWW Mallar (Ökse, 2014, Fig. 4)
- Fig. 4.56: ST. DROB, Metalik ve Gri Mallar (Ökse, 2014, Fig. 2)
- Fig. 4.57: ST. Buff Slipped Ware örnekleri (Ökse, 2014, Fig. 5)

Fig. 4.58: ST. Monochrome Standard Ware Örnekleri (Ökse, 2014, Fig. 6)

Fig. 4.59: ST. Habur Malı Örnekleri (Ökse, 2014, Fig. 7)

Fig. 4.60: ST. Nuzi Malı Örnekleri (Ökse, 2014: Fig. 7)

Fig. 4.61: Gre Amer'in Konumu (Pulhan ve Blaylock, 2015, Fig. 1)

Fig. 4.62: Gre Amer Topografyası ve Kazı Alanı (Pulhan ve Blaylock, 2015, Fig. 2)

Fig. 4.63: Gre Amer, Tabaka 4 Duvarı (Pulhan ve Blaylock 2013, Fig. 9)

Fig. 4.64: Gre Amer, Op.5'te Bulunan RBWW Küpler (Pulhan ve Blaylock, 2015, Fig. 6)

Fig. 4.65: Gre Amer, Op.5 RBWW Küpler (Yayımlanmamış, Dr. Gül Pulhan'ın izniyle)

Fig. 4.66: Gre Amer, RBWW et DROB (5. Sıra) Mallar (Pulhan & Blaylock 2013, Fig. 12)

Fig. 4.67: Mühür Baskı Bezemeli RBWW Parçası (Pulhan & Blaylock, 2013, Fig. 6)

Fig. 4.68: Mühür Baskı Bezemeli RBWW Parçası (Yayımlanmamış, Dr. Gül Pulhan'ın izniyle)

Fig. 4.69: Gre Amer Bant Boyalı Mallar (Pulhan et Blaylock, 2013, Fig. 13)

Fig.4.70: Gre Amer Nuzi Malları (Pulhan et Blaylock 2013, Fig.14)

Fig. 4.71: Gre Amer, Op. 5, 4. Tabaka Yapıları (Yayımlanmamış, Dr. Gül Pulhan'nın izniyle).

Fig. 4.72: Gre Amer, Op. 5, 4. Tabakaya Ait Domestik Yapıda İnsitu Bulunan Tüm VUPW Örneği (Yayımlanmamış, Dr. Gül Pulhan'ın izniyle)

Fig. 4.73: Üste: VUPW Kronoloji Önerisi (Çilingiroğlu, 1990, Fig. 17, s. 39; Sol Alt: G. Paksoy Örneği (Konyar, 2007); Sağ Alt: Gre Amer VUPM parçası (Yayımlanmamış, Dr. Gül Pulhan'nın izniyle)

Fig. 5.1: Kargamış ile Emar Arasındaki Erken ve Orta Tunç Çağ Yerleşimleri (Cooper, 2012, Fig. 1)

Fig. 5.2: Doğu Habur Vadisi'ndeki Erken ve Orta Tunç Çağ Yerleşimleri (Ristvet, 2012, Figs. 2-3)

Fig. 5.3: Leilan Yüzey Araştırması Sonuçlarına Göre Yerleşim Değişim Grafiği (Ristvet, 2012, Fig. 5)

Fig. 5.4: Kargamış ve Karababa Bölgeleri (Eraslan, 2009, Figs. 1-2)

Fig. 5.5: Komşu Bölgelerdeki Orta Tunç Çağ Seramikleri Dağılım Karşılaştırması (Bilen, 2015, Yayımlanmamış Y.L.Tezi)

Fig. 5.6: Keban ve Karakaya Bölgeleri (Di Nocera, 2012, Fig. 1a)

Fig. 5.7: Malatya Ovası Erken ve Orta Tunç Çağ Yerleşimleri (Di Nocera, 2012, Fig. 5b-c)

Fig. 5.8: Arslantepe, Orta Tunç Çağ Domestik Yapı (Di Nocera, 2012, Fig.3b)

Fig. 5.9: Keban ve Karakaya, Erken ve Orta Tunç Çağ Seramikleri (Di Nocera, 2012, Fig. 4)

Fig. 5.10: I. Şamşi Adad Krallığı (Ristvet, 2012, Fig. 1)

Fig. 5.11: Habur Üçgeni Orta Tunç Çağ Kentleri (Pfalzner, 2012, Fig. 1)

Fig. 5.12: Cizre Ovası Erken ve Orta Tunç Çağı Yerleşim ve Demografik Grafiği (Algaze, 2012, Figs. 4-7)

Fig. 6.1: Yukarı Dicle Vadisi Orta Tunç Çağı Yerleşimlerinin Mimari Karşılaştırmaları (Bartl, 2014, Fig. 6)

Fig. 6.2: Yukarı Dicle Vadisi Zoo-arkeolojik Sonuçlar (Berton, 2013, Fig. 2-3)

Fig. 6.3: Bronz Süzgeçli Pipet Ucu Örnekleri (Bieniada, 2009, Fig. 14)

Fig. 6.4: Hirbemerdon Tepe'de Bulunan Seyyar Ocaklar (D'Agostino vd., 2006, Fig 5)

Fig. 6.5: Yukarı Dicle Vadisi Yerleşimleri C14 Sonuçları (D'Agostino, 2012, Tablo 1)

Fig. 6.6: Habur ve Dicle DROB Malları Kronolojik Karşılaştırma (Bianchi, 2012: Fig. 5)

Fig. 6.7. Pir Hüseyin, Naramsin Steli (Naab, P. und Unger 1934, Resim 2).

Fig. 6.8: Diyarbakır'dan Geldiği Düşünülen Çivi Yazılı Bronz Kılıç (Güterbock, 1965, Plate,XIII-XV)

Fig. 6.9: Harput Kabartması, (Abay vd., 2021, Fig 16).

Fig. 6.10. Tell Şemşara'nın konumu Danimarkalı Ekibin Kampı (Eidem, 2014, Fig 1).

Fig. 7.1. Müslüman Tepe, Tapınak Yapısı (Ay, 2021, Fig. 5).

Fig. 7.2. Müslüman Tepe, Yangın Sonucu Tahrip Olmuş Tapınak Yapısı ve İnsitü Buluntular (Ay, 2021, Fig. 4).

Fig. 7.3. Müslüman Tepe, Tapınak Yapısı Buluntuları (Ay, 2021, Fig. 8).

Fig. 7.4. Müslüman Tepe, Tapınak Yapısı Ritüel Buluntuları ve Silindir Mühür (Ay, 2021, Fig. 6, 11b, 14a).

KISALTMALAR

AASOR: The Annual of the American Schools of Oriental Research.

AJA: American Journal of Archaeology.

AKT (Ankara) Kültepe Tabletleri / Ankaraner Kültepe-Texte

ANATOLICA: Annuaire International pour les Civilisation de l'Asie Antérieure

ANES: Ancient Near Eastern Studies.

ARCANE: Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East

BAR: British Archaeological Reports

BASOR Bulletin of the American Schools of Oriental Research

BBW: Brown Burnished Ware (Perdahlı Kahverengi Mallar)

BIA: British Institute of Archaeology

DROB: Dark Rimmed Orange Bowls (Ağız Kenarı Koyu Portakal Kaseler)

ETÇ: Erken Tunç Çağı

GAUNJSS: Gaziantep University Journal of Social Sciences

GTÇ: Geç Tunç Çağı

KASKAL: Rivista di storia, ambiente e culture del Vicino Oriente antico

KW: Khabur Ware (Habur Malları)

METU: Middle East Technical University

NABU: Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires

OTÇ: Orta Tunç Çağı

PIHANS: Publications de l’Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul

PSW: Plain Simple Ware (Yalın Basit /Standart Mallar)

RBWW: Red-Brown Wash Ware (Kırmızı-Kahve Boya Astarlı Mallar)

RIMA: The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods

RSW: Red Sliped Ware (Kırmızı Astarlı Mallar)

SCPW: Suriye-Cilician Painted Ware (Suriye-Kilikya Boyalı Mallar)

SUN: Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens

TUCAUM: Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkez

VUPM: Van-Urmiye Painted Ware (Van-Urmiye Boyalı Mallar)

1. BÖLÜM: GİRİŞ

Dicle Nehri üzerinde 2020 yılında yapımı tamamlanan Ilısu Barajı ve HES Projesi henüz planlama aşamasındaki iken Fırat ve Dicle Nehirlerini kapsayan bölgede Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında su rezerv alanında 1988-1992 yılları arasında barajdan etkilenecek arkeolojik yerleşimlerin tespitini yapan araştırmacılar (Algaze, Breuninger, Lightfoot, Rosenberg), Yukarı Dicle Vadisi'ni de içine alan geniş kapsamlı yüzey araştırmalarından birini gerçekleştirmişlerdi (**Fig. 1.1**). Algaze ve diğerlerinin 1991 yılında yayımlanan “*Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A preliminary report of the 1989-1990 seasons*” adlı çalışmalarında Yukarı Dicle Vadisi'nin Orta Tunç Çağı'yla ilgili önemli tespitlerde bulunulmuştu:

... “Bölgede Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yerleşimlerin görünürdeki yokluğu da aynı derecede dikkat çekicidir. Batman Çayı- Dicle Nehri araştırma alanı, ne Fırat Havzası'ndaki Orta Tunç Çağı'na ait desenli perdahlı ve yalın basit mal grubu, ne Yukarı Habur Vadisi'ndeki boyalı ve kazıma Habur malı grupları, ne de Orta Anadolu'nun ince yapılı tek renkli mallarıyla tanımlanabilecek durumda değildir. Dicle Havzası'nın bu kısmı ya başka yerlerde kanıtlanmış olan Orta Tunç Çağı'nda meydana gelen gelişmeler nedeniyle tamamen

atlanmıştır ya da daha büyük bir olasılıkla şimdiye kadar rapor edilmemiş ve tanınmamış bir başka seramik toplumluluğuyla karakterize edilmiş olmalıdır” (Algaze vd., 1991, s. 183).

Araştırmacılara göre, Orta Tunç Çağı gelişmelerinden Yukarı Dicle Vadisi’ni etkilenmemesi imkânsız görünüyordu. Fakat Dicle Nehri ve Batman Çayı bölgesindeki yüzey araştırmasında ne Fırat Vadisi yerleşimlerinde bulunan standart seramikler ve perdahlı seramikler; ne Yukarı Habur Vadisi’nin boya bantlı ve kazıma mal grupları; ne de Orta Anadolu’nun çark yapımı tek renkli seramikleri bölgeyi bu geleneklerinden üzerinden tanımlayabilmemize olanak sağlamaktadır. Onlara göre, muhtemelen bölgenin Orta Tunç Çağı henüz raporlanmamış başka bir malzeme grubu ile açıklanmalıydı.

1990’lı yılların sonunda başlayan Ilısu Barajı kurtarma kazılarıyla, Ziyaret Tepe (Matney, 1998; 1999), Giricano (Schachner, Roaf, Radner, Pasternak, 2002) ve Kenan Tepe’de (Parker ve Dood, 2003) büyük bir buluntu grubu ortaya çıkar. Özel bir yüzey işlemine sahip olan çark yapımı seramik grubu Algaze ve ekibin tahminini kesin bir şekilde doğrular¹. Orta Tunç Çağ’ında Yukarı Dicle Vadisi şimdiye kadar bilinmeyen ve rapor edilmemiş bir başka seramik geleneğiyle temsil edilmekteydi. Bundan böyle Yukarı Dicle Bölgesi Orta Tunç Çağ’ı Kırmızı- Kahverengi Boya Astarlı Mal “Red-Brown Wash Ware (RBWW)” grubu ile karakterize edilmeye başlandı.

“Orta Tunç Çağ’da Yukarı Dicle Vadisi: Bölge Kültürü ve Siyasi Yapı” adlı çalışmamız bu seramik geleneğini çalışmanın merkezine almıştır. Bu seramik geleneğinin kabaca Erken Tunç Çağ’ın sonlarında ortaya çıktığı ve Geç Tunç Çağ’ın başlarına kadar devam ettiği düşünülmektedir, fakat henüz bölgenin kronolojisi tam olarak açıklanmamıştır. Orta Tunç Çağı’nın tamamında sürekliliğini koruyan bu seramik geleneği, RBWW, dönemin yerleşimleri ve yüzey araştırmalarında ele geçen seramikler içinde ortalama %70’lik oranıyla baskın bir karaktere sahiptir. Bu

¹ Aslında bu seramikler 1988-1992 yılları arasında kazılan Üçtepe’de anıtsal bir yapının açığa çıkarılan koridor bölümünde bir miktar Habur malı ile daha önce bulunmuştur fakat dar bir alanda ve kısa süreli çalışıldığı için bölgenin karakteristik seramiği olduğunu kesin olarak anlamak için Ilısu Barajı kurtarma kazılarını beklemek gerekecekti.

çalışmadaki amacımız, bu seramiğin bulunduğu mimari kontekstleri ve diğer buluntuları inceleyip bölge kültürünün karakterini anlamaya çalışmakla birlikte, komşu bölgelerindeki arkeolojik, coğrafik ve epigrafik verileri de yorumlayarak bölgenin bilinmeyen siyasi durumunu tartışmaya açmaktadır.

Araştırmada bölgede bulunan diğer seramik gruplarına da geniş bir yer ayrılmış ve bu seramik toplulukları üzerinden yapılan tartışmalarla bölgeler arası ilişkiler ve bölgenin kronolojisi hakkındaki öneriler incelenmiştir. Yine Orta Tunç Çağı'nda bölgenin sahip olduğu sosyal, ekonomik, siyasi ve dinsel yaşam biçimleri ele geçen buluntularla birlikte yorumlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız, konumu nedeniyle farklı kültürler (Mezopotamya, Transkafkasya ve Anadolu) arasında kalmış ve bu bağlamda pek çok farklı kültürün izlerini taşıyan kendine has bir coğrafyanın arkeolojisine odaklanmaktadır. Bu tez özetle, temel maddi kültür kalıntılarını detaylarıyla inceleyen, bunları var olan verilerle birlikte bütünsel bir şekilde ele alıp, kendi konteksti içinde yorulmayan bir bölgesel arkeoloji çalışması örneği sunmayı hedeflemektedir.

1.1. Tezin Sunumu

Orta Tunç Çağ'da Yukarı Dicle Vadisi: Bölge Kültürü ve Siyasi Yapı" adlı çalışmamız yedi bölümden oluşmaktadır.

1. Giriş: Bu bölüm, Tezin Sunumu, Araştırmanın Amacı ile Problemler, Araştırma Yöntemi ve Bölgeyi Konu Alan Araştırmaların Tarihçesi olmak üzere dört ayrı alt başlıktan oluşmaktadır. Gezinlerin notlarından, ilk bilimsel raporlara ve Ilısu Barajı kurtarma kazılarına doğru bölgede yapılan araştırmaların geçmişi kronolojik olarak aktarılmıştır.

2. Yukarı Dicle Vadisi'nin Coğrafyası: 2. Bölümde, bölgenin coğrafyası, konumu, doğal sınırları ve temel yüzey şekilleri detaylıca incelenmiş ve doğal çevre tasviri dört ayrı başlıkta özetlenmiştir. Bu bölümde 1.Coğrafi Konum ve Sınırlar, 2. Akarsular ve

Hidroloji 3.Yüzey Şekilleri ve Jeolojik Yapısı ve 4. Bitki Örtüsü, alt başlıkları yer almaktadır.

3. Bölgede Ele Geçen Orta Tunç Çağı Seramik Gelenekleri: 3. Bölümde bölgede Orta Tunç Çağ'ında bulunan seramik gruplarına yer verilmiştir. Dört ayrı seramik topluluğu seçilmiştir² ve iki başlık altında toplanmıştır: 1. Bölgesel Seramik Gelenekleri; 2. Bölgelerarası Seramik Gelenekleri. İlk başlıkta bölgeye özgü olan (yerel-bölgesel) Ağız Kenarı Koyu Kâse, “*Dark Rimmed Orange Bowl*” (DROB) ve Kırmızı-Kahve Boyalı Mal “*Red Brown Wash Ware*” (RBWW) seramik grupları genel hatlarıyla anlatılmıştır. İkinci alt başlıkta ise ana üretim merkezi, bölgemizin dışında bulunan (bölgelerarası) “*Habur Boyalıları*” (KW) ve “*Van- Urmiye Boyalıları*” (VUPW) adı altında seramik gruplarına yer ayrılmıştır. Her seramik grubunun ayrı bir şekilde tanımı, terminolojisi, dağılımı ve kronolojisi üzerine yapılan çalışmalar, detaylı bir şekilde alt başlıklarda açıklanmıştır. Bölgede bulunan ana seramik gelenekleri veya gruplarının yerleşimlerden önce ayrı bir başlıkta ele alınmasının temel nedeni her yerleşimde aynı seramiklerin yeniden incelenip tekrar tanıtılması yerine bir başlıkta genel hatlarıyla tarif edilmesi ve seramikler üzerinden bölge kültürü ile bölgesel kültürlerin kesişmesinin ana hatlarıyla görünür kılması amaçlanmıştır. Bu yöntemle bölge daha geniş bir tabloda tanıtıldıktan sonra her bir yerleşime, ön bilgilerle ayrı ayrı odaklanabilme fırsatının sunulması amaçlanmıştır.

4. Bölgedeki Anahtar Orta Tunç Çağı Yerleşimleri: 4. bölümde bölgede bulunan dört anahtar yerleşim seçilmiştir: 1. Hirbemerdon Tepe, 2. Kenan Tepe, 3. Salat Tepe ve 4. Gre Amer. Seçilen bu yerleşimlerde ortaya çıkmış mimari yapılar ve bu yapılarla ilişki arkeolojik birimler, küçük buluntular, analizler ve diğer araştırmalar, 1.Arkeolojik ve Mimari Kontekst, alt başlığında anlatılmıştır. Yerleşimlerde bulunan seramikler ise her biri ayrı birer alt başlıkta 2. Seramikler, alt başlığıyla sunulmuştur.

5. Orta Tunç Çağ'da Bölgenin Çevresi ve Kültürel Karşılaştırmalar adlı 5. bölümde iki alt başlık bulunmaktadır. İlk başlıkta Erken Tunç Çağ'ından Orta Tunç Çağı'na kadar Kuzey Mezopotamya'daki gelişmeler arkeolojik ve tarihsel verilerle kısaca

² Araştırma başlığında seçilen dört ayrı seramik grubunun ve dört ayrı yerleşimin seçim kriterleri ve nedenleri araştırma yöntemi bölümünde detaylıca açıklanmıştır.

sunulmuştur. İkinci başlıkta ise komşu bölgedeki seramiklerle ve diğer arkeolojik materyallerle karşılaştırmalara yer verilip, Yukarı Dicle Vadisi'nin bölgelerarası ilişkilerine değinilmiştir.

6. Bölge Kültürü ve Siyasi Yapı: Bu bölümünde iki alt başlıkta, 1. Bölge Kültürü, önceki bölümlerde anlatılan yerleşimler ve bu yerleşimlerde bulunan buluntulardan yola çıkılarak Yukarı Dicle Vadisi'nin yerel kültürü tanımlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölgedeki diğer kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen destekleyici veriler ve bölge kültürünü anlamada tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirilip bütünsel bir yaklaşım içinde bölge kültürü detaylıca çalışılmıştır. Ayrıca kısmen, başta seramikler ve diğer buluntular üzerinden kronoloji problemlerine de yer ayrılmıştır. Farklı kazılardan gelen sonuçlarla birlikte bölgenin Orta Tunç Çağ kronolojisi incelenmiştir. 2. Bölgenin Siyasi Yapı, başlığında ise: Arkeolojik veriler sonucunda oluşmuş bilgilerimiz ve son yirmi yıllık araştırmalarla Yukarı Dicle Vadisi'nin Orta Tunç Çağ'da nasıl bir siyasi yapıya sahip olabileceği tartışmaya açılmıştır. Bölge içinde yazılı verilere sahip olmadığımız için, çevre bölgelerdeki gelişmeler, coğrafik veriler ve yine çevre bölgelerden ulaştığımız epigrafik buluntular başta olmak üzere siyasi tabloyu okuyabilmemize destek olacak tüm detaylar yorumlanmış ve bazı önermelerde bulunularak ilgili dönemde bölgede nasıl bir siyasi yapının olabileceği tartışmaya açılmıştır.

7. Sonuç: Son bölümde bölgenin coğrafik doğal çevresinden başlayarak, Orta Tunç Çağı'nda oluşumunu tamamlayan yerel karakteristik kültürel özellikleri ile siyasi yapısı hakkında genel bir değerlendirmeye konuda sonuca gidilmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Problemler

Son yirmi yıllık arkeolojik çalışmalarla birlikte Yukarı Dicle Vadisi'nin Kuzey Mezopotamya arkeolojisindeki yeri yavaş yavaş aydınlanmaya başlanmıştır. Bölge kültürünün özellikleri, kronoloji ve diğer bölgelerle olan ilişkileri üzerine çalışmalar devam etmektedir. Bölge kronolojisini anlamaya yönelik bazı denemeler olmakla birlikte bölge kronolojisi hâlen belirsizdir. Klasik ayrımlardan baz alınan genel

kronoloji bu bölge için işlevsiz kalabilmektedir. Bizim konumuz Orta Tunç Çağ'ı olduğu için özellikle bu döneme odaklanacağız. Fakat kronolojik çalışmalarda dönemler arasında kesin ayrımlar yapmak kimi yerlerde arkeolojik materyallerin açıklanmasında pek gerçekçi değildir. Bu nedenle birçok dönem arasında geçiş dönemlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu nedenlerle, kültürel geçişkenlik ve süreklilik dikkate alınarak bu çalışmamızı sadece Orta Tunç Çağ'ı ile sınırlamayı uygun bulmadık. Hem bölgede bulunan seramiklerde hem genel hatları belirleyen tarihsel süreçlerde, hem de kronoloji önerilerinde Tunç Çağı'nın diğer dönemlerine de yer ayırdık. Kültürel materyaller bazen kendine has özel bölgelerde kendi dinamikleriyle ortaya çıkar fakat bunlar istisnalar. Genelde seramik geleneklerinde gördüğümüz gibi birçok gelenek form, bezeme üslupları ve üretim yöntemlerinde birbirinden etkilenmektedir. Bazen kültürel süreklilikler, bazen çeşitli sentezler bazen de kesin kırılmalarla açıklamaya çalıştığımız durumlar söz konusudur.

Yukarı Dicle Vadisi'nde ise farklı bir durum söz konusudur. Bölge coğrafik konumu gereği, güneyden Mezopotamya kültürleri; kuzeyden ve doğudan ise Transkafkasya ve Zagros kültürleri etkisi altındadır. Buna batıdan gelen Anadolu ve Fırat Havzası etkisini de eklemek mümkündür. Fakat bölgenin dört tarafının dağlarla çevrili olan yarı kapalı bir özelliği de bulunmaktadır. Bu özellik kendine özgü bir karakter yaratmıştır ve bu yüzden bölge etrafındaki tüm gelişmelerden etkilenmekle birlikte kendine özgün gelişimini de yakalamıştır. İşte bölgenin bu özelliğinin zirve yaptığı dönemlerden biri Orta Tunç Çağ'ıdır. Bölgedeki yerleşim şablonunda en ciddi değişim, bu dönemde görülür. Yerleşim sayısı bu dönemde ciddi bir şekilde artar, yerleşimler vadinin tamamına yayılır ve kültürel malzeme birikiminin tabakalaşma oranının arttığı tarih öncesi dönemlerden biridir.

Bölgede arkeolojik olarak en yoğun kalıntıya sahip olmasına rağmen, hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz dönemlerden biri olması, bu dönemi çalışmak istememin temel nedenlerinden biridir. Yukarı Dicle Vadisi'ni konu almamın nedeni ise bu bölgenin kendine has konumu ve henüz bilinmeyenleri ile ilgi çekici olmasıdır.

Problemlerimizin başında, bölge kültürünün tanımlanması gelmektedir. Bölge coğrafik olarak Yukarı Mezopotamya'nın kuzey sınırını oluşturur ve yakın geçmişe

kadar Mezopotamyalı kültürlerin bir parçası veya kontrolü altında görülmektedir. İlerleyen araştırmalar, bölgenin kendine özgü kültürü-yapısını ve kültürler arası geçişkenliğini açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Başta kuzeyli kültürlerin rolü olmak üzere, birçok bileşen bölge kültürünü tanımlama girişimlerine imkân sağlayabilecek düzeyde yeni veriler sunar. Mimari yapılardan küçük buluntulara kadar geniş bir yelpazede maddi buluntuların yanında Ön Asya'nın birçok farklı yerinden ele geçmiş yazılı metinlerin transkripsiyonları dönemin kültürlerinin bazı yönlerini tanımlamamıza destek sunabilecek ortamı sağlayabilmektedir. Bu açıdan çalışma bölge kültürünü anlamaya ve tanımlamaya çalışan ufak bir girişim örneği olarak görülebilir.

Bunun yanında bölgenin siyasi durumu, kendi içindeki alt siyasi bölünmeleri, etraftaki kent ve bölgesel devletlerle olan ekonomik, siyasi ve diplomatik ilişkileri, kendi içinde yönetim birimleri, bölgenin etnik ve linguistik karakterleri gibi konular henüz araştırmalara konu olmamış ve yeterince tartışılmamış konulardır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde arkeolojik kazılar sonucu Orta Tunç Çağı'na ait yazılı kaynaklar, devlet arşivleri ve bu sorularla ilişki materyaller (saray ve tapınak, stel, rölyef gibi kalıntılar) ele geçmediği için bu alandaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. Ancak araştırmamızda özellikle güneyde Habur Vadisi'ndeki kent devletleri, vasal devletler ve bağlı bulundukları krallıkların arşivlerinden gelen birtakım bilgiler, kazı sonuçlarından elde ettiğimiz verilerle harmanlanıp, bazı boşlukları doldurma ve önerilerde bulunma fırsatı sunulabilir. Yukarı Dicle Vadisinin arkeolojik olarak az bilenen Hurri ve Subartu dünyasının bir parçası olması bu alanda önerilerimizi sınırlasa da farklı ve ilginç bilgiler sunma potansiyeli de yüksektir.

Bunun yanında bölgede bulunan DROB ve RBWW seramik grubu ile ilişkili problemler de bulunmaktadır. Problemlerden ilki her iki seramik grubunun aslında aynı seramik geleneği olduğunu düşünenler ve bunları farklı seramik gelenekleri olarak yorumlayanlar arasındaki görüş farklılığıdır. İkincisi yine bu seramik gruplarının ve geleneklerinin üzerinde yapılan kronoloji tartışmalarıdır. İlerleyen bölümlerde detaylıca göreceğiniz gibi az bir miktar % 5-1 DROB mal grubu Habur Vadisi'nde bulunmuştur. Bu seramikler üzerinde yapılan petrografik çalışmalarla bunların Yukarı Dicle Vadisi'nden ithal edildiği veya Habur Vadisi yerleşimlerine ulaştığı anlaşılmıştır. Fakat

bölgede bulunan bu seramikler Erken Tunç Çağ'ın ortalarından sonlarına kadar süren bir döneme tarihlenir ve Orta Tunç Çağ'ında yok olmaya başlar. Buna karşın Yukarı Dicle Vadisi'nde ise bu seramikler birkaç yerleşimde MÖ III. Binin son evrelerine sarmakla birlikte daha çok Orta Tunç Çağı malzemesi olarak değerlendirilir.

Benzer bir tartışma RBWW grubu içinde geçerlidir. Bu seramiğin MÖ III. Binin sonunda ortaya çıktığını savunanların yanında araştırmacıların büyük bir bölümü MÖ II. Bin kontektlerinde Habur Malları ile eşzamanlı bulmuşlardır. Fakat ilginç bir şekilde bazı kazılarda erken örnekleri Metalik mallara benzer seramiklerle geç örnekleri ise Nuzi mallarıyla bulunmuştur. Ayrıca ne zaman son bulduğu kaç yüzyıl kullanımda kaldığı gibi sorular henüz netlik kazanmamıştır.

Toparlamaya çalışırsak bölgenin Erken Tunç Çağı ile Orta Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı ile Son Tunç Çağı ayrımları da çeşitli problemler barındırmaktadır. Bu yüzden bölgenin etrafında bulunan ve hali hazırda Orta Tunç Çağı için kronolojisi dikkate alınan yerleşimlerin veya bölgelerin (kuzeyde Sos Höyük ve Arslantepe, Doğuda Hasunlu, Batıda Titriş ve Lidar Höyük, Güneyde ise Cezire Bölgesi) Yukarı Dicle Vadisi'ndeki yerleşimlerle uyumluğunu da değerlendirilmektedir. Çok kültürlü bölgeler kronolojik çakışmaların, yani birada oluşların sıklıkla görüldüğü alanlardır. Bu alanlarda çeşitli malzemelerin bir arada bulunuşu tarihlendirme kolaylıkları ve yorumlama avantajları sağlayabilir.

Yakın zamanda yayımlanan ARCANE (Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East) Projesi çalışmaları Yukarı Dicle Vadisi'nin de içinde olduğu bölgeyi "*Tigridian Region*" olarak adlandırmıştır ve Cezire Dicle'sinin bir uzantısı olarak alt bir bölgede değerlendirmiştir (Rova, 2019). Seramikleri baz alan çalışma Mezopotamya Kronolojisi oluşturulması noktasında en güncel verileri bir araya getirmektedir. Daha çok Orta Dicle Havzası'na odaklanmış olsa da Yukarı Mezopotamya seramikleri için önemli bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilebilir (Arrivabeni, 2019).

1.3. Araştırma Yöntemi

Çalışma metodu olarak, Dicle Vadisi'nin ana bölgesinde bulunan geniş ovalık alandan üç yerleşim ve Dicle Vadisi'nin bir kolu olan Garzan Vadisi'ndeki dağlık bölgeden bir yerleşim olmak üzere toplam dört belirleyici yerleşim seçilmiştir. Seçim kriterleri yerleşimlerin konumlarına, özelliklerine ve kazılardan çıkan materyallere göre belirlenmiştir. Bazı yerleşimler önemli bir konumda olmasına rağmen kazı sonuçları yeterince yayımlanmadığı, kontektleri güvenilir olmadığı veya karbon 14 sonuçları bulunmadığı için daha az dikkate alınmıştır. Dicle Vadisi ana bölgesinden Kenan Tepe, Salat Tepe ve Hirbemerdon Tepe seçilirken; bir ara bölge veya “marjinal” dağlık bölge olarak Garzan Vadisi'nden Gre Amer Höyük anahtar yerleşimler olarak belirlenmiştir (Fig 1.2.).

Kenan Tepe'de bulunan Orta Tunç Çağı yerleşiminin kapladığı alan diğer yerleşimlere göre oldukça küçüktür (1.1 hektar). Geniş düzlüklerin merkezinde bulunmasına rağmen yerleşim küçük bir kasaba- kent³ görünümündedir. Bu yerleşimin seçilmesinin temel nedenleri arasında, 2003 yılında yayımlanan (Dodd ve Parker 2003) Orta Tunç Çağı seramikleri üzerine yapılan detaylı bir çalışmaya, madencilik faaliyetleri ile alakalı özel bir alana (Parker vd., 2008) sahip olması ve küçük bir yerleşim modeli hakkında bilgi vermesini sayıla bilinir.

Salat Tepe, Kenan Tepe'nin 5 km kuzeyinde geniş düzlüklere sahip önemli bir konumda bulunur. Kenan Tepe'nin aksine daha geniş bir alanı kaplar (2.5 hektar) ve Orta Tunç Çağı'nda höyüğün tepesinde bulunan avlu merkezli taş temelli ve kerpiç duvarlı iki katlı “Anıtsal Yapı” ile temsil edilir. Bu yerleşimin seçilmesinin nedeni, anıtsal yapının döneminde tarımsal faaliyetleri organize eden çiftlik benzeri bir yerleşim “*dunnu*”⁴ özelliği taşıması ve stratigrafik olarak Orta Tunç Çağı boyunca kesintisiz yerleşim görmesidir (Ökse vd., 2009; 2010).

³ Bu durum, Orta Tunç Çağı'na dair tabaklardaki çalışmaların sınırlı kalmasıyla da açıklanabilir ama genel hatlarıyla bir kentten bahsetmek kolay değildir.

⁴ Detaylı bilgi için bkz: Kolinski, 2001 ve Rander, 2004.

Hirbemerdon, ana bölgenin batı sınırına yakın bir yerde olup, sırtını Tur Abdin Dağları'nın kuzey eteklerine dayamıştır. Yerleşim alanı toplamda 10.5 hektarlık birkaç alana dağılmıştır ve Orta Tunç Çağı'ndaki boyutu bu alanların büyük bir bölümünde görülür. Bu yerleşimde ortaya çıkmış iyi korunmuş kompleks mimari yapı ve bu mimarinin merkezinde bulunan dini aktivitelerin uygulandığı “seremoni alanı” dönemin yaşamı ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda iyi bir şekilde yayımlanmış kazı sonuçları ve seramik toplulukları bu yerleşimin seçiminde önemli rol oynamıştır. Hirbemerdon Tepe konumu dolayısıyla hem tarımsal faaliyetlerle ilgili olarak Dicle Vadisi'ndeki düzlüklerle, hem de hayvancılık ve avcılık faaliyetleri ile ilgili olarak arkasında bulunan dağlık bölge (Batı Raman yükseltisi ve Tur Abdin kuzey yamaçları) ile ilişki içindedir. (Laneri, 2008; Laneri vd., 2008)

Gre Amer Höyüğü gelirsek eğer, 2009 yılında başlayan ve 2016 yılında son bulan çalışmalarıyla Dicle Vadisi'ndeki diğer kazıları tamamlayıcı yeni bilgiler sunmakla birlikte yeni tartışmaları da beraberinde getirebilecek özellikler barındırmaktadır. Dicle Vadisi'nin merkezine uzak dağlık bir bölgede yer almasına karşın bölgedeki Orta Tunç Çağı yerleşimleriyle aynı kültürel süreçlerden etkilenmiştir. Mimari olarak taşın baskın olduğu Gre Amer, Kenan Tepe ve Salat Tepe'den çok Hirbemerdon Tepe'ye bezeyen bir yamaç yerleşimi görünümündedir. Mimari olarak çok iyi korunmuştur ve Orta Tunç Çağı için bölgedeki en zengin seramik repertuarına adaydır. Bir kısmı yayımlanan (Pulhan ve Blaylock, 2013; 2015) seramikler içinde çok sayıda mühür baskılı Red Brown Wash Ware örnekleri bulunmaktadır. Bu yönüyle diğer yerleşimlerden ayrılır. Çünkü diğer yerleşimlerde mühür baskılı örnekler ya hiç yoktur ya da birkaç adetten ibarettir. Birçok farklı Orta Tunç Çağı tabakasından alınan Karbon sonuçları, kronoloji tartışmalarına önemli katkılar sunacaktır. Bu yerleşimi diğerlerinden ayıran bir başka özellik ise Van bölgesiyle temas halinde olmasıdır. Türkiye'deki kazılarda evsel bir mekânda insitu durumda nadir olarak bulunan bir tüm Van Urmiye Boyalı çömlek ve diğer alanlardan gelen çok renkli birçok boyalı parçalar bölgenin kronoloji problemlerine ciddi katkılar sunabilir. Bu açıdan baktığımızda Gre Amer kriterleri kendine özgü haliyle Yukarı Dicle Vadisi'nin Orta Tunç Çağı'nı anlamada önemli bir rol oynar.

Yukarıda saydığımız kazısı yapılmış yerleşimler dışında Üçtepe (Köroğlu 2008; Özfırat, 2006; Sevin, 1999), Giricano (Schanner, 2004), Ziyaret Tepe (Matney vd., 2007), Kavuşan Höyük (Kozbe 2012) Müslüman Tepe’de (Ay 2013), Başur Höyük ve Türbe Höyük’te (Sağlamtimur ve Ozan, 2007) Orta Tunç Çağı tabakaları tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerdeki çalışmalar seçtiğimiz diğer yerleşimlere göre ya daha ufak bir alanda çalışılmış ya da verileri yeterince yayımlanmamıştır. Fakat bölgedeki yerleşimleri ve buluntularını kendi içlerinde karşılaştırırken veya ihtiyaç duyulan yerlerde diğer konularda bu yerleşimlere de yer verilmiştir. Örneğin, Giricano’nun ve Ziyaret Tepe’nin mimarisi ve Üçtepe’nin seramikleri karşılaştırmalarda, Müslüman Tepe’nin taşınabilir ocakları kültürel detaylarda, Türbe Höyük’ten bir tablet ise yazılı kaynaklar bağlamında diğer höyüklerden gelen tamamlayıcı konular olarak farklı bölümlerde işlenmiştir. Ayrıca birçok yerleşimde Orta Tunç Çağı seramikleri yüzey araştırmalarında rapor edilmiştir. Yüzey araştırması yapılan ve kısa bir zaman önce yayımlanan önemli yerleşimlerden bir diğeri de Pir Hüseyin Höyük’tür (Pesnall ve Algaze, 2010). Naramsin Steli’nin bulunduğu bu yerleşim, MÖ III. Bin yılların sonunda bölgenin güney Mezopotamya ile ilişkisini göstermesi açısından kayda değerdir. Yerleşim boyutu (19 ha) ve Ergani bakır madenlerine yakınlığı açısından bu yerin Orta Tunç Çağı’nda merkezi bir rol oynamış olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden bu yerleşime de kısmen yer verilmiştir.

Yine çalışmamız için dört seramik grubu seçilmiştir. Bunlardan ilk ikisi Ağız Kenarı Koyu Portakal Rengi Kaseler/Mallar, “*Dar Rimmed Orange Bowls (DROB)*” ile Kırmızı-Kahve Astar Boyalı Mallar, “*Red Brown Wash Ware (RBWW)*” bölgesel seramiklerdir ve her ikisi de bölgede yoğun olarak bulunmaktadır. Orta Tunç Çağı, RBWW ile karakterize edilir ve bu çalışmamızın merkezinde yer alır. DROB mallar ise MÖ III. Binde de görülmekle birlikte bölgede bulunan ikinci yoğun grup seramiktir ve MÖ III. Bin sonları ve MÖ II. Bin başlarında Yukarı Dicle Bölgesinin Habur Vadisi ile ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir. Bunlar bölgesel ve yerel seramik kültürleri bağlamında ele alınırken; bölgeye dışardan gelmiş ve bölgelerarası (daha geniş coğrafyalara yayılmış) özellikler gösteren iki seramik grubu daha seçilmiştir: Habur Malları “*Khabur Ware*” bölgede ortalama %10’luk dilimiyle görülen bir diğer seramik grubudur ve özellikle Yukarı Dicle Bölgesinin Orta Tunç Çağı’nda Habur Vadisi başta

olmak üzere ve bölgelerarası ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir. Son olarak bölgede nadir görülmesine rağmen ayrıcalıklı bir yeri olan Van-Urmiye Boyalı Seramikleri “*Van-Urmiye Painted Ware (VUPW)*” seçilmiştir. Hem Transkafkas kültürlerle olan ilişkiyi hem de konteksi gereği domestik bir alanda insitu olarak bulunması önem taşımaktadır.

Konuyu toparlayacak olursak halen cevaplanması gereken bazı sorularımız bulunmaktadır. 1. Orta Tunç Çağ’da Yukarı Dicle Vadisi’nin karakteristik kültürü olan RBWW geleneği nasıl ortaya çıktı? 2. DROB ve RBWW seramikleri arasında nasıl bir ilişki vardır? 3. DROB seramiklerinin Habur ve Dicle vadisindeki kronolojik çelişkileri nasıl açıklanır? 4. Yukarı Dicle Vadisi Mezopotamya ve Transkafkasya Kùltürleri arasındaki jeopolitik konumuyla Tunç Çağ’da nasıl bir bölge olarak tarif edilebilir? 5. Orta Tunç Çağı’nda Yukarı Dicle Vadisi’ndeki arkeolojik materyallerdeki bütünlük ve birçok malzeme de görülen kültürel birlik bir siyasi yapıyla mı ilişkilidir? 6. Bu bağlamda Hurri-Mitanni Krallığı/Konfederasyonu oluşumunda bölgedeki siyasi geçmişin payı veya rolü nedir? 7. Doğu Habur Vadisi’nde yer alan İda-maraş Bölgesi ile Yukarı Dicle Bölgesi arasında nasıl bir siyasi ilişki söz konusuydu? 8. Dicle Vadisi’nde Yukarı Mezopotamya Krallığı’na veya Mari Krallığına bağlı vasal devletler var mıydı? 9. Tigunatum Krallığı Dicle Vadisi’nde veya batı sınırda çok yakınında aranabilir mi? 10. Ele geçen arkeolojik materyaller, çevre bölgedeki tarihi yazılı kaynaklar ve coğrafik bilgilerimiz bölgenin siyasi yapısını açıklayabileceğimiz düzeyde bir veri havuzu oluşturmuş mudur yoksa hala eksik bilgilerimiz ve bilinmeyenler resmi tamamlamamıza fırsat sunamamakta mıdır?

1.4. Bölgeyi Konu Alan Araştırmaların Tarihçesi

18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar birçok Avrupalı gezgin, coğrafyacı ve araştırmacı Kuzey Mezopotamya ve Transkafkasya çeşitli seyahatler ve araştırmalar yapmışlardır (Sestini, 1781; Kinneir, 1818; Buckingham, 1827; Southgate, 1840;

Ainsworth, 1840; Semple, 1919)⁵. 1860'lı yıllarda Diarbekr İngiliz konsülü olan J.G. Taylor, Yukarı Dicle Vadisi hakkında arkeolojik bilgi veren ilk gezginlerden biridir. 1861-63 yılları arasında yaptığı gezilerini “*Travels in Kurdistan, with Notices of Sources of the Eastern ve Westren Tigris, ve Ancient Ruins in their Neighbourhoud*” adlı çalışmasında yayınlayan Taylor, Diyarbakır'ın 14 km uzağında bulunan Kurkh (Modern Üçtepe Köyü) ziyaretini ve burada bulduğu iki adet Assur Stelini detaylıca anlatır. Üçtepe dışında Poornag/Poordad (Modern Murrataşı mezarı) ve Buttal Teppah (Kazıktepe?) gezilerini kısaca betimlemiştir (Taylor, J.G., 1865, s. 22-23.) Taylor'un bulduğu II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve oğlu III. Salmanasar'a (558-824) ait bu söz konusu iki stel Kurkh Monolitleri olarak bilinir. Bu iki stel daha sonra Assurolog, G. Smith tarafından yayımlanmıştır ve şu an British Museum'da bulunmaktadır.

Bölgede ilk bilimsel arkeolojik çalışmalar ise 20. yüzyılın ortalarında yoğunlaşır. 1946 yılında Türk Tarih Kurumu (TTK) adına Diyarbakır'da yüzey araştırması yapan K. Kökten'i ve 1947 yılında aynı bölgede yüzey araştırmaları yapan A. Dönmez ve W.C. Brice bunlara örnek verebiliriz (Kökten, 1947, s. 223-236). Dicle Vadisi'nde bulunan Til Alu (Tilalo), Til Elek, Tel Şeref, İmam Akıl, Kazıktepe höyükleri ve Diyarbakır merkez Höyüğü (İçkale) gezen araştırmacılar yüzey buluntularından bir grup seramiği yayımlamışlardır. (Dönmez ve Brice, 1949, s. 44-58).

Daha sonra 1963 ve 1972 yılları arasında H. Çambel ve R. Braidwood başkanlığındaki Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Projesi (Prehistoric Research in Souteastern Anatolia- The Joint İstanbul- Chicago Univesities) kapsamında P. Benedict yaptığı yüzey araştırmaları bölgede yapılan kapsamlı çalışmaların başında gelir. Diyarbakır, Urfa, Batman ve Siirt ilerinin tarandığı yüzey araştırmasında Yukarı Dicle Vadisi'nin küçük kollarına kadar detaylı bir şekilde haritalandırılıp, yerleşim birimlerinin kataloğu yapılmıştır (Benedict, 1980, s. 107-191).

⁵ Ayrıca bakınız: (Güney ve Whallon, 1980, s.83-105).

1986-1992 yıllarında ise V. Sevin yönetimindeki ekip, Diyarbakır ve Bismil arasındaki Dicle Vadisi'nin batısında bir yüzey araştırması yapar. Bu yüzey araştırmasıyla birlikte, bölgedeki önemli yerleşimlerden bir olan Üçtepe Höyük kazıları da yine aynı ekip tarafından 1988-1992 yıllarında kısa bir süreliğine devam etmiştir. Kurkh monolitlerinin de bulunduğu yer olması nedeniyle Yeni Assur döneminin eyalet başkenti olan “Tushan” bu ekip tarafından bu yerleşime lokalize edilmişti (Sevin, 1989; 1991; Köroğlu, 1998; Özfirat, 2006).

Yine bölgede 1988-1990 yılları arasında Chicago Üniversitesi, The Oriental Institute'den G.Algaze tarafından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında yapılması planlanan baraj gölleri altında kalacak yerlerde sistematik yüzey araştırmaları yapılmıştır (Algaze, 1989; Algaze, vd., 1991.) 1998 yılına gelindiğinde GAP projesi çerçevesinde yapımı sürmekte olan Ilısu Barajı'nın altında kalacak olan arkeolojik alanların tespit, kazı ve belgeleme çalışmaları Kültür Bakanlığı tarafından, Devlet Su İşleri'nin (DSİ) finansal desteği ve ODTÜ Tarihî Çevre Araştırma Merkezi (TAÇDAM) koordinatörlüğünde uzun yıllar sürecektir. Ilısu Barajı ve HES Projesi kurtarma kazıları başlamıştır. Aralıklarla ortalama yirmi yıl süren kazı ve yüzey araştırmaları 2020 yılında barajın su tutmaya başlamasıyla son bulmuştur.

Bölgedeki müzeler başta olmak üzere, yurt içindeki birçok üniversite laboratuvarında ve yurtdışındaki birçok araştırma merkezinde biriken arkeolojik malzeme, bilimsel örnek, araştırma raporları ve sonuçları üzerine çalışan yüzlerce araştırmacı, uzman ve öğrencinin yukarıda değindiğimiz soruların cevaplanmasında katkılar sağlayacağı kuşkusuzdur.

2. BÖLÜM: YUKARI DİCLE COĞRAFYASI

2.1. Coğrafi Konum ve Sınırlar

1941 yılında Ankara’da toplanan I. Coğrafya Kongresi’nde Türkiye’nin coğrafi bölgelerinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi için şu tanım kullanılmıştır. *“Toros’un dış sırası önünde uzanan yüzeyler ve volkan kütleleriyle az arızalanmış bulunan büyük düzlükler sahasıdır. Batı tarafında sınır olarak, Hatay çukurunun doğu kenarı alınmıştır”*. Bunun yanında bölgenin alt bölümleri için ise; nüfusun daha seyrek olan volkanik Karacadağ masifinin doğusunda kalan kısmına *“Dicle Bölümü”*, nüfusun daha yoğun olduğu batısında kalan kısma ise *“Orta Fırat Bölümü”* adı verilmiştir. (Sözen, 1984, s.8; Karadoğan, 2013, s. 2). İlerleyen zamanlarda bölgenin sınırları iklimsel, tarımsal ve kültürel farklılıklar göz önüne alınarak bugünkü halini almıştır. İnceleyeceğim alan olan “Yukarı Dicle Vadisi/Bölgesi” ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi içinde yer alan Dicle Bölümü’nün bir parçası olarak Diyarbakır Havzası’na karşılık gelmektedir. (Fig. 2.1-2).

Yukarı Dicle Vadisi-Diyarbakır Havzası (Ortalama yükselti 750 m), kuzey ve kuzeydoğu kenarında Toroslar, güneyde Mardin-Midyat Eşiği ve batı kenarında Karacadağ volkanik kütlesi (1957 m) tarafından sarılmış bir plato görünümündedir. Güneydoğu Anadolu Toroslarını havzanın kuzeyde Bitlis Dağları masifi bir dizi dağ

sırasından meydana gelir. Bunlar Akdağ (2561 m), Supuluz Dağı (2280 m), Akçakara Dağları (2940 m), Andok Dağı (2830 m), Haçreş Dağı (2689 m) ve Sason Dağları'ndan (2967 m) oluşmaktadır. Bu yüksek rakımlı dağ sırasının daha güneyinde bunlara daha çok paralel hatta sahip kenar kıvrımları takip eder. Yükseltileri 300-1550 m arasında değişen bu dağlara, Kilise Dağ, Hacertum Dağı, Erbat Dağı, Ergaris Dağı, Hazine Dağı, Cumat Dağı, Galop Dağı ve Dodan Dağı gibi antiklinaller örnek gösterebilir (Sözen, 1968, s. 9- 1984, s. 11).

Havzanın güney sınırını oluşturan, Mardin-Midyat Platosu-Eşiği, Yukarı Dicle Vadisi ile güneydeki Arap platformu ayıran ve yaklaşık 9000 km² bir alanı kaplayan masif kalker bir dağ kütesinden oluşmaktadır. (Karadoğan ve Yıldırım, 2008, s. 440-41). Bu masif kütle ortalama yüksekliği 1000 ile 1500 m arasında değişen batı ve doğu doğrultusunda sıralanan dağlardan ve vadilerden oluşur. Batı'da Karacadağ eteklerine ulaşan bu dağ sırası kabaca Mazıdağı, Savur Dağları, Bagok Dağları, Gercüş Dağları ve Hermis, Kerbent, Germav, Softek adları taşıyan uzantılarından oluşur. Buna Paltonun kuzeydoğusunda bulunan Raman Dağları da ekleyebiliriz. Yer yer dik, yer eğimli oldukça azalan bu kıvrımları tektonik özellikler hakkında önemli bilgiler verir. Mardin ve Derik'te oldukça dik bir yapı alan kenar kıvrımları Mardin-Midyat Dağları'nın Arap platformu ile Anadolu Platformu'nun teması sonucu yükselmesini açıkça gösterir. (Sözen, 1968, s. 10; 1984, s. 11)

2.2. Akarsular ve Hidroloji

Yukarı Dicle Vadisi'nin akarsu sistemi ve hidrolojisi, Dicle Nehri ve kolları tarafından oluşmaktadır. Kaynağını havzanın dışından alan Dicle Nehri, birinci kaynağı Hazar Gölü ve güneyindeki Maden Dağı'dır. Buradan başlayarak, Eğil yakınlarındaki Dibni Çayı'na ulaştığı yer olan Delucan'a kadar Ergani ve Maden Suyu olarak bilinir. Bu noktadan güneye Maden kasabasını geçtikten Mihrap Dağı (1755 m) eteklerindeki Ayrancı Deresi, Guleman Çayı'nı, Behru Deresi'ni ve Şimşirik Suyu gibi yan dereli ve çayları alır. Bu noktadan sonra dar ve derin vadilerden geçip Eğil ilçesinde doğusunda

Dicle'nin diğer önemli kaynaklarından biri olan Dibni Çayı'na kavuşur. Lice ve Genç arasındaki dağlık alanın kaynak sularının birleşmesi sonucu oluşan bu ikinci kol, Ergani Çayı ile birleşir. Bu çayın kaynağı ise Dicle'nin (Piran) dağlık bölgesindeki Briklin (Zülkarneyn) Suyu'dur. Delucan'dan güneye dönen Dicle, Diyarbakır'a ulaşmadan önce sağ koldan, Karacadağ kütlesi ile Ergani'nin kuzeyindeki dağlardan çıkan suların birleştiği Furtaşko Deresi veya diğer adıyla Devegeçidi Çayı sularını alır. Bu noktadan sonra güneye doğru Diyarbakır civarında genişleyen bir yatak içerisinde debisi düşen Dicle, sağ taraftan gelen Dankıran (Havar) Çayı'nı da alır. Tren yolunun Dicle üzerinden geçtiği köprü noktasında, 564 m rakımda nehrin debisi 70.6 m³ dür. (Sözen, 1968, 26-27). Diyarbakır çıkışında Dicle Nehri artık doğu yönünde uzunca bir yol alır ki bu Dicle Vadisi'nin ana aksını oluşturan su toplama havzası bu aksın sonunda ilerde göreceğimiz üzere Botan'a ulaşır güneye akmaya devam eder.

Diyarbakır'dan sonra doğu yönünde ilerlerken sağ koldan kaynağı Karacadağ eteklerinden alan Yenice ve Karasu Derelerinin sularını alır. Daha sonra Hani ilçesi yakınındaki Aynkebir kaynağında doğan Ambar Çayı sol koldan Dicle'ye ulaşır. Ambar Çayı'nın Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde Köprübaşı köyünde yıllık ortalama debisi 6.1 m³/sn'dir (Sözen, 1968, s. 27). Bu noktada Ambar çayı gibi Dicle Havzası ana aksına ulaşan birçok önemli çayı göreceğiz. Bu çayların ortak noktası bulundukları dağlık-tepelik alanda veya platolarda Dicle Vadisini besleyen birçok küçük suyu kaynağı ve dereyi toplayan önemli kollar olmasıdır. Bu kollar kuzeydeki ve güneydeki yüksek platolardan, Batı-Doğu hattında geniş düzlüklerden menderesler oluşturan Dicle'ye ulaşırlar ve Dicle Nehri'ni besleyen en önemli ana kolları oluştururlar.

Dicle Nehri Ambar Çayı'ndan sonra sırasıyla sağ taraftan kaynağını Mazıdağı'ndan alan Göksu ve Aşağıhanık Çaylarını, sol taraftan ise kaynağı Torosların dağlık bölgeden alan Kuruçay, Salat (Sinan) Çayı ile Batman, Garzan ve en sonunda Botan'ı almaktadır. Bu çaylar içinde Dicle'nin en önemli kolları Batman Çayı, Garzan Çayı ve Botan Çayı'dır. Aslında bu önemli kollar çaydan çok Dicle Vadisi'nin Nehir kolları olarak görülmelidir. Batman Çayı, yıllık ortalama 110.8 m³/sn'lik debisiyle Botan Çayı'ndan sonra Dicle Havzası'ndaki akarsuların en büyüğü ve en genişidir. Kaynağını Kulp ve Sason dağlık bölgesindeki irili ufaklı çaylardan (Kulp, Sason, Sarım

Dereleri) alan Batman Çayı, Malabadi Köprüsü'nden (rakım 597 m) sonra Batman Suyu adını alır. Batman Çayı, bu köprü ile Dicle Nehri arasında geniş bir alüvyon alanda menderesler oluşturarak akmaktadır. Batman Ovası olarak da adlandırılan bu alan dağlık bölgeden aşındırdığı genç alüvyonlardan oluşan düzlükler havzanın en önemli tarım alanlarından birini de oluşturur. Kaynağını Kozluk kuzeyindeki Güneydoğu Toroslardan, Haçreş Dağları (2689 m) ile Sason Dağı'ndan (2967 m) alan Garzan Suyu ise, Batman Çayı'ndan sonra 59 m³/sn'lik debisiyle havzanın ikinci büyük akarsu kaynağıdır. Garzan Boğaz'ının kuzeyinde Kozluk ve İkiköprü arasında düzlük alanda örgülü drenajla akan çay, Bakırçay ve Değirmendere gibi suları alarak yer yer dar vadilerde güneybatı yönünde menderesler çizerek Garzan Vadisi'ni oluşturur. Beşiri yakınlarında güneydoğuya yönelen çay daha düzlük bir alanda yatağını genişletir ve sonunda dik bir açıyla Dicle Nehri'ne ulaşır. (Karadoğan 2018, 248; Sözen 1968, s. 27)

Dicle Nehri, Ambar Çayı ile Batman Çayı arasında geniş düzlüklerde ve alüvyal bir topoğrafyada medreseler çizerek sakin bir şekilde akarken, Batman Çayı ile Garzan Çayı arasındaki hatta bunun tam tersine dar ve derin vadiler içinde daha coşkun bir şekilde yol alır. Dicle Vadisi'nin doğu sınırda Dicle Nehri Botan Çayı'na ulaşır. Güneydoğu Toroslarının en büyük masifini oluşturan Bitlis ve Hakkâri Dağları'nın sularını toplayan Botan Çayı Siirt-Eruh yolu üzerindeki Billoris köprüsünde 458 m rakımda yıllık ortalama 147.7 m³/sn'lik debisiyle ve taşıdığı su miktarı ile Dicle Vadisi'nin en büyük suyunu oluşturur. Kaynağı Hakkâri Toroslarından alan Norduz, Müküs ve Hizan Çayları ile kaynağı Bitlis Dağlarında alan Bitlis (Başur) ve Kezer Çayı'nın oluşturduğu Reşan Çayı, Botan Çayı'nı oluşturan ana kollardır. Sağ koldan Reşan Çayı'nı alan Botan'ın daha sonra Dicle Nehri'ne kavuşur. Dicle Nehri Botan Çayı'na karıştıktan sonra biraz daha doğuda Girdara Köyü yakınlarda sert bir açıyla güneye yönelir. Dicle Nehri'nin bu noktadaki yıllık ortalama 316.4 m³/sn lik debisi ile en yüksek seviyesine ulaştığı alandır (Sözen 1968, 28). Dicle Nehri'nin Diyarbakır civarındaki istasyonda debisi 70.6 m³/sn, Batman Çayı'yla birleştiği Sinan Köyü istasyonunda 144.23 m³/sn iken (Köken 2009, 60), Botan'dan sonra ulaştı bu değer, hiç de azımsanacak bir miktar değildir. Çünkü Doğu ve Güneydoğu'nun en büyük nehri olan Fırat Nehri'nin Bilecik'te ulaştığı yıllık ortalama debi miktarı 654.5 m³/sn'dir ve Dicle'nin Botan'a kavuştuktan sonra oluştuğu debinin iki katı civarındandır (Sözen,

1984, 23). Dicle Nehri Diyarbakır Havzasının doğu ucunda Botan ayı ile birleştikten sonra Güneydoğu yönünde dar ve derin vadilerden ilerledikten sonra 400 m rakımlı Cizre Ovası'na ulaşır. Cizre ovasından Türkiye-Suriye sınır hattından ve Silopi Ovası güney hattından ilerlemeye devam eder. Daha sonra Suriye-Irak sınır hattını oluşturup, Irak topraklarına doğru akmaya başlar ve sonrasında Irak'ın güneyinde yani Aşağı Mezopotamya'da Fırat ile birleşir ve şattl-arap adıyla Basra (İran) körfezine dökülür (Sözen, 1968, s. 29; 1984, s. 23).

2.3. Yüzey şekilleri ve Jeolojik Yapı

Yukarı Dicle Vadisi'nin kuzeyi ve kuzeybatısı Güneydoğu Torosları ana kütlesi olan metamorfik Bitlis Masifi ile bu yüksek dağ silsilesinin güneyinde yer alan kenar kıvrımları ve uzantılarıyla çevrilidir. Akdağlar (2561 m), Supuluz (2280 m), Akakara (2940m), Anduk (2830 m), Haçreş (2689 m) ve Sasun (2967 m) Dağları, metamorfik Bitlis kütlesinin ana hatlarını oluşturur. Bu masif kütleyi oluşturan geniş kalker sahanlıklar akarsular tarafından aınıp, dar ve derin kanyonlar ve boğazlar oluşturduğu için masif dağlık alan oldukça engebeli ve etin bir görünüm almıştır. Bu masifin güneyindeki kenar kıvrımları ve uzantıları ise, yükseklikleri 1300-1500 m arasında değişen Kilise, Hacertum, Erbat, Ergaris, Hazine, Cumat, Galop ve Dodan Dağları gibi antiklinallerden oluşmaktadır. Bu antiklinaller zeri Eosen ve Milosen kalkerlerden oluşan bir örtü tabakasıyla kaplı olup, oluşan kıvrım ve uzantılar bütünü monoklinal özellikler taşımaktadır. Söz konusu kenar kıvrımları ve uzantısı ile Bitlis Masifi arasındaki alanlar orojenik hareketlerden kaynaklı olarak yer yer kesintili sedimantasyonlara sahne olmuştur. Metamorfik şiştlerden oluşan ana kaya üzerine biriken sedimantasyonları güneyde fliş karışımından oluşan bölgelere de sahiptir. Kenar kıvrımları ve dağ uzantılarının olduğu alanlar ise birer n-çukur (avant-fosse) karakterini sahip olmakla birlikte, Paleozonik dönemden Pleosen sonlarına kadar sürekli bir şekilde sedimantasyon biriktirdiği anlaşılmaktadır. (Sözen, 1968, s. 9).

Havzanın güney sınırında bulunan Mardin-Midyat Platosu ise antikinal kalker litolojili Hoya oluşumları, Orta Eosen-Oligosen dönem Germik oluşumları ve evaporit gibi denizsel ortamdan kaynaklı oluşmuş formasyonlarla kaplıdır. Bazı bölgelerde taban konglomerası, detritik yapılar, farklı tiplerde fasiyeslerden oluşan birikim litolojik oluşumlarda bulunmaktadır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 542)

Bitlis metamorfik Masifi ile Mardin-Midyat Masifi arasında kalan Dicle Vadisi ise Neojen dönem formasyonlarıyla kaplı bir peyzaj oluşturmuştur. Miosen dönemden sonra oluşan tektonik hareketler birlikte Pleosen dönem sonuna ve Kvarterner dönem başında kadar devam eden çeşitli kırılma ve kıvrılmalar sonucu bölge kabaca bugünkü haline ulaşmış gözükmemektedir. Bunun yanında akarsu ve yeraltı suları sistemi vadi topoğrafyasında zaman içerisinde farklı oluşumlarında ortaya çıkmasına neden olmuş olmalıdır. Dicle Vadisi'nin genelinde Jura tipi basit kıvrımlı yapılar önemli bir alan kaplamaktadır. Yüksekliği 500-1000 m arasında değişen Dicle Vadisi, kolaylıkla anlaşılacağı üzere geniş bir aşınım ve birikim havzası olarak görülebilir. (Sözen, 1968, 10). Bölgede taraçalarla temsil edilen eski alüvyonlar, Dicle ve kollarının açmış olduğu vadiler üzerinde, vadi tabanından 10 ile 50 m. yükseklikteki seviyelerde görülmektedir. Yeni alüvyonlar ise Dicle Vadisi'nde geniş alanları kaplar. Bu alüvyonların Dicle Nehri'ne karışan dere ve çay yataklarındaki kalınlıkları birkaç metre ile 20 m. arasında değişmektedir. Genellikle yamaç molozlarıyla bir arada bulunurlar. (Sözen, 1968, s. 11-12). Vadi tabanı oluşturan Alt Miyosen ve Üst Miyosen-Pliyosen tortu erozyona yatkın ufalabilir malzemelerden oluşur ve bu tortular nehir ve çay kollarıyla büyük miktarda aşınımına uğramıştır. Dicle Vadisi'ne ulaşan çayların yatakları birbirinden farklı litolojik formasyonlara sahiptir. Toroslar güneyi Neojen dönem öncesi kireçtaşı, ofiyolitik melanjlara ve metamorfik kayalardan oluşken, Dicle'nin kolları Alt Miyosen dönem kireçtaşları, kumtaşı ve silt ile Üst Miyosen-Pliyosen dönem karasal konglomera, kil ve siltten oluşan denizsel birikintilerden oluşur. Bunun yanında Bismil ile Batman arasındaki senklinal alanda çökme zonlarının olduğu da görülmektedir. Arazinin litolojik özellikleri ve iklimden kaynaklı etkinler dışında karstik yapıda toprak çöküntüleri de söz konusudur. Derinliği 40 ile 70 m arasında değişebilen çöküntüler,

özellikle jips tipi oluşumlar çöküntülerin geniş bir alan kaplaması⁶ ve karstlaşma Dicle nehri ve kolları üzerinde önemli etkilere sahiptir, büyük boyutlu toprak göçükleri nehrin yönünü belirleyebilecek potansiyellere sahiptir. (Doğan, 2005a, s. 76) Anlaşıldığı üzere akarsular tarafından kesintiye uğramış hatlar ve aşınım parçaları ve taraçaları yanında birikinti konileri ve alüvyonlarla kaplı geniş düzlükler ve buradaki çöküntüler, nehir yataklarının ve vadinin topografyasının ana hatlarını oluşturur.

Dicle Vadisi'nin güneyini çevreleyen Mardin-Midyat masifine bakacak olursak, Dicle Vadisi ile güneydeki Arap Platformu arasında yükselen bu masif ortalama 1000-1500 m yüksekliğe sahiptir. Doğu-batı yönünde uzanana dağ sırası ve batıya doğru Karacadağ'da eteklerine, doğuda ise Cizre'nin kuzeyde bulunan Cudi Dağı hattına kadar genişler, kuş uçuşu 200 km uzunluğunda, güney ve kuzey hattında ise ortalama 70 km eninde geniş bir alanı kaplayan dağ silsilelerinden oluşur. Bunlar kabaca Mazıdağı, Savur, Gercüş, Hermis, Kerbent ve Kermav antiklinalleridir. Bunların yanın kuzeyde monoklinal sistemde Raman, Garzan, Kentalan, Raşan kıvrımları yer alır. Raman (1228 m) ve Garzan⁷ (1055 m) üzeri aşınmış antiklinal tepe ve dağ doruklarından oluşur. Dicle nehrinin burada Raman Dağı'nın güneyi ve Gercüş Dağları kuzeyi arasında kalan senklinali takip ederek aktığı görülür. Mardin-Midyat Masifi bilindiği üzere Türkiye'nin en eski jeolojik oluşumlarına sahne olmuştur. Burada Kambrien oluşumu, Derik ilçesi içinde, Kermik, Şadan ve Tilbesmi'de mostra vermektedir. Jura ve Kretase kalkerleri ise özellikle Mardin-Mazıdağı çevresindeki aşınım yüzeylerinde görülmektedir. Bunlar Mardin blokunda jeolojik yapının ana unsurunu meydana getiren tabaklardır. Savur'la Raman arasında yer alan orta yükseklikte dağlar ise üst-kretase marn ve marnlı kalkerleriyle Eosen kalker oluşumlardır. (Sözen, 1968, s. 10-11)

Dicle Vadisi'nin batı kenarında yer alan ve bazaldik lavlardan oluşan bir kütle olan Karacadağ (1919 m.) büyük bir lav kalkanı görünümündedir. Pliyosen dönemde faaliyete geçen Hawaii tipi bir volkanın sonucunda uzunluğu 120 km ve genişliği 80 km

⁶ 140 km²'yi etkileyen karstlaşmaya dayalı arazi çöküntüsüyle Türkiye'deki en geniş çöküntü alanıdır. Detaylı bilgi için Bkz: Doğan, U., (2005b) Holocene fluvial development of the Upper Tigris Valley (Southeastern Turkey) as documented by archaeological data, *Quaternary International*, c. 129.1, s.75-86.

⁷ Detaylı bilgi için bkz: Karadoğan, 2018, s.237,271, Garzan Havzası Jeomorfolojik Peyzaj ve Etkileri, RSSS,6/2.

bulan bir alanı kaplamaktadır. Zirveden çevre kısımlara doğru 2 derecelik çok az bir eğime sahip yayvan bir dağdır ve Diyarbakır, Viranşehir ve Hilvan olmak üzere üç ayrı yöne uzanmaktadır. Buradan yola çıkarak Karacadağ'ın bir kraterden çıkan lavlar sonucu oluşmuş bir yanardağın aksine, birden çok ağız ve krateri olan eğimin belirlediği yönlerle doğru akıntılarıyla yayılması sonucu oluşmuş bir dağ kütlesi söz konudur (Sözen, 1984, s. 11) Kenar kıvrımlarıyla Arap Platformu kesiştiği hatlarda oluşan büyük tektonik faylar arasından yerüstüne sızan lavlar sonucu oluşan bazalt formasyonları, çoğunlukla akalin özellikte, tefrit, bazenit, fonotefrit bazalt ve trakibazalt olarak adlandırılabilir (Karadoğan, 2015, s. 5; Karadoğan ve Kozbe, 2018, s. 542). Arap platformunun kuzeye doğru baskısı ve sıkışması sonucu Diyarbakır-Siirt Havzası içinde hem baskılanan fay hatlarında hem de yarıklar bazalt akıntılarına dönüştüğü anlaşılmaktadır (Altınlı, 1966, s. 6). Buna en güzel örnek Dicle Vadisi içinde bir diğer bazalt akıntısına sahip olan Batman ve Beşir arasındaki Karadağ/ Kıradağ'dır (1000 m.) 25 km² lik bir alana kaplayan dağın çatlak ve delikli bir bazalt formasyonu vardır (Sözen, 1968, s. 11). Güney-kuzey yönünde bir uzantıya sahip olan Kıradağ'ın Beşiri'ye bakan güney ucunda krater olabilecek ufak bir yükselti dışında, düz bir plato görünümündedir ve bir fay veya kenar kıvrımından sızmış lavlar sonucunda oluşmuş görünümündedir.

Dicle Vadisi'nin doğu sınırları ise kil, marn, silt, kum taşları, konglomera formasyonlarından ve Neojen lagün ve göl serilerinden oluşmuştur. Siirt'in doğu ve kuzeyinde, Kurtalan-Beşiri-Batman dolaylarında geniş alanları kaplayan Petrol jeolojisinde "Midyat kalkerleri" olarak anılır. İçerisinde Orta-Eosen (Lütesien)'e ait karakteristik fosilleri kapsayan sert kalkerler ise, havzanın doğu kenarında doğu-batı veya batı kuzeybatı-doğu kuzeydoğu yönünde uzanan dom şekilli, güney kenarları dik veya faylı, kuzey kanatları ise yatık eğimli antiklinaller (petrol kapanları) oluşturur. Yükseklikleri 1000-1500 m arasında değişen bu kütleler yani Raman, Batı Raman, Germik, Garzan, Reşan, Kentalan v.b. yükseltiler Türkiye'nin en önemli petrol sahalarını meydana getirir. (Sözen, 1968, s. 11).

2.4. Bitki Örtüsü

Yukarı Dicle Vadisi, Basra Körfezi'nden uzanan ve Güneydoğu Torosları hattından bir yay çizerek Levant Bölgesi (Amanos Dağları, Lübnan ve Filistin) ulaşan verimli hilalin kuzey sınırında yer alır. Yukarı Dicle Vadisi, Toros Dağları, Mardin-Midyat Platosu ve Karacadağ arasında kendine has bir özelliği olan yarım kapalı bir step havuzu bölgesidir. Bu step havuzu büyük ölçüde tahrip olmuş ormanlık alanlar ve meşe toplulukları ile çevrelenmiştir. Bu step havuzu çevreleyen meşelikler, uzakta olsa Akdeniz iklimine yakın kurak bir atmosfer yanında kuzeyden gelen soğuk hava ve güneyden gelen sıcak hava akıntılarına da maruz kalmaktadır. Meşe ormanlıkları vadinin doğu hattında 700 m seviyelere kadar inebilmekle birlikte Dicle nehri ve kollarına yakın mevkilere 700 ile 500 m arasındaki yüksekliklerde yerini yabani meyve ağaçlarına bırakmaktadır. Dicle Vadisi'nin kuzey ve güney yüksekliklerinde orman alt sınırı 800 ile 1000 m arasında değişmektedir. Kuzey alanda bu sınır Dicle (Piran) ile Kozluk (Hazzo) dağlık üst bölgesi ve güney alanda ise Mardin-Midyat Dağları'nın yüksek kesimleri kapsamaktadır. (Sözen 1983, s. 36; 1984, s. 24). Büyük kısmı tarımsal faaliyetler başta olmak üzere, hayvancılık, düzensiz ağaç kesimleri ve orman yangıları gibi faktörlerden kaynaklı olarak tahrip olmuş olsa da iklimin ılımanlaştığı ve yağışların arttığı dönemlerde dağlık bölgelerdeki meşe toplulukları gözle görünür bir canlanma izlenebilmektedir.

Söz konusu meşe toplulukları arasında *Quercus Infectoria* (mazı meşesi) en yaygın türü oluşturmaktadır. Bunun yanında *Quercus Brantii* ve *Quercus Vesca* gibi türlerinde belli bir yayılım gösteren türler arasındadır. Dicle Vadisi'nin kuzey ve kuzeydoğu hattı ise, Diyarbakır, Bitlis ve Siirt dağlarında Toroslar'ın beli başlı meşe türleri olan *Quercus iberica*, *Quercus Castaneafolia* ve *Quercus Vinifectoria* benzeri türlerden oluşmaktadır. Kışların çetin geçtiği dağlık bölgelerde soğuğa karşı dayanıklı olan ardıç türleri meşeliklerin yeri alır. Dar ve sulak vadilerde içlerinde ise menengiç, çınar, ceviz, söğüt ve kavak ağaçları gibi farklı türlerin bulunduğunu ekleyebiliriz. İnsani tahribatın en az indiği dağlık bölgenin 2000 m ve üstündeki alanlarda orman

örtüsü 2400 m kadar çıkmakta ve bunun üzerindeki yüksekliklerde ise *Astragalus* ve *Acanthalimon*'ların geniş çapta yayıldığı alpinksat görölmektedir (Sözen 1984, s. 24)

Dicle Vadisi'nin step bitkilerin arasında *Verbascum*, *Astragalus*, *Delphinium*, *Eryngium*, *Eupharbia*, *Gentiana*, *Silene*, *Trifolium*, *Bromus*, *Thymus*, *Achillea* ve *Convolvulus*'lar en yaygın türleri oluşturur. Bu türler arasından *Convolvulus*'ların ince ve verimsiz bir toprak örtüsüne sahip kayalık alanları, *Achillea* ve *Thymus*'ların ise kumlu ve killi toprakları tercih ettiğini görmekteyiz. (Sözen, 1968, s. 36-37) Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da Akdeniz florasının izlerini dağlık bölgeleri arasındaki yüksek vadilerde görmek mümkün. Bu vadilerde oluşan doğal mikroklima özellikleri stepler dışında farklı türler için çeşitli cepler yaratmış olmalıdır. *Pistacia vera*, *Olea europea*, *Ficus carica*, *Punica granatum*, *Zyzyphus vulgaris* gibi Akdeniz⁸ meyve ağaçlarını mikroklima değışik gösteren türlere örnek olarak gösterebiliriz (Sözen 1984, s. 25).

Dicle Vadisi'nin step türleri, Doğu Anadolu stepleri kadar zengin bir floraya oluşturmaz. Yaz aylarının uzun sürmesi, yağışların azalması ve bununla ilişkili kuraklık şiddetinin artması buna dayanıksız birçok türün yaşam bulmasını engeller. İlkbahar yağışlarıyla yeşeren birçok bitki türü, mayısta başlayan ve çoğunlukla kasım ayına kadar süren aşırı sıcaklar nedeniyle bitki örtüsündeki yerini almaya fırsat bulmadan kurumaya başlar. Bu bitkiler arasında kuraklığı en fazla dayanıklı olan türler ise daha çok soğanlı, rizomlu ve yumru lu bitkilerelerdir. Bunlar derinlerde olan kökünün su biriktirebilmesi ve yapraklarının tüylü olması kuraklıkla mücadele edebilmelerini sağlamıştır. Bu çok yıllık türler arasından en dikkat çekenleri ise devedikenleri ve sığırkuyruklardır. (Sözen, 1984, s. 26)

Son olarak bitki örtüsündeki tarihsel kayıp ve tahribatlar hakkında bazı fikirler yürütebiliriz. Orman ve bitki örtüsünün kaybının en büyük nedeni, bölgenin Neolitik dönemden günümüze kadar sürekli iskân gören bir bölge olmasıdır. Başta tahıl tarımı ve ikinci sırada bağcılık binlerce yıl sürekli olarak orman ve doğal bitki örtüsünden arazi ve alan almıştır. Bir başka değışle doğal bitkisi örtüsü sürekli bir şekilde tarımsal faaliyetler için insani işgale uğramıştır. Tarımsal alan açmak için temizlenen bitki

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Kasaplıgil, B., "Türkiye'de Akdeniz iklim tipinin hâkim olduğu bölgelerde orman vejetasyonu", İstanbul Üniv. Orm. Fak. Derg., Seri A, 2(2), 1952, s.47-65.

örtüsü giderek seyrekleşmiş ve fakirleşmiştir. İkinci en büyük neden ise yine insani faaliyetlere ve tarıma bağlı olarak gelişen hayvancılıktır. Tarımsal faaliyetlere ayrılan alan genişlettikçe buna paralel olarak hayvancılıkla uğraşan insan grupları hayvan sürülerini otlatmak için sürekli bir şekilde meralar ve dağlık alanlara kaymıştır. Birbirine bağlı bu iki temel yaşam formu binlerce yıldır varlığı korumakta ve günümüzde bile en yaygın ekonomik yaşam formu olarak varlığını korumaktadır. Özellikle uzun mesafelere uygun küçük baş hayvancılığı henüz direk olarak insani faaliyetlere açılmamış alanların kaybında başat bir rol oynamış olmalıdır. Bunların yanında ormanlıkların ve ağaçların mimariden, madencilığe, ısınmadan tüm araç gereçlerin imalatına kadar geniş bir alandaki kullanımına bağlı olarak binlerce yıllık tahribatı da söz konusudur. Son olarak savaşlardan kaynaklı orman yangınlarını da bu tahribatlara eklersek, düzenli bir şekilde kayba uğrayan bitki örtüsünün iklimsel döngüyü de tetiklediğini söylemek mümkün olabilir. Bölgenin iklim değışikliği sonucu kuraklaştığı, bitki örtüsünü fakirleşip çoraklaştığını ve bunun birincil nedeninin biz insanların olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

3. BÖLÜM: İLİŞKİLİ ORTA TUNÇ ÇAĞ SERAMİK GELENEKLERİ

3.1. Bölgesel Seramik Gelenekleri

3.1.1. Kırmızı Kahve Boyalı Mallar (RBWW)

Kırmızı Kahve Boya Astarlı Mallar, yaygın terminolojisiyle Red Brown Wash Ware (RBWW), Yukarı Dicle Vadisi'nde Orta Tunç Çağı'nın ana seramik grubudur ve tüm Orta Tunç Çağı boyunca bölgenin karakteristik seramiğidir. Bölgede bulunan Orta Tunç Çağ seramikleri içindeki oranı Bismil (Diyarbakır) yüzey araştırmasında %70, **(Fig. 3.1-2)** Üçtepe Orta Tunç Çağı XI. yapı katında (11.th Building Level) %84, **(Fig. 3.3-4)** Hirbemerdon Tepe'de %62 olmak üzere diğer kazılarda da istatistik sonuçlar henüz yayımlanmamakla birlikte en çok görülen seramik grubudur (Özfırat, 2012, s. 121-22 ve Fig.3; D'Agostino, 2012, s. 194). Bölgede şimdiye kadar yapılan çalışmalar sonucunda RBWW grubunun bölgedeki baskın seramik geleneği olduğunu söyleyebiliriz. Yukarı Dicle Vadisi'nin Orta Tunç Çağı artık bu seramik geleneği üzerinden tanımlanmaktadır. Bundan dolayı bu seramik grubunu çalışmamızın merkezi aldık. Bu grup Ağız Kenarı Koyu Portakal Rengi Kaseler (DROB) seramik grubunda

olduğu gibi Kuzey Mezopotamya seramik gelenekleri içinde yeni bir buluntu grubudur ve bu konudaki çalışmalar her geçen gün yayımlanan kazı sonuçlarıyla birlikte devam etmektedir. Yine DROB seramik grubunda olduğu gibi bu seramik grubu da birçok kronolojik sorun taşımaktadır ve bu yönüyle çalışmamız diğer bir sorunsalını oluşturur.

Söz konusu seramik grubu ilk defa Algaze tarafından Yukarı Dicle Vadisi yüzey araştırmaları (Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988-1992) sırasında teşhis edilir (Algaze, 1989, s. 245-249). Algaze tarafından “*Red/brown wash ware*”, “*red or brown painted band*” veya “*red or brown painted wares*” olarak adlandırılan bu seramik grubu hatalı olarak Klasik Dönem (Geç Roma) seramikleri içinde rapor edilmiştir (Algaze, 1991, s. 184). Algaze ile aynı dönemlerde, 1988-1992 Üçtepe kazı çalışmalarına başlayan Sevin ve ekibi, Üçtepe’de Geç Tunç Çağı yapı katının altında anıtsal bir yapının koridorunu kazarlar. Koridor tabanında bir miktar Habur malıyla birlikte bol miktarda ‘kızıl kiremit, turuncu ve siyah renk tonlarına sahip seramikler’ bulunur. 1992 yılında Paris’te “*Orient-Express*” dergisinde yayımlanan bu seramikler, RBWW grubunun ilk görsel yayımlarından birisidir (Sevin, 1992, s. 12-14 ve Fig.2) Sevin’in 1986-1992 Diyarbakır-Bismil yüzey araştırması sırasında, bölgedeki birçok höyükte bulduğu bu seramiklerin böylece Orta Tunç Çağı’na ait olduğu anlaşılmıştır. Fakat Üçtepe kazıları çok dar bir alanda ve kısa süreli çalışıldığı için Yukarı Dicle Vadisi’nin özellikle Orta Tunç Çağı’ndaki yerel/bölgesel karakteri anlamak için Ilısu Barajı kurtarma kazılarını beklemek gerekecekti.

1990 yılların sonundan itibaren bölgede yoğunlaşan kurtarma kazılarıyla birlikte Ziyaretepe (Matney, 1998; 1999), Giricano (Schachner, Roaf, Radner ve Pasternak, 2002) ve Kenan Tepe (Parker ve Dood, 2003) başta olmak neredeyse bütün kazılarda yoğun miktarda RBWW seramikleri bulunur. Tahmin edildiği gibi (Algaze vd. 1991, s. 183) bölgenin Orta Tunç Çağı’ı henüz tanımlanmamış bir seramik kültürüyle temsil edildiğini doğrulanır. 2003 yılında Kenan Tepe ekibi tarafından yayımlanan (Parker ve Dood) “*The Early Second Millennium Ceramic Assemblage from Kenan Tepe, Southeastern Turkey*” başlıklı makale RBWW seramik grubu hakkında yapılan ilk kapsamlı çalışmadır. Yakın zamanda yayımlanan *Hirbemerdon Tepe ve the Upper Tigris Valley during the Early Second Millennium BC: A First Assessment of the Local*

Pottery Horizon” başlıklı bir diğer makale (D’Agostino 2012, s. 193-215) RBWW seramikleriyle ilgili bilgileri güncellemiş bulunmaktadır. Şimdiye kadar bölgedeki bazı kazılar bu seramiklerle ilgili kısmı yayınlar yaparken, yayımı yapılmamış birçok yerleşim de bulunmaktadır. Bu seramik grubu hakkındaki kronoloji çalışmaları ve tartışmalar yeni çalışmalarla birlikte hâlen devam etmektedir.

3.1.1.1. Tanımı

Yukarıda belirlediğimiz gibi RBWW seramiklerini çalışmamız merkezine aldığımız için burada bu seramik topluluğuna geniş bir yer ayırdık. 4. Bölümde bu seramiklerin yoğun olarak bulunduğu yerleşimleri, mimari kontekstleri ve özelliklerini detaylı bir şekilde inceleyeceğim için şimdilik kısaca genel hatlarıyla tanımlamakla yetineceğiz.

Türkçeye “*kırmızı-kahve boya astarlı çömlekler*” (Ökse, 2005, s. 6) veya “*kırmızı-kahve banyo boyalı mal*” (Ökse, 2008, s. 5), “*kiremit-kahve astarlı mal*” (Özfırat, 2006, s. 20-30) ve “*kırmızı kahve astarlı mal*” (Kozbe 2010, s. 189-90) olarak çevrilmiş RBWW seramikleri yüzey uygulamaları, formları ve üretim biçimleri açısından geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu çeşitlilik standart bir tarifi zorlasa da en yaygın olarak şu özelliklere sahiptirler: Hamurları çoğunlukla devetüyü ve kahverenginin tonlarında geniş bir aralığı sahiptir. Genelde kum, bitki ve kalker katkılıdır ve hamura eklenen katkıların boyutları malzemenin boyutuyla doğru orantılıdır. Büyük depo kaplarında iri taşçık katkılar ve saman görülür. Yüzeyleri ya hamur rengindedir ya da ince bir astara sahiptir. Kırmızı, kahve, portakal ve gri renk tonları arasında birçok farklı teknikle boyanmış yüzeye sahiptirler ve pişirme sırasında bu renklerin farklı tonlarıyla çeşitlenir. Orta derecede pişirilmiş, hafif açık ve mat bir yüzeye sahiptirler. Form olarak birçok farklı boyutta ve çeşitte çanaklar, çömlekler, kadehler ve iri depo küplerinden oluşur (**Fig. 3.5-9**). Üzerindeki boya bezemelerin yanında, yivler, dalgalı motifler, alçak kabartmalı bant sıraları, kazıma dalgalar

yoğunluktadır (Parker ve Dodd, 2003, s. 38; Özırat, 2006, s. 21; D'Agostino, 2012, s. 194).

Gre Amer kazısında (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 13-4) ele geçen 15 adet silindir mühür baskılı RBBW seramik parçasıyla birlikte bu seramik topluluğu hakkındaki tartışmaların zamanla daha renkli bir hal alabileceğini şimdiden söyleyebiliriz (**Fig. 4.67-68**). Orta Tunç Çağı'nda Yukarı Dicle Vadisi'nde yaşayan halkların bu dönemde yazıyı aktif bir şekilde kullanmadıklarını düşünürsek, üzerinde birçok sahnenin tasvir edildiği bu mühür baskılı RBWW grubu, pişmiş toprak insan figürinleri ve rölyefleri yanında, bunları kullananların dünyasını anlamamıza katkı sunabilecek ikincil önemli figüratif kaynakları oluşturmaktadır.

3.1.1.2. Yayılım ve Kronolojisi

Dicle Vadisi'nde bulunan seramikler içinde RBWW en yaygın repertuara sahip bölgeye özgü bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin seramiklerinin paralellerini Yukarı Fırat, Habur Vadisi, Belih Vadisi ve Kuzey Irak düzlüklerinde bulmak mümkündür ama bunlar sadece tipolojik benzerliklerdir. Bezeme özellikleri açısından bölgeye has özellikler taşıdığı açıktır. Seramik kültürü açısından komşuları olan Habur Vadisi ve Anadolu'da kalan Fırat Vadisi'ndeki seramik geleneklerle ilişki kurulabilse de Dicle Vadisi'ne ait farklı ifadeleri olan bir kültür olarak görebiliriz çünkü bölgenin tamamına dağılan bu seramik türünün bölge dışında sadece birkaç yerleşimde birkaç parçadan fazla bulmaktadır (D'Agostino 2012, s. 199). 4. bölümde detaylıca anlatılan Hirmeberdon Tepe, Kenan Tepe, Salat Tepe, Gre Amer yerleşimleri dışında, Üçtepe (Özırat, 2006; 2012), Ziyarettepe (Matney vd., 2003; Matney ve Rainville, 2005), Giricano (Schachner, 2002), Kavuşan (Kozbe ve Köroğlu, 2004; Kozbe, 2007), Müslüman Tepe (Ay, 1999; 2013) kazılarında bol miktarda bulunmuştur. Botan Vadisi'nde yer alan Türbe Höyük'ten gelen ilk bilgiler (Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 5-6; Sağlamtimur, 2012, s. 412) Dicle Vadisi seramik repertuarı ile paralellik gösterirken daha sonra seramikler üzerine yapılan detaylı çalışmada (Baştürk, 2017b)

ise Kırmızı-Kahverengi Boya Astarlı malların az sayıda tespit edildiği ve kabartma şerit bezemeli büyük boyutlu kapların bu mal grubunun bir alt versiyonu olabileceği yöndedir. Başur Höyük'te ise Standart Mallar, Krem Astarlı Mallar, Habur Malları'ndan sonra %11.4 oranıyla dördüncü grubu oluştur ve Habur Mallarına yakın bir oranla temsil edilir (IV. Tabakada 140 parça, III. Tabakada 24 parça). Ele geçen bu örneklerin büyük çoğunluğu çanak ve çömleklerden oluşurken bu grubu ait küplerden sadece iki adet bulunmuştur. Ayrıca hem yüzey işlemleri hem de dikey boyalı hatlarıyla bu grubun Dicle Vadisi'nde ana tiplerden ayrılan bir alt grubunun Başur Höyük'te daha yaygın olduğu belirtilmiştir (Baştürk, 2017a, s. 211-14; 2014, s. 177).

Yüzey araştırmalarında ise Pir Hüseyin, Susam Tepe, Çayırılık, Körtepe, Kazık Tepe, Tavşan Tepe, İncirtepe, Türkmenhacı, Aktepe, Kazancı, Çat Tepe ve Eğlence'de rapor edilmiştir (Pesnall ve Algaze, 2012; Özfirat, 2006; Velibeyoğlu vd., 2002, s. 786-788). Görüldüğü üzere RBWW geleneği Yukarı Dicle Vadisi'nin geniş düzlüklerinin dışında Garzan Vadisi ve kısmen Botan Vadisi'nin bulunduğu dağlık bölgeyi de içine alan doğuda Karacadağ, kuzeyde Toros sıradağları ve güneyde Turabdin dağları ile sınırlanmış kültürel bir bölge söz konusudur. Bunun siyasi bir birliğin göstergesi olup olmadığı sonuç kısmında lokal kültürün tanımlanmasında tartışacağız.

Kronolojik olarak bu seramiğin erken örneklerinin Hirbemeran Tepe'de (Sub-phase B) DROB mallar ile III. Bin sonlarında (EBA IV) görülür (D'Agostino 2012, s. 199; Laneri vd., 2006, s. 156). Bu durum Üçtepe'de (Level 13-12), (Özfirat, 2006, s. 11-6.) ve Salat Tepe'de (Level 2), (Ökse, 2012, s. 7,) ve Kavuşan Höyük'te⁹ (Level 8) de gözlenir ve Erken Tunç Çağı ile Orta Tunç Çağı arasındaki geçiş dönemi olarak da yorumlanmaktadır (Ökse, 2011a, s. 281; Bartl, 2012, s. 187). Diğer bütün yerleşimlerde bu seramik topluluğunun MÖ III. Bin yıldan sonra görülür ve ana üretim döneminin MÖ 19. ve 17. yüzyılları arası olduğu genel kabul görür (Bkz: D'Agostino, 2012, s. 199 ve Tablo 1). RBBW seramiklerinin "*terminus post quem*"i ne olduğu sorusu henüz kesinlik kazanmamıştır. Fakat Geç Habur ve Nuzi ilişkili boyalı seramiklerle¹⁰ birlikte

⁹ Kavuşan Höyük'te Karbon 14 sonuçları bulunmamaktadır. Aynı tabakada bulunan çağdaş seramikler baz alınarak tarihlendirme önerilerinde bulunulmuştur (Kozbe, 2010, s. 182-6)

¹⁰ Gre Amer'de IV. tabakaya ait karbon 14 örneği şu tarihleri verir: Cal BC 1605–1585 ve Cal BC 1545–1435.

ortadan kalktığı görülmektedir (Pulhan ve Blaylock, 2015, s11-12.) Sonuç olarak Erken Tunç Çağı'nın sonlarında (EBA IV) görünmesi ve Salat Tepe'de Orta Tunç Çağı'na tarihlenen tüm mimari tabakalardaki düzenli varlığı dikkate alındığında (Ökse, 2011b, s. 180; 2014, s. 159), kabaca MÖ 2200-1450 yılları arasındaki bir zaman dilimine yerleştirilmesi gerekir. Uzun bir dönem yaşam bulduğu anlaşılan bu seramik geleneğini dikkate değer bir kültürel sürekliliğe işaret etmektedir. Bu konuya kültürel süreklilik bağlamında değerlendirme bölümünde bölge kültürünün tanımlanmasında değineceğiz.

3.1.2. Ağız Kenarı Koyu Mallar (DROB)

Ağız Kenarı Koyu Portakal Rengi Kaseler/Mallar daha yaygın terminolojisiyle Dark Rimmed Orange Bowls, Yukarı Dicle Vadisi'nde Erken Tunç Çağı sonları ve Orta Tunç Çağı'nda görülen lokal bir seramik geleneğidir. Bölgede bulunan Erken Tunç Çağı seramikleri içinde %55'lik oranı ile en yoğun seramik grubunu oluşturur. Orta Tunç Çağı'nda ise "Red Brown Wash Ware (RBWW)" seramik grubundan sonra %21'lik oranı ile en çok görülen ikinci grup seramiktir ¹¹. Yukarı Dicle Vadisi dışında şimdiye kadar sadece Habur Vadisi'nde Erken Tunç Çağı'nın ikinci yarısı ve daha çok son çeyreği içinde karşımıza çıkar. Habur vadisindeki bulunan yerleşimlerdeki seramikler içindeki istatistik oranı % 5 civarındadır. Habur Vadisi'ne Yukarı Dicle Vadisi'ndeki kentlerle olan ticari ilişkisi sonucunda ithal edildiği düşünülmektedir. Bu seramik için önerilen tarihlendirmelere baktığımızda her iki bölge arasında bir kronolojik uyumsuzluk söz konusudur. Bu söz konusu uyumsuzluk, çalışmamızın problematik sorularından birini oluşturmaktadır.

Bu seramik grubu hakkında verilerimiz şimdilik sınırlı olmakla birlikte birçok yeni çalışmada yer almaya başlamıştır. Kibaroglu, Bianchi ve Özfirat bu seramik konusunda çalışmalar yapan araştırmacıların başında gelirler. Yakın zamanda

¹¹ Diyarbakır yüzey araştırmasına göre, Erken Tunç Çağı'nda bölgede bulunan seramik oranları: DROB %55, RBBW %14, MW %14, SW %14; Orta Tunç Çağı oranları ise: RBWW %70, DROB %21, KW %9'dir. Ayrıca Üçtepe kazısındaki oranlara bakacak olursak: Erken Tunç Çağı'nda MW %36, DROB %29, RBBW %21, SW %14 iken; Orta Tunç Çağı'nda RBWW %84, DROB %12, KW %12'dir. Özfirat 2012, s.121-2 ve Fig.3.) Diğer kazılardaki oranlarlar IV. Bölümde verilmiştir.

Kibaroğlu'nun (2008), arkeometrik/mikroskopik (archaeometrical/microscopic) ve Bianchi'nin (2012) arkeolojik/makroskopik (archaeological/macrosopic) birer çalışması mevcuttur. Bianchi'nin 2012 yılında yayımlanan “*Comparative Studies on the Pottery of Sector AK of Royal Building in Tell Mozan/ Urkes (Syria)*” adlı çalışmasında DROB ware'lere geniş bir yer ayırmıştır. Yazarın, Habur Vadisi ve Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunmuş DROB malzemeler üzerine yaptığı detaylı karşılaştırmayı büyük ölçüde kullanmakla birlikte Dicle Vadisi'ndeki kazılardan gelen yeni bilgilerle konuyu yorumlamaktayız.

Bianchi ve Özfirat 2014'te yayımlanan “ARCANE Interregional Vol. I Ceramics” adlı çalışma içinde yine bu konuyu işlemişlerdir. Ayrıca, Arrivabeni'nin (2019) ARCANE VI içinde bir çalışması söz konusudur. Bu seramik grubu DROB ware olarak “*ARCANE shape class C/E; TG type 95, JZ type 90*” form ve tipolojilerinde incelenmiştir (Bkz: Fig 3.3.1). Ayrıca yakın zamanda bu seramik grubu üzerine yapılan XRF (X Işını Floresans Spektrometresi) analizini de ekleyebiliriz (Beyazıt, vd., 2021)

3.1.2.1. Tanımı

Oldukça ince bir kile sahip olan DROB malları adını kendine has yüzey uygulamasından almıştır. Bu yüzey uygulaması seramiklerin yüzeyleri henüz tam kurumadan uygulanan bir bezeme olarak görünmektedir. Kapların dış yüzeyine uygulanan bu bezemenin aynısı sıkı sık iç yüzeylerine de uygulanır. Dış yüzey çok ince bir astar ile kaplıdır ve bu astarın rengi açık kahverengi ve portakal (Munsell 5yr 7/6- 2.5yr 6/6) rengi aralığındadır. Bu kapların hepsinin ağız kenarında geniş bir bordür şeklinde koyu bir astar yer alır ve genellikle kahve ile siyah (Munsell 5yr 4/3- 10yr 3/1) renklere sahiptir (Bkz. 2012 Pl. III ve VIa). Bu astar pişirme seviyesinin azaldığı sırada yani seramik yapının son aşamasında koyu bir renk alır ¹². Ağız kenarındaki şerit çoğunlukla kabın dışında bulunur fakat kabın içine sarkan daha ince bir bant bir bezeme hatası olmaktan çok bilinçli bir şekilde iç dudak etrafının dekore edilmesiyle ilgilidir (Fig. 3.10-12). Bu gruptaki seramikler yüksek bir ısıyla pişirilmiştir. İçeriğindeki

¹² Bu gözlem Yoko Taniguchi tarafından yapılmıştır. Koyu ağız kenarlı bu bandın ikincil bir fırınlama sonucu oluştuğu da önerilmiştir (Bkz: Oates, 2011, s161).

malzemenin değişimi göz önüne alındığında ortalama 750- 850 C pişirildiği önerilmektedir (Bianchi, 2012, s. 26; Bianchi ve Özfirat 2014, s. 271)

Bu seramiklerde gözle görülür katkı bulunmamaktadır. Mineral katkılar mikroskobik olarak görülebilmektedir ve bunlar kilin temel bileşenlerinde bulunan mineraller quartz ve muskovit parçacıklarıdır. DROB örneklerin %26'sının profilinde ve astarında kalsit parçacıkları bulunmuştur. Bu karakteristik kil elemanları, yüzey uygulamaları ve dekorasyon her zaman aynı tip seramikte, kâselerde uygulanmıştır (**Fig. 3.13**). Söz konusu kâseler yarım daire şeklinde bir gövdeye ve içe dönük düz veya yuvarlatılmış bir dudağa sahiptirler (Bkz: Bianchi, 2012, 31, Form tipi, 101-102).

3.1.2.2. Yayılımı ve Kronolojisi

DROB mallar Yukarı Dicle Vadisi tamamında yoğun bir şekilde bulunmaktadır ve tüm vadiye dağılmış durumdadır. IV. bölümde detaylıca anlatılan Hirneberdon Tepe, Kenan Tepe, Salat Tepe, Gre Amer yerleşimleri dışında, Üçtepe (Özfırat, 2006; 2012), Ziyarettepe (Özfırat, 2006; 2012), Giricano, (Schachner, 2002; Schachner ve Schachner, 2003), Kavuşan (Kozbe ve Köroğlu, 2004; Kozbe, 2010; 2012), Müslüman Tepe (Ay, 1999; 2013) kazılarında yoğun miktarda bulunmuştur. Sadece Üçtepe ve Hirneberdon Tepe'de yerleşimlerinde MÖ III. Bin yıllarla ve diğer yerleşimlerde ise tamamen MÖ II. Bin yılların ilk yarısına tarihlenir (Bkz: Fig. 4.3.). Kazısı yapılmış yerleşimler dışında bölgedeki birçok höyükte yüzey buluntusu olarak bulunur. Yüzey araştırmalarında bulunan yerleri şöyle sıralayabiliriz: Pir Hüseyin (Pesnell ve Algaze, 2012), Susam Tepe, Çayırılık, Körtepe, Kazık Tepe, Tavşan Tepe, İncirtepe, Türkmenhacı, Aktepe ve Kazancı (Özfırat, 2006). Ayrıca Dicle Nehri'nin en büyük kollarında biri olan Botan Vadisi'ndeki Türbe Höyük'te (Sağlamtimur, 2012: s. 212, Fig.15; Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 5, Fig.5-6) Orta Tunç Çağ'a tarihlenen iyi korunmuş mekânlar ortaya çıkmıştır. Bu mimari yapıların çift evreli olduğu ve ikinci evresinde iyi korunmuş mekânlarda DROB malların, RBWW ve Habur mallarıyla birlikte bulunduğu rapor edilmiştir. Bu kazıdan gelen bilgilerle DROB mallarının Dicle Vadisi'nin doğu sınırında bulunan dağlık bölgeye kadar ulaştığını ekleyerek yayılım

alanın doğruya doğru genişletmek mümkündür (**Fig. 3.14**). Dicle Vadisi'nin batısındaki durum ise henüz net değildir. Başta Karacadağ ve berisinde Urfa'ya doğru yayılım sınırları hakkındaki bilgilerimiz henüz sınırlıdır. Fırat Havzası'nda ise açık renkli seramiklerin yoğunluk kazandığını biliyoruz.

Habur Vadisi'nde DROB seramikleri birçok yerleşimde bulunmuştur. İlk kez Tell Brak, Tell Melebiya ve Tell Bedri karşımıza çıkmaktadır. Tell Brak (Oates, 2001, 161) bulunan 150 parçayla Suriye Ceziresi'ndeki DROB seramiklerin en çok bulunduğu yerleşimdir. Form ve tipoloji olarak Tell Mozan'da bulunanlara çok benzeyen bu malzemeler kronolojik olarak daha farklı bir zaman dilimine tarihlenmiştir. Bulunan malzemenin %70'i Post Akkad dönemiyle ilişkili tabakalarda yer almaktadır. Kronolojik olarak Erken Cezire V dönemine tarihlenir (yaklaşık olarak 2200-2000) ve Tell Brak, N evresi ile temsil edilir. Fakat geriye kalan yüzdeler daha erken dönemlere (Tell Brak, L evresi) doğru inmektedir. Tell Mozan'da AK alanında bulunan seramik parçaları içinde DROB malların oranı %0.7'dir ve 64 adet örnekle temsil edilir. Hiçbir tüm kap örneği bulunamamıştır. Tell Mozan AK alanında bulunan DROB malları Erken Cezire IV döneminde (yaklaşık olarak 2300-2200), Erken Cezire V döneminden daha çok görülür (Bianchi, 2012, p.282-3), (**Fig. 3.15**). DROB seramiklerin Habur Vadisi içindeki yayılımı, en güneyde Tell Melebiya'da (MEL 015-019), (Chantier B'de) az bir miktarla Erken Cezire IIIb ye tarihlenirken (yaklaşık olarak 2450-2300), Tell Bedri'de ise yüzey araştırmasında az bir miktarda tespit edilmiştir. Chagar Bazar'da IIc tabakasında (Mc Mahon ve Quenet, 2007, p84) az bir miktarda bulunmakla birlikte henüz yayınları yapılmamış Tell Beydar, Tell Abrid ve Tell Leilan gibi birçok yerleşimde bulunmuş olduğu Bianchi'nin araştırmacılarla yaptığı kişisel iletişimlerde tespit edildiğini rapor etmiştir (Bianchi, 2012, 283).

3.2. Bölgelerarası Seramik Gelenekleri

3.2.1 Habur Malları

Yukarı Dicle Vadisi'nde Orta Tunç Çağı'nda görülen diğer bir seramik grubu da Habur Ware'dir. Dicle Vadisi'nde yapılan yüzey araştırması¹³ ve kazı¹⁴ sonuçlarına göre %10'u geçmeyen dilimiyle RBBW ve DROB seramiklerinden sonra en yaygın olan üçüncü grup seramiktir.

İlk defa Suriye'nin kuzeydoğusunda bulunan Habur Vadisi'nde 1930 yıllarda yapılan kazılarda ortaya çıkan bu seramik türü, Mallovan tarafından "*Khabur Ware*" olarak tanımlanmıştır (1936; 1937; 1947). Mallowan bu tanımı önceleri geniş ağızlı, boyunlu, düz dipli, küresel gövde formu ve tek renkli mat boya bantlı veya basit geometrik motifli çömlekler için kullanmıştır (1937, s. 102-3). Mallowan'ın Chagar Bazar ve Tell Brak'ta yaptığı kazılar başta olmak üzere Habur Vadisi'ndeki bu seramikler üzerine yaptığı çalışmalar, bant boyalı seramiklerin gelişimi ve sınıflandırmaları "*Habur Malı*" çalışmalarının temelleri olarak kabul edilir (Stein 1984, s. 4).

Daha sonrasında Kuzey Mezopotamya seramikleriyle ilgilenen Hrouda (1957) "*Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien*" adlı kitabında, "Chabur Ware (alm.)" konusunu ele almıştır. Habur Ware seramiklerinin sınıflandırılmasında ve tarihlenmesinde önemli katkıları bulunmaktadır. Kramer (Hamlin) Dinka Tepe çalışmalarıyla (1971; 1974, s. 125-146) ve "*Pots and People*" (1977, s. 91-112) adlı Habur Mallarının kökenine ve bu seramiklerin Hurriler ile kurulan bağlantısına dair eleştirel makalesiyle, Stein (1984) "*Khabur Ware ve Nuzi Ware: Their Origin, Relationship ve Significance*" adlı çalışmasıyla, Oates ve diğerleri (1997) Tell Al Rimah ve Tell Brak kazılarında bulunan seramiklerle ilgili çalışmalarıyla "*Habur Malı*" konusuna önemli katkılar sağlamışlardır. Ayrıca "*Habur Ware*" seramikleriyle ilgili birçok çalışmaya imza atan Oguchi'yi de buna eklemek gerekir (1997; 1998; 2001; 2003).

¹³ Özfirat, 2012, s. 123 ve Fig. 3 (Diyarbakır yüzey araştırması Orta Tunç Çağı seramikleri içerisindeki oranı % 9 dur.

¹⁴ D'Agostino, 2012, s.194 (Hirbemerdon kazılarındaki oranı "Bant Painted Ware" (BPW) veya "Psude Khabur Ware" (PKW) olarak %10 diliminde temsil edilir); Özfirat, 2012, s. 122-3 (Üçtepe kazılarında ise % 4 luk bir dilime sahiptir). Diğer kazılardaki seramiklerle ilgili istatistik bilgileri ya henüz yayımlanmamıştır ya da bulunmamaktadır.

Klasik geometrik motifli Habur seramikleri Habur Vadisi dışında, daha doğru bir deyişle, Mezopotamya'nın da dışında çok geniş bir alanda görülür. Benzer boyalı dekorasyona sahip seramikler Kilikya bölgesinde, Anadolu'nun merkezinde ve Urmiye gölleri çevresinde bulunmuştur. Görüldüğü gibi çok geniş bir alana yayılan bu seramik kültürü, Mezopotamya seramikleri içinde en çok tartışılan ve üzerine en çok yazılmış seramiklerin başında gelir. Habur Malı konusu, 1930'lu yıllardan günümüze kadar birçok farklı yazar tarafından ele alınmıştır. Bu boyalı seramik kültürünün kökeni, yayılımı, tarihlendirmesi ve diğer boyalı seramik kültürleriyle ilişkisi hala tartışılmaktadır. Şimdiye kadar yapılan tartışmaları özetlersek, Habur Malı ile ilgili üç farklı teori önerilmiştir. 1. Batı orijinli teorisi ki bu teori Habur boyalılarının, Suriye-Kilikya Boyalı Malları'ndan "*Suriye-Cilician Painted Ware (SCPW)*" etkilendiği ileri sürer. 2. Doğu orijinli olan teori, Mallowan tarafından geliştirilmiştir ve Habur Malı kültürünü Batı İran'la ve Hurrilerle ilişkilendirir. 3. Transkafkasya orijinli teorisi ise, Habur Malı kültürünü Malatya- Elâzığ bölgesinde bulunan boyalı seramik kültürleriyle ilişkilendirir (Bieniada, 2009, s. 161). Fakat Habur Malı kökeni hakkında farklı görüşler olsa da yukarıda söz konusu olan teorilerden henüz hiçbirisi kanıtlayabilecek durumda değildir. Üzerinde hemfikir olunan yeni görüş ise, söz konusu bu seramiklerin (**Fig. 3.16**), Kuzey Mezopotamya'nın MÖ III. Bin seramik geleneğinin tipik bir devamı olduğudur (Bieniada, 2009, s. 161.). Bu açıdan Habur Malı otantik bir seramik kültürüdür ve karakteristik yatay boya bantlı dekorasyonu kökeni Kuzey Suriye'nin yerel seramik kültürleriyle ilişkilidir (Bieniada, 2009, s. 161-186). Bu seramik geleneğinin bu kadar geniş bir alana (Kayseri-Kültepe, Tell Açana, Dinkha Tepe, Mari ve Nuzi) yayılması ise daha çok Assur Ticaret Kolonileri döneminde yoğunlaşmış ticari ilişkilerle açıklanmaktadır (**Fig. 3.17-18**).

3.2.1.1. Tanımı

Habur seramikleri genellikle büyük çömleklerden oluşmaktadır ve sıvı ürünlerin taşınmasında kullanılmıştır. Genel form, geniş ağız kenarı, uzun bir boyun, düz bir dip ve küresel gövdelidir. Bu forma yakın, diğer bir formda ise boyun daha kısa ve gövde

daha küreseldir. Bu çömlleklerin en yüksekleri maksimum 30 cm'dir. Vazolar, kadehler ve kendine özgün formuyla kaseler, en yaygın diğer formlardır. Habur Malları genel olarak kalın ve kaba yüzeye sahip devetüyü renginde mallardan, ince çok özenle üretilmiş pembemsi veya krem renklerinde yüzeye sahip mallara kadar birçok farklı varyasyona sahiptir. Boya bantlar mat kırmızı, kırmızımsı kahve ya da siyah renklidir ve her zaman monokrom olarak tanımlanmaktadır (**Fig. 3.19-20**) Farklı renk tonları sahip örnekler görünse de bunlar pişirme veya boyama sırasındaki ton değişimleriyle ilgilidir ve hiçbir zaman çok renkli değildir (Mallowan, 1936, s. 102).

Geç Habur seramiği, Erken Habur seramiğine göre daha özenle üretilmiş vazo ve kadeh benzeri formlardan oluşmaktadır. Bu kaplarda Erken Habur örneklerinde olduğu gibi yatay boyalı bantlı bezemeler kullanılmaya devam edilmiştir ve bazen de çeşitli hayvan motifleri ile dekore edilmiştir. Erken Habur seramiği ise, genellikle kaba hamurlu, daha kalın kenarlıdır. Geç Habur seramiğinin, erken Habur seramiğiyle Nuzi seramiği arasındaki geçiş döneminde kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Stein, 1984, s. 4). Bezemeler, çoğunlukla kapların boyun ve omuzlarına, daha çok kapların üst kısımlarına ve bazı kapların ağız kenarlarına uygulanır. En yaygın bezemeler yatay bant ve geometrik motiflerden oluşur ve daha geç dönemlerde stilize hayvan motifleri (yoğunlukla kuşlar ve dağ keçileri) ve natüralistik süslemeler kullanılmıştır (**Fig. 3.21.**)

Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan Habur Ware seramikleri ise daha çok dışa dönük ağız kenar kenarlı, boyunlu, yuvarlak gövdeli çömlleklerden oluşur. Neredeyse tamamı kırmızı veya siyah bantlarla bezenmiştir. Bu seramiklerin büyük bölümü bej veya kahverengi hamura ve yine aynı renklerden bir astara sahiptir. Her zaman ince bir kum katkıya sahiptir ve bazen bitki katkıları da görülür. İnce bir cidarı bulunan kapların büyük bölümü iyi veya orta derecede pişirilmiştir. Hafifçe perdahlanmıştır ve hepsi çark yapımıdır (Özfırat, 2012, s. 122-3).

3.2.1.2. Yayılımı

Kuzey Mezopotamya seramikleri içinde en geniş alana yayılmış seramik grubunun Habur seramikleri olabileceğini söylenebilir. Ana merkezi Habur Vadisi ve Nuzi dışında Kültepe'den Mari'ye Tell Açına'dan Dinkha Tepe'ye kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Fakat bu yayılım bu kentler arasındaki tüm alanı kaplamaz. Hamlin, Habur Ware yayılım alanı için, batıda Fırat nehri, doğu Zagros sıradağları, kuzeyde Toros sıradağları ve güneyde ise Jebel Hamrin, Jebel Sinjar ve Jebel Abdel Aziz hattıyla sınırlamıştır (Hamlin, 1971, s. 197; Stein, 1984, s. 24). Oguchi ise, Habur Ware seramiklerinin ele geçtiği bölgeleri, ana yayılım alanı “*the main distribution zone*” ve periferi bölgeler “*the secondary distribution areas*” olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Ana yayılım alanında bulunan yerleşimleri: “*Khabur ware sites*”, ikincil yayılım bölgelerinde bulunanlar ise: “*Peripheral sites*” olarak tanımlamıştır. (Fig. 3.22). Periferi bölgelerinde bulunan Habur Malı seramikleri sayıca daha azdır ve ana bölgede bulunan Habur seramiklerinden farklı özellikler gösterir (Oguchi, 1998, s. 119).

Oguchi, Habur malı ana yayılım bölgesini şöyle tanımlamıştır:

“Habur malının bol miktarda bulunduğu bu bölge, Dicle Nehri'nin batı ve doğusundaki alanları kapsamaktadır. Batı alanları (a) Habur Nehri boyunca uzanan güneybatı kısmı hariç yukarı havza ve (b) Cezire'nin kuzeydoğusundaki alanı kapsar, i: Tell 'Afar'ın kuzey tepelerinden kuzeye ve kuzeydoğuya Dicle'ye kadar uzanan alan, ii) Jebel Sinjar'ın güneyindeki düzlükler ve Tell 'Afar, iii: Tell 'Afar ovasını Assur'un kuzeyindeki nehir vadisine bağlayan koridor. Doğu bölgeleri, (c) Dicle'nin doğusunda, Ninive'nin yukarısındaki bölge ve (d) kuzeyde Büyük Zab Nehri ile sınırlanan Mahmur Ovası'nın güneybatı kısmı, doğuda Jebel Kara Choq ve güneyde Küçük Zab Nehri'dir. Dağılım bölgesinin batı sınırı kesinlikle Ras al-'Ayn'ın eteklerindeki Tell Fakhariyah bölgesinde yer almaktadır; ancak dağılım Tell Fakhariyah dışında Habur Nehri'nin yukarısına ulaşmıyor. Bölgenin kuzey sınırı, Suriye-Türkiye sınırı boyunca uzanan sahaların ve Eski Musul Barajı Kurtarma Projesi'nin

sahasını oluşturduğu kemerli hat ile tanımlanmaktadır. Doğuda ana dağılım, Jebel Maqlub'un batısında yer alan Jebel Başıka'nın ötesinde değildir; Tell Billa, Jebel Başıka'nın eteklerinde yer almaktadır. Ninive çevresindeki bölgenin güneyinde, Habur malına rastlanmıyor gibi görünüyor...” (Oguchi 1997, s. 206).

İkincil yayılım yerleşimleri veya periferi alanları için ise şu bölgeleri ve yerleşimleri önermiştir:

- a) “Nuzi, Kerkük'ün (antik Arrapha) 13 km güneybatısında yer alır.
- b) Rania ovasındaki Tell şemshara'nın (antik Susarra) 5 km güneyinde bulunan Tell Basmusian.
- c) Kuzeybatı İran'ın Uşnu-Solduz Vadisi (Dinkha Tepe, Hasunlu vb.).
- d) Orta Fırat Nehri'nin batı kıyısındaki Mari ve Terqa, belki Usiyeh de buna eklenebilir.
- e) Belki de Bdeiri/Bdêri'ye'nin bulunduğu aşağı Habur Vadisi'ndeki Tell Fadghami ve Tell Ta'ban'a, burada birkaç Habur malı parçasının bulunmuştur.
- f) Belih nehrinin ağzındaki Tell Bi'a'ya.
- g) i: Orta Belih Vadisi (Hammam et-Türkman ve Tell Sahlan) ve muhtemelen ii: yukarı Balikh vadisi (Sultantepe ve Aşağı Yarımca).
- h) Suriye'nin iç kesimlerinde, Halep'in yaklaşık 50 km güneybatısında bulunan Mardikh- Ebla'yı (eski Halab, Yamhad Krallığı'nın başkenti).
- i) Halep'in yaklaşık 60 km batısında bulunan Amik Ovası'ndaki Alalah.
- j) İşlâhiye- Gaziantep- Nizip Bölgesi (Nizip civarı, muhtemelen Tilmen Höyük, Gedikli Höyük ve Sakça Gözü).
- k) Yukarı Fırat Nehri'nin doğu kıyısında Lidar Höyük ve İmikuşağı.

1) İç Anadolu'da, Kayseri'nin yaklaşık 19 km kuzeyinde yer alan Kültepe-Kaniş" (Oguchi,1997, s. 208).

Oguchi'nin söz konusu bölgesel ayrımlarına göre Yukarı Dicle Vadisi'ni Habur Malı seramikleri açısından ikincil bölgeler eklemek mümkün olabilir. Hem bölgede bulunan Habur Malı seramiklerinin yüzde %10'nu geçmeyen dilimiyle sınırlı bir miktarda temsil edilmesi, hem de ileriki bölümlerde göreceğimiz gibi Hirbemerdon örneklerinde olduğu gibi bazı lokal karakterler taşıması bakımından Habur Vadisi'ndeki repertuardan ayrılır. Bu açıdan Yukarı Dicle Vadisini Habur malı açısından Oguchi'nin deyişle “*Periferi Bölge*” olarak tanımlayabiliriz.

3.2.1.3. Kronolojisi

Habur Malı kronolojisi henüz tam olarak tamamlanmamıştır. Habur seramikleri, Chagar Bazar yerleşiminin I. tabakasında, bir grup çivi yazısı tabletle ilişki bir kontekste bulunur. Tabletler I. Şamsi Adad'ın (MÖ 1817-1781), Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın tahtında bulunduğu yıllara tarihlenir ve bu tarihler seramikler için başlangıç referansı olarak kabul edilir. Fakat Habur seramiklerinin bu tarihin ne kadar öncesinde üretilmiş olduklarıyla ilgili verilerimiz kesin değildir (Akkermans ve Schwartz, 2003, s. 309).

Mallowan (1947, s. 83-84) Chagar Bazar Level I'de bulduğu seramikler beş ayrı evrede incelemiş ve çeşitli tarihler önermiştir: A. Erken Dönem (MÖ 1800-1750), B. Erken Orta Dönem (MÖ 1750-1700), C. Orta Dönem (MÖ 1700-1650) D. Geç Orta Dönem (MÖ 1650-1550), E. Geç Dönem (1550- ?). Bu konuda çalışan ikinci bir araştırmacı olan Hrouda (1957, s. 45) ise Assur'da yapılan kazılarda bulunan Habur Ware malzemelerini Chagar Bazar ve Tell Brak'takilerle karşılaştırmıştır ve paralellerini baz alarak bu seramikleri Eski Habur ve Genç Habur olmak üzere iki ayırmış ve kendi tarihlendirmesini yapmıştır: “*Âltere Chabur Ware*”, (MÖ 1900-1600), “*Jüngere Chabur Ware + Nuzi Keramik*” (MÖ 1600 + 1500-1200). Bundan sonraki

diğer bütün çalışmalar bu ayrımlar üzerinden geliştirilmiştir (Oguchi 2000, Fig. 5-6) ve Erken Habur, Geç Habur ve Nuzi ayrımları günümüze kadar kullanılmıştır (**Fig. 3.23-24**).

Kültepe’de Karum Ib, tabakasındaki mezarda bulunan Habur seramiği örnekleri yine Chagar Bazar tabaka I’de olduğu gibi I. Şamşi Adad dönemine tarihlenen tabletlerle ilişki bir kontekste bulunmuştur. Karum II, tabakasındaki Habur Ware seramiklerinin olmayışından dolayı Stein (1984, s. 24), bu seramiklerin için *terminus post quem*’in 1900 yıllara çekilebileceğini önerir. Oguchi (1998, s. 119-20) ise, Habur seramiği için dört evre önermiştir. Tell al-Rimah’ta ve Tell Taya’da bulunan arkeolojik kanıtları baz alarak, Stein öne sürdüğünü destekleyici bir şekilde Habur seramiğinin I. Şamsi- Adad dönemi öncesinde var olduğu belirtir. Bundan dolayı I. evre için MÖ 1900-1814 tarihlerini arasını önerir. Habur seramiklerinin Habur Vadisi’nde birçok yerleşimde yoğun olarak ortaya çıktığı dönemi, ana evre olarak tanımlar. Bir başka deyişle Habur boyalılarının moda olduğu bu dönemi yani II. evreyi MÖ 1813-1700 yılları arasına tarihler. Son olarak takip eden sonraki evreler için III. ve IV. evre için MÖ 1700- 1400 yılları arasını önermektedir (Bu periyodik evrelerde görülen kap formları ve bezemeler değişimleri için (Bkz: Oguchi 97. Fig 1).

3.2.2. Van Urmiye Boyalıları,

MÖ II. Bin başlarında Transkafkasya kültürünün yayıldığı alanlara paralel olarak, yeni bir tür boyalı seramik geleneğinin geniş bir alanda yayıldığı gözlenir. Bu boyalı seramikler Wilkinson (2014, s. 274 ve Fig. 6.36) tarafından Transkafkasya Boyalı Malları “*Transcaucasian Painted Wares*’ başlığı altında toplamaktadır (**Fig. 25**). Orta Tunç Çağ’ının başından Geç Tunç Çağ’ının içlerine kadar devam eden bu boyalı seramik kültürü birçok alt bölgede farklı adlarla tanımlanmıştır. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu’ya yayılan bu çok renkli seramik grupları arasında net ayrımlar mümkün olmamakla birlikte, form ve bezeme özelliklerine bağlı olarak Özfirat (2008, s. 103) tarafından dört ayrı bölgede tartışılmıştır: 1. Trialeti/Trialeti-Kirovakan/Trialeti-

Vanadzor; 2. Karmir Berd/Tazekend; 3. Sevan-Uzerlik, 4. Van-Urmia/Karmir Vank/Kızıl Vank (**Fig. 26**). Burada bu kültür içinde bulunan ve bizi yakından ilgilendiren Van-Urmiye Boyalı Mallarını “*Van-Urmiye Painted Ware (VUPW)*” değerlendireceğiz. Bu boyalı seramik kültürünü eklememizin temel nedeni Dicle Vadisi’nde yer alan Gre Amer’de bu seramiklerin ortaya çıkmasıdır. Bunun yanında bölgenin bazı bölümlerinin Transkafkasya kültürleriyle bir temas halinde olduğu göstermesi ve aynı şekilde bölge kronolojisini oluşturmada önemli bir dayanak noktası oluşturmasını da ekleyebiliriz.

Nahçıvan’ın güneyinde bulunan Kızılkvank’ta 1895’ten beri bilinen bu boyalı seramik kültürü (Burney ve Lang, 1971, s. 90; Özfirat, 1994, s. 359) ilerleyen yıllarda, Urmiye gölü çevresindeki Haftavan Tepe (Burney, 1972, s. 127-142), Geoy Tepe (Burton ve Brown, 1951), Dinkha Tepe (Muscarella, 1968, s. 187-198) ve Hasunlu (Dyson, 1973, s. 685-715) gibi birçok yerleşimde ortaya çıkmaya başlar ve MÖ II. Bin boyalı seramikleri olarak incelenir. Haftavan kazılarında VI. tabakada bulunan ve Edwards tarafından “*Urmiya Ware*” (Edwards, 1981; 1983; 1986) tanımıyla literatüre geçer. Bu boyalı seramik kültürü Transkafkasya boyalı seramikleri içinde önemli bir tartışma konusudur. Seramiklerin yayılımı, tarihlendirmesi ve terminolojisi hakkındaki tartışmalar ve çalışmalar devam etmektedir (Robinson, 2005, s. 133- 38; Özfirat, 2008, s. 101-21; 2011, s. 311-18). Seramik kültürün nasıl oluştuğu ve bu seramikleri kullananların Transkafkasya kültürlerinden farklı olarak nasıl bir kültüre sahip olduğu, ne zaman Kura-Aras kültürünün yerini almaya başladığı ve neden sadece mezar veya kurgan gibi kontektlerde bulunduğu gibi sorular tartışmaların başında gelir. Konumuzdan fazla uzaklaşmadan biz bu seramik kültürünün Doğu Anadolu ve daha çok Yukarı Dicle Vadisi etrafındaki coğrafyalarla ilişkisini irdeleneceğiz.

Urmiye Malı boyalı seramiklerine benzer kapların Türkiye’nin doğusunda bulunan arkeoloji müzelerinde¹⁵ ve kişilere ait özel koleksiyonlarda, G. Paksoy Koleksiyonu gibi (Konyar, 2007, s. 133-142), birçok örneğinin (**Fig. 27**) bulunduğu fark edildikten sonra Çilingiroğlu ve Özfirat bu seramiklerle ilgili detaylı araştırmalar

¹⁵ Van, Gaziantep, Adana, Diyarbakır, Erzurum, Kars ve Ahlat müzelerinde bolca örneği bulunmaktadır. Bulunan örnekler Çilingiroğlu ve Özfirat tarafından yayımlanmıştır (Çilingiroğlu, 1984; 1990; 1994; Özfirat, 1994; 2002c; 2006; 2011)

yapmaya başlamışlardır. Müzelerde ve koleksiyonlarda bulunana tüm örnekler satın alma yoluyla elde edilmiştir ve nerede bulunduğuyla ilgili güvenilir bilgiler bulunmadığı için, ilk önceleri Türkiye'ye İran üzerinden kaçak yollarla getirildiği düşünülmüştür.

Çilingiroğlu'nun Van Gölü çevresinde yaptığı araştırmalara dayanarak, bu boyalı seramik kültürünün Van Gölü bölgesini de kapsayabileceğini ileri sürmüştür. Her iki bölgenin MÖ IV. Binlerin başından MÖ I. Binlere kadar aynı kültürel gelişmeleri yaşadığını ve coğrafik olarak aynı karakteri taşımasından dolayı aynı kültürel bölge içinde incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Van bölgesinde MÖ II. Bin yılların yeterince çalışmadığı ve bu döneme ait seramik kültürleri hakkında boşluğu müzelerde bulunan bu seramiklerin doldurabileceğini önermiştir. Yayımladığı çalışmalarında (1984, s. 129-39; 1990, s. 25-44; 1994, s. 1-18) Van Müzesi, Gaziantep Müzesi ve Adana Müzesi'nde de bulunan birçok örneği Urmiye Gölü bölgesinde ve Trialeti Kurganları'nda bulunan örneklerle karşılaştırmıştır. Ayrıca Çilingiroğlu "*Urmiye Boyalıları'na* Van gölü bölgesinin de eklenmesi gerektiği belirtip "*Van-Urmiye Boyalıları*" tanımını geliştirmiştir (1984, s. 139; 1994, s. 16-7; 1997, s. 14-5).

Aynı dönemlerde Özfirat bu konuyla ilgilenen başka bir araştırmacıdır ve konuyla ilgili Elâzığ, Malatya, Erzurum, Kars, Ahlat, Van ve Diyarbakır müzelerinde araştırmalara başlamıştır. Ahlat Müzesi'nde yaptığı çalışmalar sırasında boyalı kapların envanterlerini incelerken, bu boyalı seramiklerin Ahlat'ın Yuvadamlı (eski ad Ersenok) köyünden satın alındığı tespit eder. Süphan Dağı'nın doğu eteklerinde ve deniz seviyesinden 2000 m yüksekte olan köye 1992 yılında bir inceleme gezi düzenlemiştir. Köy yakınlarında Sütay yaylası olarak bilenen alanda yüzlercesi tahrip edilmiş, büyük bir mezarlık alanı bulur. Mezarlık alanı tahrip edildiği için mezar tipleri net anlaşılmassa da kurgan mezarlar ve taş sanduka mezarlar bulunduğu yazmıştır. Mezarlık alanda bol miktarda MÖ II. Bin boyalı seramik parçalarının yanı sıra Karaz seramikleri parçaları, Nahçıvan kulplu seramikler ve demir çağ seramikleri de bulunduğu rapor etmiştir. Çalışmasının sonucuna Türkiye'deki müzelerde bulunan MÖ II. Boyalı seramiklerinin Doğu Anadolu kökenli olduğundan şüphe duymaması gerektiğini eklemiştir (Özfirat, 1994, s. 359-77).

İlerleyen yıllarda bu konudaki çalışmalarına devam eden Özfırat, 1997 yılında başlayan Hakkâri Kalesi kurtarma kazılarında ortaya çıkan M1 adlı oda mezarda bulunan seramikleri 2002 yılında “*Van-Urmiye Painted Pottery from Hakkâri*” (Özfırat, 2002b, s. 209-28) ve “*Khabur Ware from Hakkâri*” (Özfırat, 2002a, s. 141-51) adı makalelerle yayımlar. Mezar ortalama 3 m uzunluğunda, 1 m genişliğinde ve 2 m yükseklikte olup, içinde dağınık halde 50 yakın kafatası bulunmuştur (**Fig. 28**). Hırsızlar tarafından tahrip edilmiş mezarda iki adet bronz hançer, altın, gümüş ve bronz küpeler, bronz saç halkaları, iğne ve boncuklar, obsidyen ve kemik aletler gibi küçük buluntuların yanında bol miktarda seramik ele geçmiştir. Seramiklerin çoğu tek renklidir ve bir miktar Erken Demir Çağ örneklerine benzer kazıma motiflidir. Bezemeli seramiklerin çoğu dağ keçisi, yılan ve hilal bezemelidir. Seramiklerle birlikte az miktarda Van- Urmiye boyalıları ve bir miktar da Habur boyalıları da bulunmuştur (Özfırat, 2002b, s. 209-10).

Türkiye sınırları içinde stratigrafik olarak tabakası belli olan bir yerde bulunmuş Van-Urmiye Boyalı seramik örneği bulunmadığını¹⁶ belirten Özfırat, bu kapların genelde kurgan veya mezarlık kontekstlerinde bulunmasından dolayı, bu seramik kültürünün Transkafkasya’ya Erken Tunç Çağı sonlarında doğudan gelen yeni bir kültürle ilişkilendirilir (**Fig. 29**). Bu çok renkli seramikleri üretenlerin yerleşik hayatın aksine yarı göçebe topluluklara ait olduğu ileri sürer (Özfırat 2008, s. 12; 2011, s. 313). Doğu Anadolu’nun genelinde yaptığı kazı çalışmaları, yüzey araştırmaları ve müze çalışmaları sonucunda boyalı seramik kültürlerin kuzeyde Aras nehri, güneyde Toroslara kadar geniş bir alana yayılmasından dolayı “*Van-Urmiye Boyalı Seramikleri*”ni Aras Boyalıları “*Araxes Painted Wares*” içine alır ve bu tanımın daha kapsayıcı olduğu önerir. (Seramiklerin dağılımı için, Özfırat, 2001, s. 111; 2008, s. 106; 2011, s. 312).

¹⁶ Gre Amer’de parçalar halinde stratigrafik olarak bulunan bikrom seramikler (Van-Urmiye boyalıları) 2004 yılı çalışmaları esnasında bir mekânda ilk defa tüm bir kap insitu olarak bulunmuştur. Bu Gre Amer başlığında ve sonuç bölümünde irdeleneceğiz.

3.2.2.1. Tanımı

Genel olarak iki alt grubu bulunan bu kapların ilk grubunda, kırmızı zemin üzerine siyah boyalı tek renklidir (monochrome). Bunlarda motifler, kırmızı açkılı zemin üzerine siyah boya ile yapılmıştır. İkinci gruptakilerde ise zemin yine kırmızıdır; ancak bezemenin bulunduğu gövde ayrıca bir krem astarla kaplanmıştır. Bu krem veya devetüyü rengi boya astarın üzerine motifler çok renkli olarak (polichrome) olarak uygulanmıştır (Özfırat, 1994, s. 359; Robinson, 2004, s. 665; 2005, s. 136). Her iki grupta da kullanılan bezemeler genellikle üçgenler, dörtgenler, dalgalı hatlar, çift balta, zigzaglar, dama tahtası gibi geometrik motiflerdir. Daha geç ve polikrom örneklerde natüralistik motifler kullanılmıştır. Kapların yüzeyi bezendikten sonra perdahlanmıştır (Çilingiroğlu, 1984, s. 138; 1994, s. 15; 1997, s. 14-5). Burada dikkati çeken durum, monokrom boyalıların erken evreleri polikrom boyalıların ise geç evreyi temsil ettiğidir (Çilingiroğlu, 1990, s. 41). Bu seramikleri erken evrelerinde beri görülen ancak polikrom boyalılarda çok daha sık olarak kullanılan bir başka bezeme motifi de su kuşlarıdır. Dağ keçisi ve geyik gibi hayvanlar çok daha yoğun olarak polikrom boyalılarda karşımıza çıkar. İnsan figürünün kullanımı çok nadirdir ve polikrom boyalılarda görülür. Bezemede hayvan figürlerinin yoğun olması ve hareketli sahneler ise polikrom boyalıların geç evresine aittir. Ele aldığımız bu çömlek bezeme özelliklerinin yanı sıra biçimsel olarak da omuzlardaki keskin silme ve ağız kenarındaki derin bir yiv ile erken örneklerden ayrılır (Özfırat, 2011, s. 312-13). Genel hatlarıyla tarif edilen bu gelenek Transkafkasya boyalı seramikleri adı altında dört farklı alt bölgede incelendiğini de yukarıda belirtmiştik.

3.2.2.2. Kronolojisi

Edwards (1981, s. 102; 1986, s. 69-70), Haftavan Tepe kazıları sonucunda Orta Tunç Çağı Kronolojisi için şu tarihleri önermiştir: MÖ 2200-1450 (VIC: MÖ 2200-2000, Erken VIB: MÖ 1900-1550, Geç VIB: MÖ 1600-1550). Adana, Van ve Erzurum müzelerde bulunan örnekleri Haftavan Tepe ile karşılaştırmalarında bazı örneklerin

Erken VIB tabakasında, bazılarını da Geç VIB tabakasında bulunan seramiklere oldukça yakın olduğunu belirtmiştir. Yukarda değindiğimiz Sos Höyük'te boyalı seramik kültürü bulunmamakla birlikte Sagona'nın (2000) önerdiği Sos Höyük Orta Tunç Çağı kronolojisine de bakarsak (IVA: MÖ 2200-2000, IVB: MÖ 2000-1500), boyalı seramik kültürünün Erken Tunç Çağın sonlarında ortaya çıktığı tahmin edilebilir (Özfırat, 2002, s. 41). Özfırat, Doğu Anadolu Orta Tunç Çağı için yaklaşık olarak MÖ 2200/2000-1400/1300'leri arasını önermektedir (2001, s. 112). Van Gölü Havzası'nda Kuzeydoğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da olduğu gibi bir Son Tunç Çağ kültürü yaşanmadığını kaydedilir. Orta Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na direk olarak geçilmiştir ve Van Gölü havzasında Erken Demir Çağı'nın başlangıcı bölgede yapılan kazıların sonuçlarına göre yaklaşık MÖ 1350 olarak kabul edilmiştir (Özfırat, 2011, s. 313). Türkiye'de bulunan bu MÖ II. Bin boyalıları için her ne kadar tarihlendirme yapmak zor olsa da karşılaştırmalı sonuçlara göre elimizde bazı öneriler bulunmaktadır. Çilingiroğlu (1990, s. 25-44; 1997, s. 14-5) bu kapların gelişimini ve bezeme özelliklerini dikkate alarak, tek renkli ve sade modelleri erken örnekler olarak MÖ 1900 yıllara, özellikle bizim ilgilendiğimiz polikrom boyalı grubu için ise MÖ 1650-1400 yılları arasına tarihler (**Fig. 30**). Robinson (1994, s. 200) ise, Dinkatepe IVD tabakasında bulunan polikrom boyalı seramikler için MÖ 1600-1450 önerir.

4. BÖLÜM: ANAHTAR ORTA TUNÇ ÇAĞ YERLEŞİMLERİ

4.1. Hirbemerdon Tepe

Hirbemerdon Tepe, Diyarbakır ilinin 100 km güneydoğusunda ve Batman Çayı'nın Dicle Nehri'ne kavuştuğu yerin karşısında, Dicle Vadisi'nin batı kıyısında bulunmaktadır. Küçük boyutlu yerleşimlerden biri olan Hirbemerdon Tepe, yüksek tepe “akropolis” (4 ha), dış şehir (3.5 ha) ve aşağı şehir (3 ha) olmak üzere yaklaşık 10.5 hektarlık bir alanı kaplar (**Fig.4.1-2**) ve en yüksek noktasının deniz seviyesinden yüksekliği 610 m'dir (Laneri vd., 2006, s. 154). 2003 yılında Ilısu Barajı Projesi içinde başlayan çalışmalar N. Laneri, M. Schwartz, S. Valentini ve Diyarbakır Müzesi yönetiminde yürütülmüştür. Hirbemerdon yerleşmesinde Kalkolitik, İlk Tunç Çağı'nın sonu, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik Dönem, Orta Çağ ve Osmanlı dönemine ait yerleşim izlerine rastlanmıştır (Crescioli ve Laneri, 2011, s. 118- **Fig.4.3**). Orta Tunç Çağı tabakaları yüksek tepe kısmında “A Alanı” ve dış şehirde “B Alanı” çok iyi bir şekilde saptanmıştır (Laneri vd.,2012, s. 137).

Hirbemerdon Tepe'nin tüm tarihi boyunca görülen en önemli yerleşme evresi Orta Tunç Çağı'dır (Laneri vd., 2008, s. 178-181). Bunun nedeni hem bu katmanların ve katmanlarda ortaya çıkan maddi kültürün çok iyi korunmuş durumda olması hem de yerleşimin dış kent ve yukarı kentte yoğun olarak görülmesidir. Yukarı kentte ortaya

çıkarılan bu döneme ait, yaklaşık 5.000-6.000 metrekarelik bir alanı kaplayan mimari yapılar bütünü (mimari yapı kompleksi), yukarı kentin kuzey tarafı boyunca uzanmaktadır (Laneri, 2014, s. 9).

Hirbemerdon Tepe’de yüksek tepesinde ortaya çıkan kompleks mimari yapı (**Fig 4.4**), Dicle Vadisi’nde bulunan Orta Tunç Çağı’na ait iyi korunmuş, etkileyici mimari yapılardan biri olarak karşımıza çıkmakta. Yaklaşık 1500 m karesi ortaya çıkarılan bu yapının, beş adet Karbon 14 örneği üzerine yapılan incelemeler sonucunda MÖ 2010 ile 1452 yılları arasında yerleşim gördüğü düşünülmektedir (Laneri vd., 2006, s. 154-58). Yine bu yapı içinde bulunan malzemelerle bu yapının kronolojik olarak hangi dönemleri kapsadığı hakkında önemli bilgiler vermekte. Özellikle Red Brown Wash Ware grubu seramikler Yukarı Dicle Vadisi’nin tipik Orta Tunç Çağı seramiği olduğunu bu mimari alandaki baskınlığı ile doğrulanmaktadır (Laneri vd., 2012, s. 139). Ayrıca bu yapının altında kalan tabakalarda, MÖ III. Binyılın ortasına kadar tarihlenen DROB malzemeler bulunmaktadır. Muhtemelen MÖ II. Binyıllarda bu kompleks yapının inşası sırasında, MÖ III. Binyıllara ait var olduğu tahmin edilen dönemin tabakalarını tahrip ettiği düşünülmekte (Laneri vd., 2012, s. 139). Bu durum kompleks mimari yapının stratigrafisine ve bulunan seramik çeşitlerine şöyle yansımıştır. Burada Erken II. Bini temsil eden tabaka (Sub-phase A), RBWW ve Pseudo- Khabur Ware ile temsil edilirken; geç MÖ III. Bin tabakası ise (Sub-phase B) evresi olarak, DROB ve RBWW’lerin erken örnekleriyle temsil edilmiştir (Laneri vd., 2012, s. 139). İlerleyen bölümlerde hem kompleks mimari yapı hem de bu yapının içinde bulunmuş seramikler detaylıca açıklanmıştır.

4.1.1. Arkeolojik Kontekst ve Mimari

Hirbemerdon Tepe Akropolisin’de bulunan bu kompleks yapının yapımı sırasında yüksek tepenin yapı için düzeltip, belli yerlerinin çakıl ve doğal toprakla doldurulup, alanının genişletildiği ve bir teraslama sistemine uyarlandığı anlaşılmaktadır. Ortaya çıkarılan yapıların en üst zemini ile en alt zemini arasındaki 14

metrelik fark bulunmaktadır. Bu teraslı yerleşim biçimini Tur-Abdin bölgesindeki birçok modern kent ve köyde hala devam etmektedir. Mardin, Savur gibi örneklerde olduğu gibi, birbirine merdivenlerle bağlı bir yapay teraslama sistemi kullanılarak inşa edilmiştir (Laneri, 2014, s. 9).

Bu kompleks yapının taş temelleri ya daha çok ana toprağın içine doğru kazılmış ya da direk olarak ana toprağın üstüne oturtulmuştur ve birçok odanın tabanında ana toprağın zemin tesviyesinde depozit olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Temeller ve duvarlar nehir taşları ve kireç taşı bloklarından örülmüş, duvarlar kerpiç ve pise tekniğiyle yapılırken, üst örgü için ahşap çatı malzemeleri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapı genel olarak bakıldığında dikkatli bir şekilde planlandığı ve yağmur suların tahliye edebilecek bir altyapının da hazırlandığı görülüyor. Bu kompleks yapıda çeşitli ayrı birimlerin olduğu ve farklı işlevler için düzenlendiği görülmektedir (Laneri vd.,2008, s. 181; Laneri vd.,2012, s. 139-40).

Kompleksin merkezinde yer alan ve törensel aktiviteler için ayrılan geniş bölüm ile bu bölümün çevresine yerleştirilen ve çalışma faaliyetleri için ayrılan küçük bağlantılı binalar dizisi bulunmaktadır. Sokak, geçit ve merdivenler farklı bölümleri birbirine bağlamaktadır. Ortaya çıkan veriler yapı kompleksinin kuzeybatı köşesinde yer alan bir ana girişin varlığını ortaya koymuştur, ancak ilerleyen kazı sezonlarında, doğu kenarında ortaya çıkarılan bir diğer giriş, yapının dört tarafında başka girişlerin de olabileceğini göstermektedir. Yapının dış kenarı bir taş duvar ve doğal ana kaya ile sonlanmaktadır. Duvarın hemen içerisinde yer alan ve çakıl taşlarıyla döşenmiş bir iç koridor, yapı kompleksinin tüm çevresi boyunca devam etmektedir (Laneri, 2014, s. 10). Çeşitli işlevlere sahip kompleks yapının birimlerini şöyle sıralayabiliriz:

4.1.1.1. Çalışma Alanı:

Kompleks yapının ana caddesinin kuzeyinde kalan bölüm, kuzey sektör, daha çok çalışma aktivitelerinin olduğu, her biri çifte duvarlarla ayrılmış ve her birinin girişleri ana caddeye bakan uzun yapılardan oluşturulmuş. Muhtemelen bu mekânlar

serisinin ana caddenin kuzey paralelinde bulunan taş tabanlı koridora açılan arka kapları da vardı. Erozyondan dolayı bu koridorun ufak bir kısmına ulaşılmış ve koridorun işlevi tam olarak açıklanamamıştır. Bu alanın batısında kompleks yapının merkeziyle, “Piazza 36”, bağlantısını sağlayan merdivenli bir giriş söz konusu. Merdivenli alan iki adet su kanalına sahiptir. Bu drenajlar kompleks yapıda ve çalışma alanında yapılan aktivitelerin sıvı akışını kontrol etmeyi sağlamaktadır (Laneri vd., 2012, s. 139). Ayrıca bu kanallar, yerleşimin bulunduğu bölgenin iklim şartları göz önüne alındığında, yıllık yağış miktarı fazla olduğu için yağmur sularının yerleşim dışına aktarılması için de yapılması zorunluydu. Yoksa aşırı yağışlı dönemlerde yerleşim zarar görebilir ve özellikle güney sektörde bulunan duvarlar yıkılabilirdi (Laneri vd., 2008, s. 182).

Çalışma alanın batısında, 1a ve 1b odalarına sahip A binası ve 42, 43, 44, 45, 46 no’lu odalarına sahip P binası bulunmakta. A binasının içinde bol miktarda havan, havan eli, ezgi taşları, seramik kaplar ve kilden taşınabilir bir ocak bulunmuş. P binasındaki 42 no’lu odası çalışma alanıyla ilişkili mimari bir yapıya sahip iken, 43 no’lu çamur tabanlı oda ise içinde bulunan büyük küplerin yoğunluğuna göre, büyük olasılıkla depolama birimi olarak kullanıldığı anlaşıyor. Bu alanda bulunan insitu malzemelerle, A ve P binalarının, çalışma sektörü içindeki tahıl üretimi ve depolamasıyla ilgili bir alt birimi olabilir.

C binası ise merdivenlerin yanında bulunmaktadır. 47 no’lu ana koridordan binaya girerken iki uzun oda bulunuyor. Bu odalar mekânın girişi olarak kullanılmış, arkada bunlara bağlanan başka bir oda daha bulunmakta. İçinde bol miktarda pişirme kapları ve yangın izleri bulunan 8 no’lu bu oda büyük bir mutfak olarak yorumlanmıştır.

D binasının da koridordan bir girişi vardır ve bu girişteki odanın tabanı taşla kaplanmıştır. Bu odanın arkada çamur tabanlı ve içinde havan taşları, havan elleri bulunmuş iki küçük odaya bağlantısı vardır. E binasının koridordan iki girişli bir odası ve arkasında başka bir alan daha bulunmakta fakat daha sonraki bir dönemde mekânların ayrıldığı anlaşıyor (Laneri vd., 2012, s. 139-140). Çalışma faaliyetleri için ayrılan ve 4-5 küçük odadan oluşan binalar içerisinde yoğun olarak bulunan taş aletler ve saklama kapları ile kuzey kısmında bulunan geniş bir mutfak tesisinin varlığı, bu

binalardan bazılarının törensel faaliyetlerle ilişkili ritüellerde tüketilen yiyeceklerin işleminden geçtiği yerler olabileceğini gösterir (Laneri, 2014, s. 10).

F, J, K ve L binaları da aynı şekilde diğer binaların tekrarı gibi çeşitli iş aktivitelerinin yapıldığı odalardan oluşmakta. Çeşitli üretim süreçlerinin ve aynı zamanda depoların olduğu bu alanlarda zanaat işleri ve diğer üretim atölyeleri için kullanılmış olmalıdır. Bu mekânlarda ne tip üretimlerin yapıldığını söylemek hala zor olsa da potansiyel arkeobotanik çalışmalar mevcut. Örneğin, J binasında bulunan 27 no'lu odada yüksek miktarda *Vitis Vinifera* tohumları bulunmuş ve burada depolanmış üzümlerden şarap üretimiyle ilgili süreçlerin uygulandığı düşünülmüştür. F binasında yer alan 20 no'lu oda içinde yarım daire şeklinde kanallar ve yuvarlatılmış taşlar bu alanda sulu işlemler yapıldığı şeklinde yorumlanmış. Bir öneri olarak tekstil yıkama işlemlerinin uygulanmış olabileceği düşünülmüştür. Özellikle çalışma alanına içindeki odalardan birinde yatay ve dikey kanallara sahip, sıralı bir bütün oluşturan tezgahlı alanın sulu işlemlerin yapılmasına uygun bir atölyeye izlenimi vermektedir. Tabakhane veya hayvan kesimhanesi (mezbahane) olarak kullanılmış olabilir (Laneri vd., 2012, s. 140).

4.1.1.2. Batı Alanı:

Batı alanı, kompleks mimari yapının çalışma alanı ile ilişkili bir alana benzese de çalışma alanından farklı bir mimari yapıya sahiptir. Bu alanda bulunan N binası merkezi açık alanın yanında uzunca bir odaya sahipken, O binası biri küçük diğer ise oldukça geniş, sıkıştırılmış çamur tabanlı iki odaya sahiptir. Az korunmuş durumundan dolayı bu mekânların işlevi henüz tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu alan, kompleks mimari yapı merkezinden bir teras duvarıyla ayrılmış gibi gözükmekte ve aynı zamanda kompleks mimari yapının batı sınırını da oluşturmaktadır (Laneri vd., 2008, s. 185; Laneri vd., 2012, s. 141). Mekanlarda ele geçen buluntuları azlığı ve diğer alanlarla ilişki kurabileceğimiz unsurların yokluğu bu alanı tam olarak tarif etmemizi sağlayacak nitelikte değildir.

4.1.1.3. Güneydoğu Sektörü, Seremoni Alanı:

Mimari kompleks yapının en önemli sektörü olan bu alan yüksek tepenin tam merkezinde bulunmaktadır (**Fig. 4.5**). Seremoni sektörü, çalışma alanından 47 no’lu ana cadde tarafından kesin şekilde ayrılmış durumdadır. Mimari olarak geniş bir açıklıktan oluşan 35 no’lu alan “piazza” ve buranın hemen doğusunda bulunana G binasından oluşmaktadır. G binasının girişi ana cadde koridorunun hemen yanındadır. Girişinde tabanı yassı geniş taşlarla kaplı bir antre bulunur. Bu antreden G binasının en önemli odası olan 51 no’lu ana odaya ve 49 no’lu dar koridora giriş sağlanır. Tabanı sıkıştırılmış çamurdan yapılmış dar koridordan 48 no’lu ufak bir depo odasına ulaşılır. Bu odanın tabanı da koridordaki gibi sıkıştırılmış çamur tabandır ve ufak odada bir adet taş tezgâh ile muhtemelen depolama işlevi gören küplerin konulmuş olduğu iki niş bulunur. Bu odanın yanında ise bir başka küçük oda bulunur. 50 no’lu odada büyük bir taş ve duvarlarında bulunan yatay ve dikey kanallar serisiyle tarif edilmektedir. Verilerden yola çıkan arkeologlar kanallar sisteminin alanda suyun veya çeşitli sıvıların kullanıldığı bir üretim süreciyle ilişkili olduğunu varsaymışlardır. Odanın güneyde bulunan bir kapı ile “L” planlı 22 no’lu odaya girişi sağlanır. Bu odanın kuzey tarafında ise iki taş tezgâh, iki adet taş havan ve havan eli, oyulmuş girintiler ve dairesel sıvalı bir alan ortaya çıkarılmıştır. Buradan 52 no’lu odaya girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. 52 no’lu oda kısmen kazılmış olmasına rağmen bulunan yoğun miktarda yanık materyalden yola çıkarak bir mutfak olarak yorumlanmıştır (Laneri vd.,2008, s. 184). G binasının doğu tarafında yer alan diğer üç odayı birbirinden ayıran duvarlarda (oda 24, 25 ve 26) ise çift duvarların (double wall technic)¹⁷ kullanıldığı görülmektedir. Oda 25 ve 26 kare planlıdır ve arka duvarları ana caddeye paralel şekilde uzanırken her iki

¹⁷ Kısaca her yapının veya odanın kendine ait duvarları bulunur. Bir duvar iki yapının ortak duvarı değildir. Kazı alında iki farklı duvar hatlarıyla birlikte birleşik tek duvar gibi görünmektedir. Nadir durumlarda üç duvarın da birbirine yaslanmış olarak görülmüştür. Bu teknik mimari açıdan önemli bir detaydır. Eğilimli arazilerde bulunan yerleşimlerde yapıların dayanıklılığı artırmak için kullanıldığı anlaşılmakla birlikte, birleşik mahallerde yapıların komşu yapılardan ayrılmasını sağlayan, özel mülkiyet güçlenmesiyle de ilişkili olabilir. Bölgede Hirbemerdon dışında, Gre Amer Orta Tunç Çağ mimarisinde yaygın bir şekilde görülmektedir. Ayrıca, Tell Mohammed Diyab’ta da kullanıldığı belirtilmiştir (Laneri, 2012, s. 141).

odanın da kapısı bulunmamaktadır. Odaların içinde birkaç iş aleti ve bol miktarda depolama kapları bulunduğu için binanın bu bölümlerinin depo işlevi gördüğü düşünülmüştür. Girişlerin olmayışından dolayı, bu odalara merdivenle yukarıdan veya damdan girildiği düşünülmektedir (Laneri vd., 2012, s. 141).

Bu binanın içindeki seremoni sektörünün en önemli odasına, yani 51 no'lu odaya dönecek olursak: 5,50 x 3,50 m boyutlarıyla kompleks mimarinin en geniş odasıdır. Mekânın tabanı tamamen taşla kaplıdır ve iç duvarlarının yüzeyi ise iyi kalitede sıva (plaster) ile kaplanmıştır. Odanın merkezine yakın bir yerde orta boylarda taştan yapılmış bir altar bulunmaktadır (**Fig. 4.6**). Mekân seremoni ile ilgili önemli detaylara sahiptir. Altarın hemen arkasından başlayıp 35 no'lu açık alana "*piazza*" doğru yol alan iki kanal bulunmaktadır. Muhtemelen libasyon sıvılarının akışını sağlamak için yapılmıştır. Bu odanın kuzeydoğu köşesinde temel depoziti içinde kaliteli bir RBWW kasesi (**Fig. 4.7**) ve gömülmüş bir adet yeni doğmuş domuz kalıntısının bulunması dikkat çekicidir. Yapı temellerinde yavru hayvan gömülerine dair ritüeller konusuna 6.1. Bölge Kültürünün Tanımlanması alt başlığında başlığında detaylı olarak değineceğiz. Bu binanın içinde bulunan arkeolojik materyal tamamı insitu durumda olduğu araştırmacısı tarafından rapor edildiğini de not düşmekte fayda vardır (Laneri vd., 2008, s. 184-85).

Açık seremoni alanın da ise ritüellerle ilgili bol miktarda materyaller bulunmuştur. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Omuz kısmında üçgen motifli ve üçgenler için stilize bir geyiğin değişen hareketler serisinin resmedildiği sahneler serisine sahip büyük bir çömlek parçası, geyik boynuzları (**Fig. 4.8-9**), kilden hayvan ve insan figürinleri, bir seri kırık adak levhaları. Bu adak levhalarının ortasında insan kabartması bulunur ve etrafı çeşitli geometrik motiflerle süslenmiştir (**Fig. 4.10**). Bunlar yakın doğu kültür geleneği içinde ünik örneklerdendir. Arkaları düz ve bezemesiz olan adak levhaların üst kısmında bir asma deliği bulunmaktadır. Muhtemelen bunlar, seremoni yapılan alanlara ip veya çivi yardımıyla asılıp, adak kabulünde kullanılmıştır (Laneri vd., 2012, s. 141; Laneri vd., 2008, s. 182 ve fig. 5-7). Bir tarafı bezemeli dikdörtgen levha biçimindeki kil plakalar, farklı tipte az-pişmiş kilden üretilmiştir. Plakaların bezemeli taraflarında, baskı, çizgi veya oyma bezeklerle oluşturulan geometrik

motifler (balık kılçığı motifi, zikzak çizgi, üçgen, rozet, çarpı, daire, iç içe geçmiş daire ve içi boş oval öğeler) ile yalnızca bir örnekte görülen, ortada yer alan bir insan figürü veya kazıma çöp adam figürünü çevreleyen hayvan motifleri yer alır. Kil tabakaların çoğunda görülen bezeme motifleri, pişme işlemi bittikten sonra uygulanan ve birbirine kontrast oluşturan kırmızı ve siyah boya ile vurgulanmıştır. Bu plakaların ayırt edici bir özelliği de büyük olasılıkla sıvı kullanımına istinaden yapılan ve bezemeli tarafın alt kenarına eklenen kil ağızlardır¹⁸. Bazı durumlarda, törensel özel eşyalar, damga bezemeli ünük bir kap örneği (**Fig. 4.11**) ve çanak çömlek kaplar çoğunlukla yerel olarak üretilen kiremit-kahve açkılı çanak çömlek (RBWW) ile çizgi boyalı çanak çömlek (Pant Painted Ware veya Habur Ware) kasıtlı olarak kırılmış ve bazı parçaları kayıp olarak ele geçmiştir (Laneri, 2014, s. 9-10).

4.1.2. Seramikler

Hirbemerdon Tepe’de yapılan kazılar MÖ II. Bin yılın ilk yarısına tarihlenen dikkat çekici miktarda seramik ve eser ele geçmiştir. Bu dönem Yukarı Dicle Vadisi’nde hala yeterince bilinmemektedir. Sağlanan bir takım yeni stratigrafik veri ile Hirbemerdon Tepe, Orta Tunç Çağı yerli seramik kompozisyonu ve komşu bölgelerle ilişkisi açısından Yakınoğlu’nun arkeolojik ve tarihsel senaryosundaki rolünü çok eksik bildiğimiz Yukarı Dicle Vadisi’nin kültürel profiline önemli katkı sunmaktadır. Daha özel olarak, yüksek Tepe’nin kuzeybatı kısmında bulunan A Alanı ve aşağı şehirde bulunan B Alan’ından gelen bilgiler (D’Agostino, 2012, s. 193-4) özellikle Orta Tunç Çağı kesiti için yararlıdır.

Hirbemerdon Tepe’de Orta Tunç Çağı tabakalarında bulunan seramik çeşitleri şöyle sıralayabiliriz: Red Brown Wash Ware (RBWW), Band Painted veya Pseudo Khabur Ware (BPW veya PKW), Cooking Ware (CCW), Common Ware (CW), Grey Ware (GW). Bulunan seramikler içinde RBWW grubu höyükteki ele geçen en yoğun ve

¹⁸ Bu levha veya plaka, Hristiyan dini objelerinde görülen üst kısımda kutsal kişi rölyefi-kabartması ve alt kısımda dışa çıkık yarım daire şeklinde su havuzu (suluğu) bulunan duvara asılı plaklara benzemesi oldukça ilginçtir.

sürekliliği olan seramiktir. Hirbemerdon Tepe’de bulunan Kompleks Mimari Yapı’da bulunan seramiklerin üzerine detaylı bir analiz yapılmıştır. Hirbemerdon Tepe’de 2005-2008 yıllarında Area A’da ele geçen 3000 adet seramik parçası içinden tanımlanabilen 1600 parçanın yüzdelik dağılımı şöyledir (D’Agostino, 2012, s. 194): RBWW (%62), BPW veya PKW (%10), CCW: (%17), CW: (%6) ve GW :(%1).

RBWW repertuarı içindeki seramiklerin dış yüzeyleri bazen yarıya kadar bazen de tamamen boyanmış ya da boyayla yıkanmış-kaplanmıştır (**Fig.4.12-13**). Beş adet seramik örneği üzerinde yapılan kimyasal kil analizine göre, dış yüzey boyama işleminde içinde çok miktarda demir minerali bulunmuştur ve bu boyama işlemi fırınlanmadan önce ya fırça ya da diğer aletlerle kabın yüzeyine uygulanmıştır. Kabın üzerinde slip veya boya şeklinde uygulanan bu kimyasal bileşim yanma sırasında birçok farklı renk tonlarını ortaya çıkarmaktadır. Üretim ve fırınlama süresi boyunca uygulanan farklı bezeme türlerinin kabın yüzeyinde oluşturduğu farklılıklar şöyle kategorize edilmiştir: 1. mat red-brown (%81), covarage unifom, standart kaplama, 2. parlak red-brown (%9) standart kaplama, 3. mat red-brown fırça izli (%8) düzensiz kaplama (D’Agostino, 2012, s. 194).

RBWW’ler form açısından daha çok iki ana gruba ayrılır, çeşitli boyut ve şekillere sahip kaseler-bolws ve çömlekler-jars (**Fig. 4.14-15**). Daha spesifik olarak RBWW tiplerini özetle şöyle tarif edebiliriz: Sıklıkla hafif ve yüksek omurgalı yuvarlak kaseler (Tip II), küçük yuvarlak omurgalı kaseler ve büyük kadehler/bardaklar-beakers (Tip III), derin kaseler veya çanaklar (tipe IV), orta boy omurgalı kaseler ve geniş ağızlı omurgalı küçük çömlekler (Tipe V ve VI), boyunsuz veya çok hafif boyunlu geniş ağızlı çömlekler (Tip VII), orta boy çömlekler (Tip VIII), depo küpleri (Tip IX) ve lids-kapaklar (Tip X). Her ana grup kendi içinde birçok varyasyona ve alt tiplere sahiptir (D’Agostino, 2012, s. 194).

RBWW’ler içinde üzüm salkımı süslemeye sahip farklı bir kâse (**fig. 4.16/32**) Suriye’nin kuzeyindeki ve Anadolu’nun merkezindeki diğer erken II. Bin kültürleriyle karşılaştırma yapabilmemize yardım ediyor (Tell Brak örneği için, Oates ve Mc Donald, 1997). Kalın kırımızı astarlı ve iyi perdahlanmış bir kernos ve bir rython parçası da aynı kültürün parçasına beziyor.

BP veya PKW tipleri (**Fig. 4.17-18**), boyunlu küresel veya oval bir gövdeye sahip, omuzlarında boya bant serileri olan ve boyun da genellikle omuzları gibi boyanmıştır. Boya bantlı astarlı dekorasyonların aynısını RBWW malların yüzey kaplamalarında da görmek mümkün bu açıdan yani yüzey uygulaması ve tekniği açısından birbirlerine benzemektedirler. Boya bant bezemenin arka zeminde, yatay veya diğer geometrik şekillerle benzenmiş ve içinde hayvan (üçgen bezemeler içinde geyik bezeme serisi olan) figürleri bulunan bir örnek (**Fig. 4.8**) Habur Ware dekorasyonu için tipik olmayan bir örnek olarak daha çok Anadolu, Kafkas veya Kuzeybatı İran sembolizmi ile ilişkili olabileceği belirtilmiştir. Bu MÖ II. Bin seramiklerinin yanında ufak bir miktarda MÖ III. Bin seramiklerini de eklenmiştir. Bunlar genellikle portakal rengi bir yüzeye ve ağız kenarı kahve ve koyu renge sahip, yarım küresel veya kavisli kaselerden oluşan Dark Rimmed Orange Bowls Ware (DROB) mallardır. Birkaç Metalic/Stone Ware'in ve mineral katkılı iyi kaliteli büyük kadehlerden de söz edilmiştir (D'Agostino, 2012, s. 194-8).

Hirbemerdon Tepe'de bulunan RBWW'ler hem yüksek tepede (the high mound) hem de dış şehirde (the outer town) MÖ III. Bin'in sonundan MÖ II. Bin'in ortalarına kadar görülmektedir. Bu yerleşimde RBWW grubu seramiklerin diğer çağdaş seramiklerle (Pseud-Khabur Ware) karşılaştırmaları sonucunda, ana üretim döneminin MÖ 19. ve 16. yüzyıllar arasında (MÖ1815-1550) olduğu önerilmiştir (D'Agostino, 2012, s. 199; Laneri vd., 2006, s. 156).

Area B'deki RBWW malların sub-phase A'daki bazı özel formlarının (Fig. 4: 15/16), sub-phase A' da olması DROB mallarla ilişkilidir. Area A'daki kompleks mimarisinin Orta Tunç Çağ tabakalarının altından belli yerlerde (39, 40, 32a, 30, 28, 46, 17, 43 no'lu odalar, DROB ware'lerin geldiği belirtilmiştir. Dicle Vadisinde, DROB mallar başka yerleşimlerde (Üçtepe ve Kavuşan Höyük'te) Orta Tunç Çağ'ında bulunduğu rapor edilirken, bu durum Hirbemerdon Tepe'de söz konusu değildir. Hirbemerdon Tepe DROB mal parçaları (Fig 4: 17-18) Orta Tunç Çağ'ı tabakalarında oldukça nadirdir. Sadece 47 no'lu koridorda bir adet ve diğer birkaç örnek dışında Orta Tunç Çağ'da görülmez. Fakat alt tabakalarda seramiklerin yapım teknikleri arasında

büyük farklar söz konusu değildir. Bundan dolayı RBWW'lerin erken örnekleri ile DROB malların çağdaş olduklarından söz edebiliriz.

4. 2. Kenan Tepe

Diyarbakır'ın Bismil ilçesinin yaklaşık 10 km. doğusunda ve Dicle Nehri'nin Batman Çay'ı ile birleştiği noktanın 20 km. batısında bulunur. Modern Diyarbakır-Batman karayoluna yakın bir mesafede, Dicle nehrinin kuzeyinde doğal bir teras üzerinde yer alır (**Fig. 4.19**). Kenan Tepe yaklaşık 6 hektar büyüklüğünde olup, tepenin deniz seviyesinden yüksekliği 603.724 m'dir. Coğrafi bilgi sistemine göre 40 48 47.59917 Doğu 37 49 50.11634 Kuzey koordinatlarına sahiptir (Parker vd., 2004, s. 548). Bradley J. Parker ve Lynn Swart Dodd yönetiminde, "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi" (Upper Tigris Archaeological Research Project / UTARP) kapsamında kazılmıştır. 2000 yılında başlayan kazı çalışmaları yedi kazı sezonu devam etmiştir. Yerleşimde yapılan çalışmalar sonucunda höyük stratigrafik olarak şu dönemleri kapsamaktadır: Ubaid Dönemi (MÖ 5000-4000), Geç Kalkolitik (MÖ 4000-3000), Erken Tunç Çağ (MÖ 3000-2500), Orta Tunç Çağ (MÖ 2000-1600) ve Erken Demir Çağ (MÖ 1200-900), (Dodd vd., 2005, s. 1). Kenan Tepe'de Orta Tunç Çağ'ları ile ilgili mimari yapılar ve seramikler daha çok höyüğün batı alanında bulunan "C ve D" alanlarından ele geçmektedir (Parker vd., 2003, s36), (**Fig. 4.20**).

4.2.1. Arkeolojik Kontekst ve Mimari

Kenan Tepe'de 2000 ile 2002 yıllarında arasında C ve D alanlarında yapılan çalışmalar sonucunda MÖ II. Bin yılın iyi korunmuş erken tabakaları burada bulunurken; G ve H alanlarındaki sondajlarda bulunmamasından dolayı MÖ II. binyıl başlarında yerleşiminin sadece ana höyüğü kapsadığı ama aşağı şehre yayılmadığını belirtilmiştir. Bu durumda, Kenan Tepe'nin Orta Tunç Çağ'ındaki büyüklüğünün 1,1 hektar boyutlarında olduğu düşünülmüştür. Küçük olmasına rağmen, C 2 ve D 4

açmalarında bulunan iyi korunmuş şekilde bulunan mimari kalıntıların ön değerlendirmesine göre bu dönemde Kenan Tepe'de sofistike bir yerleşme vardı. C alanında taş mimariye sahip domestik alanların yanında (**Fig. 4.21**), D4 alanında bir kamu binasına ait olabilecek mimari de söz konusudur (**Fig. 4.22**), (Dodd vd., 2005, s. 6; Parker vd., 2004, s. 553-4).

Taş temel ve kerpiç duvarlara sahip bu mimari alanlarda çeşitli fonksiyonlara sahip birçok odanın yanında, bir cadde yer almaktadır. Orta Tunç Çağ'ın başlarına ait caddenin ve önceki sezonlarda D 4 açmasında bulunan geniş yapının kazısına 2002 kazı sezonunda da devam edilmiş. Bu alanda MÖ II. Binyıl kalıntıları ortaya çıkarabilmek için kazı alanı genişletilmiş. D 4 açmasındaki kazılardan Kızıl Kahve Boya Astarlı Seramik gruplarına (RBWW) ait çok sayıda çanak çömlek bulunmuş. D 7 açmasındaki kazı çalışmalarında ise D 4 açmasında bulunan caddenin, açmanın güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundan geçerek yaklaşık 90 derecelik bir açıyla batıya döndüğü tespit edilmiştir. D 4 açmasında da olduğu gibi caddenin bulunduğu alanda Kızıl Kahve Boya Astarlı Seramik grubuyla bağlantılı en az dört katmandan ve bu katmanlara ait arkeolojik dolgulardan söz edilmektedir (Parker vd., 2011, s. 711).

C 1 açmasında, doğu kesiti boyunca, bir dizi sağlam taş temel açığa çıkarılmış. Bu taş temellerle ilintili alanlarda Habur seramiklerine benzeyen çanak çömlekler arasında Kızıl Kahve Boya Astarlı Seramikler (RBWW) bulunmuştur. Bu binalar yıkılmış kerpiç bir yapı kalıntısı üzerine inşa edilmiştir. Bu bölgeden şu ana kadar analiz için yalnızca bir Karbon 14 örneği alınmıştır (C.1.1093.7). 2-sigma hata payıyla MÖ 2120-2100 / MÖ 2040-1880 tarihlerini ortaya koymuştur. Bu da bu yapının 3. Binyıl sonu ya da 2. Binyıl başında kullanımda olduğunu gösteriyor. Yine aynı alanda C1 kesit temizliği sırasında, basitleştirilmiş bir ağaca ya da soyut hayat ağacına benzeyen doğal motifli bir silindir mühür bulunmuştur. Bu bulgu fazla güvenilir bir kontektsten gelmiyor olsa da 2. Binyıl başına ait olduğunu tahmin edilmekte. Ayrıca C1 alanındaki binanın içinde uzatılmış yatay “kahve çekirdeği” biçiminde gözleri olan bir figürin başı, çeşitli hayvan figürinleri ve küçük objeler (**Fig. 4.23**) bulunmuştur (Parker vd., 2011, s. 710).

Bunlara ek olarak 2000 yılı kazı sezonunda D2 açmasının yüzey toprağının hemen altından karışık bir kontekst içinde hematit taşından gri-siyah silindir bir mühür (**Fig. 4.21**) daha rapor edilmiştir. Profesör Holly Pittman bu mührün Eski Babil dönemine (Old Babylon Period) ait olabileceğini önermiştir. Kazıma tekniğiyle yapılan mührün merkezinde üst tarafta bir ay bulunmakta ve sahneyi iki zıt bölüme ayırmaktadır. Sahne profilden ayakta duran bir aslan (antagonist), yine aynı şekilde profilden ayakta sakallı çıplak bir tanrı (protagonist) ve başka bir karakter daha içermektedir. Mührün yapılış tarzı ve benzer formlar Eski Babil mühürlerine benzerken (Bkz: Buchanan, 1982, Fig. 976-80); ikonografik olarak benzer sahneler Akkad veya III. Ur mühürlerinde görülür (Collon, 1995, s. 102). Mühür için yapılan tarihleme önerisi (18. Yy'ın ilk yarısı) Kenan Tepe'nin seramik ve Karbon 14 örneklerinin tarihleriyle tutarlıdır. Kenan Tepe'de bulunan bu silindir mühür üzerindeki ikonografik sahne Eski Babil dönemindeki yönetimle ilgili pratikler veya mitolojik inanç sistemi hakkında bilgi vermektedir (Parker ve Dood, 2003, s. 38).

2002 yılı kazı sezonundan dikkat çeken en önemli buluntulardan biri ise (**Fig. 4.25**), D6 alanında bulunan bir de fazla odanın arasında konumlanmış geniş bir metal işleme fırını veya tesisidir (Parker vd., 2008, s. 13). Büyük oranda tahrip olan bu fırın ve metal tesisi-atölyesi güneyden kuzeye 25 m²'lik bir alanı kaplar ve kaba çakıllı yüzeylerin üstüne inşa edilmiştir. 1.5 x 1.25 m boyutlarında ve 1 m yüksekliğinde beş odalı kerpiç bir yapı, bol miktarda çakıl taşı alet bu tesisle ilişkilidir. Yoğun bir yangın geçirmiş bu alanda bol miktarda maden cürufu ve çeşitli taş ve kilden objeler bulunmuştur (Parker vd., 2011, s. 711).

Ayrıca, C alanında cüruf çukurları ve maden işleri ile ilgili kalıntılar da bulunmuştur. Bu II. Bin kontekstinde bakır, bronz kalıntılarının yanında ilginç bir şekilde demir de bulunmuştur. Kazı raporlarına göre, Kenan Tepe'de bakır ve düşük kalay oranına sahip bronz kullanılmış veya üretilmiştir. Fakat demir buluntuların erken tarihli olması dikkat çekicidir. Aynı zamanda demir cüruflarının üzerinde yapılan çalışmalara göre bu demir cüruflarının, demir ve kalsiyum karbonat dışında silikon,

potasyum, alüminyum ve manganez seviyeleri de oldukça düşüktür ve bu durum cüruflarının çok temiz olduğunu gösterir. Çevrede demir açısından zengin kayaların bolluğu ve cüruflarda demir ve kalsiyum karbonat dışında çok az şey olmasından yola çıkan araştırmacılar, burada üretilen demirin bakır veya kalay üretiminin bir yan ürünü olduğunu ileri sürerler. Buradan yola çıkan araştırmacılar, Kenan Tepe'de erken MÖ II. Bin kontekstinde demir açısından zengin cürufların keşfinin, Orta Tunç Çağ'daki çok erken demir üretimi denemelerinin kanıt oldukları hipotezini ileri sürerler (Parker vd., 2004, s. 554).

Kenan Tepe'de bulunan bu metal fırınına benzeyen tek örneği Kargamış Barajı bölgesindeki Şaraga Höyük'te bulunduğu da raporda belirtilmiştir. Şagara Höyük'te bulunan bu fırının da anlaşıldığı kadarıyla Orta Tunç Çağ'a tarihlendiği dile getirilmiştir (Kemal Sertok'dan aldığı bilgilerle Dodd vd.,2005, s. 6,). Fakat 2003 yılında bulunan söz konusu bu fırının bir metal fırını olmadığını, Orta Tunç Çağ'a ait bir seramik fırını oluşu üzerine yazılan güncel bir makalenin (Ezer, 2013) bulunduğunu belirtmeliyiz.

C 2 açmasında üç farklı kontekstten alınan karbon örnekleri birbirine çok yakın tarihler vermiştir. Birincisi (C2 L2082 KT2584) taş ile çevrili bir çukurdan alınmış ve ateşle ilgili faaliyetlerin yapıldığı bir alanın kalıntısıdır. Bu örnek 2- sigma kalibrasyonu ile MÖ 1920-1680 karbon tarihini vermiştir. İkinci örnek (C2 L2084 KT 2576) güney duvarının önünde birikmiş, olan molozdan çıkarılmış, bir ev olduğu düşünülen bu mekândan alınan örnek (**Fig. 4.26**). 2 sigma kalibrasyonlu karbon tarihi MÖ 1940-1740'tır. Üçüncü bir örnek (C2 L2087 KT2614) aynı yapının içinde benzer bir molozdan çıkarılmıştır. Bu örneğin 2- sigma kalibrasyonlu karbon tarihi MÖ 1950-1670'tir. Bu tarihler buluntuların MÖ erken II. Bin'e ait olduğu yolundaki varsayımları doğrular niteliktedir. Bu tarihler ayrıca mekânlarda ele geçen RBWW seramik grubunun tarihlenmesi açısından oldukça önemlidir (Parker ve Dodd, 2003, s. 38 ve tablo 2-3).

Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde Orta Tunç Çağ'ı yerleşimlerinin özellikleri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Yeni yeni anlamaya çalıştığımız bu dönem için Kenan Tepe'den gelen az miktarda fakat kontekst açısından sağlam olan veriler

dönemin sınırlı dinamiklerini anlamak için oldukça önemlidir. Araştırmacılarına göre Kenan Tepe:

“Örneğimiz görece küçük olmakla birlikte şu ana kadar elde edilen verilerin analizi Kenan Tepe MÖ erken II. Bin toplumunun ve ekonomisinin niteliği ile ilgili birçok farklı varsayımı düşünmemize yol açtı. Birincisi, veriler Kenan Tepe'deki toplam iskân alanının, en geniş olduğu MÖ IV. Bin sonu ve MÖ II. Bin başından sonra ciddi biçimde küçüldüğünü gösterir. Bu küçülmeye rağmen, höyükte C ve D alanlarında şu ana kadar bulunan mimari kalıntılardan yola çıkan araştırmacıları tarafından Kenan Tepe'nin MÖ erken II. Binde oldukça zengin bir kent¹⁹ olduğunu göstermiştir. Seramik gruplarının bölgesel olarak farklı özellikler göstermesi, seramik stili ve üretimi parametrelerinin Yukarı Dicle'de yoğunlaştığını ve bu bölgeyi geniş Suriye-Anadolu dünyası içinde kültürel ve ideolojik olarak benzersiz bir alt-bölge yaptığını gösterir. Madencilik ile ilgili kanıtlar, bakır, bronz ya da demir, sadece ateş, ısıtma uzmanlığının yüksek seviyesini göstermez; aynı zamanda bölgede doğal kaynakların çıkarılması ve kullanılması için oluşmuş karmaşık sisteme işaret eder. Bu veriler büyük bir kamu binası gibi görünen yapının varlığı ile birleşince, yerel seçkinlerin işgücü ve artı ürün üstünde önemli bir nüfuz kullandığını ifade etmektedir” (Parker vd., 2004, s. 155-6).

4.2.2. Seramikler

C 2 ve D 4 açmalarından gelen seramik topluluğunun ön değerlendirmesine göre Kırmızı- Kahverengi Boya Astarlı Mal (RBWW) grubunda en az 15 ana tip vardır ve bunlar içinden detaylı tarifleri yapılmış 11 ana tip aşağıda irdelenmektedir. Bu

¹⁹ Kenan Tepe'nin Orta Tunç Çağ'da bir kent olduğu söylemek oldukça iddialıdır, kazılan küçük bir alandan bu sonuca ulaşmak biraz acele davranmak olur. Orta Tunç Çağda 1.1 hektar olduğu düşünülen bu yerleşim sınırlı verilerle ancak bir kasaba olarak tarif edilebilir.

sınıflandırma Kenan Tepe'nin seramikleri üzerine çalışan seramik uzmanı Lynn Swartz Dodd ve kazı başkanı Bradley Parker tarafından yapılmıştır. Yazarların belirttiği gibi bu sınıflandırma yüzey uygulamaları, form ve tipoloji gibi farklar üzerinden yapılmıştır fakat yüzey uygulamalarının çok çeşitli olmasından dolayı ve bazı örnekler arasında kesin ayrımlar yapmanın güç olduğu belirtilmiştir (Parker ve Dodd, 2003, s. 38). Her halükârda bu çalışma RBWW seramik grubu hakkında yapılan ilk sınıflandırma olması açısından oldukça değerlidir.²⁰ Her ne kadar Orta Tunç Çağ tabakları ait kazılan alan bu höyükte diğer birçok yerleşime göre daha az da olsa, ortaya çıkan seramiklerin değerlendirmesi ve raporlanması hususunda bu alanda çalışan araştırmacıların önemli bir çalışmanın temelini oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Diğer yerleşimlerde seramikler üzerine kısmi ve parçalı raporlamalar söz konusu iken, 2003'te yayınlanmasına rağmen bölgenin Orta Tunç Çağ seramiği hakkında en bütüncül çalışmalardan birini oluşturur

4.2.2.1 Yüzey Uygulamalarına Göre Karakteristik Tipler

Kenan Tepe (KT) Karakteristik Tip 28: Kırmızı-Kahverengi Boyalılar (Fig. 4.27-28):

Kenan Tepe'nin MÖ Erken II. Binyıl seramikleri arasında en çok görülen tip özelliği budur. İlk defa Algaze²¹ (1989, s. 245-249) Algaze vd., 1991, s. 184) tarafından Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yüzey araştırmaları sırasında teşhis edilmiştir ve adlandırılmıştır. "Red- brown wash ware" tanımı birçok açıdan yetersiz olmasına karşın kolay ayırt edilebilir yüzey işlemine sahip özelliğinden dolayı bu seramik topluluğu böyle adlandırılmıştır. Teknik olarak bakınca bu yüzey işlemini, ne yıkanma (wash), ne de astarlama (slip) olarak tarif edebiliriz, fakat ince bir kat boya uygulandığı anlaşılmaktadır. Görünen o ki Kırmızı- Kahve Yıkama (Tip 28) ve Kahve Yıkama (Tip 4, bir sonraki tip) aynı yüzey uygulamasından geçmiş fakat birçok farklı gölgelenme

²⁰ Parker ve Dodd, 2003, The Early Second Millennium Ceramic Assemblage from Kenan Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Assessment, Anatolian Studies, Vol.53, s. 33-69

²¹ Algaze vd. tarafından teşhis edilen ve "red/ brown wash ware", "red or brown painted band", "red or brown painted wares" olarak adlandırılan bu mal grupları o dönem yapılan yüzey araştırmalarında hatalı olarak Hellenistik dönem seramikleri içinde tasnif edilmiştir.

durumu ortaya çıkmıştır. Bu gölgelenmelerden çıkan renk tonları 10R 5/6 (kırmızı) ile 2.5YR 5/6 (kırmızı) arasında değişir²². Kenan Tepe'nin tanımlanabilen MÖ II. Bin seramikleri arasında %50'lik payıyla en çok görülen yüzey uygulamasına sahip tip budur.

Karakteristik Tip 4: Kahverengi Boyalı:

Kenan Tepe'nin bu gruptaki seramikleri KT karakteristik tip 28'in daha koyu kahverengi versiyonlarıdır. KT T.C. 4 kahverengi boyalı birçok farklı fabrikasyona sahip seramik üzerinde uygulanmıştır. En çok iyi pişmiş, kum katkılı, bronzlaşmış turuncu rengi kili sahip 5 YR 6/6 (kırmızımsı sarı /reddish yellow) mal tipine uygulanmıştır. Bu yüzey işlemi her zaman 5YR 4/2'nin (koyu kırmızımsı gri) rengin birkaç tonu içinde yer alır. İlk izlenimimiz bu yüzey işlemi orta ve büyük boy küplerde daha yaygın olduğudur. KT karakteristik tipe 27 ile karıştırılmamasına dikkat edilmelidir çünkü bu tipin de aynı tonlara (5YR 4/2'nin- koyu kırmızımsı gri) sahip örnekleri olsa da farklı bir grupta incelenmesi mümkün olabilir.

Karakteristik Tip 17: Kırmızı Fırça Darbeliler:

Kenan Tepe'nin bu gruptaki seramikleri iki farklı yüzey işlemi elementine sahiptirler. Kabın yüzeyinde açık renk bir astar veya boya üzerine, birinci element pembenin birkaç tonuyla (7.5YR 7/3) bezeme ve ikinci element fırça darbeleriyle kırmızı boya (2.5YR 4/8) bezeme uygulanır. Tahminimize göre fırça boyaya tamamıyla batırılmamış ve sonra kabın tüm yüzeyi kaplanmadan hafif fırça darbeleri uygulanmıştır. Kırmızı fırça darbeleri arasından açık renk astar rahatlıkla görülebilmektedir. KT karakteristik tip 17 'red brush strokes' grubu genellikle kahve - portakal rengi (5 YR 6/6, kırmızımsı sarı/ reddish yellow) sahip, iri kum taneli bir içeriğe sahiptir. Bu tipin daha çok gövde parçaları üzerinde çalışılmıştır, form ve yüzey uygulamaları arasındaki ilişki kurmak zordur. İkinci elemente görülen yüzey uygulamasının renk aralığı KT T.C. 28 "red-brown wash" tipinin benzer fakat daha hafif bir şekilde uygulanan varyasyonu diyebiliriz.

KT karakteristik tip 5: Kahverengi Fırça Darbeliler:

²² Renkler kodları için Munsell Kataloğu kullanılmıştır.

Bu tipe sahip seramik grubu yukarıda açıklanan karakteristik tip 17 aynı tarz yüzey uygulamasına sahiptir. Gözlemlenebilir fark ise belirgin bir şekilde daha koyu boyalı olmasıdır. Renk 5YR 6/4 (açık kırmızımsı kahverengi/ light reddish brown) tonları aralığındadır. 2001 yılı arazi çalışmaları sırasında dikkatli bir şekilde üzerinde çalışılan örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, bu tipteki seramikler üzerine fırçayla kahverengi boya bezeme uygulanmadan önce, seramiklerin yüzeyine krem renk bir astar veya boya ile sıvazlama (slip/wash) uygulandığı açıkça görülmektedir. Bu alta kalan krem astar veya boya sıvazlaması 7.5 YR 8/3 (pembe/pink) renk tonu aralığındadır. İnce kum taneli katkıya sahip portakal rengi bir kile sahiptir. Bu tipteki örnekler içinde yüzey uygulamaları ve seramik formları arasında ifade edilebilir somut bir kolerasyon ilişkisi yoktur. Bazı durumlarda astar bezeme üzerindeki boya (KT T.C. 5 veya KT T.C. 17 için geçerli) bir bant bezemenin yerine parçanın bütünü boyunca uygulanmıştır (**Fig. 4.29/I-30/O**). Bu bant gibi bezeme şekli bazen kabın dudak kısmına yakın bir yerde, bazen kabın aşağıdaki kısımlarda görülürken, bazen de kabın orta kısımlarına (**Fig. 4.33/V**) uygulandığı da görülmektedir. Bazı örneklerde, bu yüzey uygulaması, Habur Malları'nın band boyalı veya Old Babylon / Eski Babil dönemi seramik geleneklerine benzemektedir.

KT karakteristik Tip 18: Kırmızı Boya Bantlılar:

Kırmızı boya bantlılar farklı karakteristik bir olarak sadece kapalı formlu seramiklerde görülür. İki farklı elementten oluşur. Bu kapların yüzeyleri düzleştirilmiştir ve iç ve dış yüzeylerinin hamurunda hafif bir renk tonu farkı yaratılmıştır. Bu tipin karakteristik olmasının nedeni açık portakal rengi düzgün bir yüzeye (birinci element 5YR 7/4, pembe/pink) ve bunun üzerine ikinci element, kırmızı veya kırmızımsı kahverengi boyalı şeritler (2.5YR 5/6 kırmızı /red) uygulanmış olmasıdır. İkinci element için belirli bir ayırt edici dekoratif kriter henüz bulunamamıştır. Bazı durumlarda şeritler dikey şekilde (**Fig. 4.32/S**), diğer örneklerde ise yatay şekilde ve birkaç örnekte sadece dudak kenarına uygulandığı görülmektedir. Birçok örnekte saman ve iri kum katkıya sahip olduğu kaydedilmiştir.

KT Karakteristik Tip 39: Krem-Yeşil Astar Boyalılar

Krem-yeşil boyalı yüzey işlemini birçok farklı formda uygulandığı görülür. En sık uygulandığı kap formu omurgalı kaselerdir (carinated bowls, KT karakteristik form tip 83). Bu tipteki kaplarda krem boya/astar veya açık renk boya 10 YR 8/4 (çok açık kahverengi/ very pale brown) tonlarına sahiptir. Bu yüzey uygulamasına sahip tipler, yukarıda açıklanan KT karakteristik tip 5 ‘brown brush strokes’ ve KT karakteristik tip 17 ‘red brush strokes’ tiplerine benzerler fakat adı geçen her iki tipin temel yüzey uygulamaları açısından farklıdırlar. Çalışılan örneklerden açık bir şekilde görüldüğü gibi, bu dekorasyon daha çok kaba, az pişmiş, saman ve iri taneli katkıya sahip kaplarda kullanılmıştır. Bununla birlikte bu yüzey işlemi genellikle bulunan parçanın ya tüm yüzüne ya da bant veya geniş şerit şeklinde uygulanmıştır.

4.2.2.2. Formlara Göre Karakteristik Tipler

KT Karakteristik Form Tip 83: Omurgalı Kaseler (Fig. 4.33/1):

Kenan Tepe seramikleri içinde en çok görülen kap şekli bu formdur. Bu kaseler genellikle yuvarlatılmış dışa çekik bir dudağa sahiptir ve en belirgin karakteri gövdenin orta kısmında keskin bir omurgaya sahip olmasıdır. Fig 4.33 de gösterildiği gibi bu formun birçok varyasyonu vardır ve genelde çapları 20 cm’nin altındadır. İncelenmiş kapların neredeyse tamamında ince saman veya ince kalker katkılıdır ve portakal rengi ince bir hamura sahiptir. Omurgalı kaseler genellikle aynı yüzey uygulamasına sahiptir. En sık görülen yüzey uygulaması KT karakteristik tip 28 ‘red-brown wash’ dır. Bazı örneklerde KT karakteristik tip 18 ‘red painted band’ yüzey uygulaması da kaydedilmiştir.

KT Karakteristik Form Tip 34: Fitol/Şerit Gövdeliler (Fig. 4.33/1):

Bu belirgin form sahip olduğu kabartmalı fitil dekorasyonu ile Eski Babil seramikleri içindeki fitilli kaselerden ve küplerden ayrılır. Bu tip bezeme özellikle büyük boyutlu küpler üzerinde görülür. Bunun yanında küçük küplerde kullanıldığı versiyonları da vardır ve henüz farklı bir karakteristik tip numarası verilmemiştir. Karakteristik tip 34 genellikle kapların omuzlarında görülmektedir. 2001 yılında yapılan

analizlerde bu formdaki kapların omuzları ovaldır ve boyunsuzdurlar. Bu formdaki örneklerden birinde birden fazla fitil kabartması aynı kap üzerinde kullanıldığı da görülür. Kabartma fitillerin sayısı birden dörde kadar değişir ve en yaygın görülen ise dört kabartmalı fitilin grup halinde bulunanlarıdır. Hamur renkleri genellikle kırmızımsı sarı (7.5 YR 7/6) civarındadır ve genellikle orta boyutlarda karışık saman ve taşçık katkılıdır. KT T.C.34 formlarının yüzeylerinde en çok görülen yüzey işlemi, KT T.C. 28, kırmızı kahve boya ve bazı örneklerinde (Fig. 4.32/V) KT T.C.18 yüzeyleri düzleştirilmiş, kırmızı bant boyalı olanlarıdır.

KT Karakteristik Form Tip 110: Orta boy boyunsuz küp (Fig. 4.33/3):

Orta boy boyunsuz küp, içe meyilli kalınlaştırılmış ağız kenarlı belirgin formuyla Kenan tepe küpleri içinde yaygın bir formdur. Küplerin dudak profillerinden yola çıkarak bu küplerin oval formu oldukları anlaşılır. Çalışmış örneklerin büyük bir kısmı portakal rengi bir hamura sahiptir ve iyi saman ve/veya iri taneli taşçık katkı kullanılmıştır. Bu orta boy boyunsuz küplerin yüzeylerinde, KT T.C. 28 kırmızı ve kahverengi boya kullanılmıştır, fakat eksik oldukları için gövdelerinde fitilli kabartmaların kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz.

KT Karakteristik Form Tip 111: Parlak dudaklı küp (Fig. 4.33/4):

Kenan Tepe seramikleri içinde, boyunlu ve dudak kısımları parlak olan birçok seramik bulunmaktadır. Bu form tipinin ayırt edici özelliği, dudak kısmının altında kabın dışında bulunan bandın dışa dönük dudağı parlak göstermesidir. Analiz edilen parçalarda iyi taşçık ve saman katkılı olduklarıdır. Bazı örneklerin dış yüzeylerinde, KT T.C. 28 kırmızı kahverengi boya kullanılmıştır. Bu küplerinde tüm örnekleri olmadığından dolayı, gövdelerinde fitillik kabartmaların olup olmadığını bilmiyoruz.

KT Karakteristik Form Tip 112: Geniş ağızlı torba formu (Fig. 4.33/5):

Kenan tepe küpleri içindeki bir başka küp formu ise, hafiften dışa çekik bir dudağa sahip, geniş ağızlı torba şekilli küplerdir. Bu formun araştırılan tüm örnekleri orta boyludur ve katkı malzemesi olarak iyi saman ve taşçık kullanılmıştır. Birçok örneğinin iç dudak kenarında boya bezeme, diğer örneklerinde ise küpün dış yüzünde bir veya birden fazla kazıma bezeme görülür.

4.2.2.3. Diğer Formlar

Dipler (Fig. 4.33/6):

Kenan tepe seramikleri içinde halka dip, ayaklı çıkıntılı düz dip ve normal düz dip olmak üzere üç dip tespit edilmiştir (Fig 12 W, X-Y ve Z-AA). Hiç tüm kap bulunmadığı için dipler ile karakteristik formlar arasında ilişki kurulamamıştır. Bazı düz dipli büyük küplerde kırmızı ve kahverengi fırça darbeleri (KT T.C. 17 veya 5) yüzey uygulaması gözlenmiştir.

Büyük Küpler (Fig. 4.34):

Kenan Tepe seramikleri içindeki karakteristik forma sahip gruplar içine alınmamış diğer büyük küpler iki temel formda incelenir. Birinci form küpler, tokmak profilli (club-shaped profile) geniş ağızlı küplerdir (grup 1). Bu küplerin ayırt edici özelliği ya çok kısa bir boyna sahip olması ya da tamamen ne boyuna ne de omuza sahip olmamasıdır. Tokmak şeklindeki ağız kenarları daha çok geniş ağızlı oval küplerde görülür. İkinci formdaki küpler ise, kıvrık bir ağız kenarına (grup 2) sahip halkalı veya yakalıdırlar. Bu formun belirgin özelliği ise dudağının keskin bir şekilde dışa kıvrık olmasıdır. Genelde çok boy küplerde görülür ve çok dar bir boyna sahiptir. İstisnai bir örneğinde ise (grup 3), kavisli bir ağız kenarına sahip olması diğer küplere göre bu örnekte boyunlu görünmektedir.

4.3. Salat Tepe

Salat Tepe Diyarbakır İlinin Bismil İlçesi, Yukarı Salat Beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Diyarbakır il merkezine 90 km uzaklıktadır ve Dicle nehrinin Salat çayı ile birleştiği noktanın 5 km kuzeyinde bulunur. Salat Tepe 200 x 130 m boyutlarında (2.5 hektar) olup 24 m yüksekliğindedir ve en yüksek noktasının deniz seviyesinden yüksekliği 554.00 metredir (Fig. 4.35-36). Ilısu Baraj alanı sınırlarında bulunan höyükte 1998 ve 1999'da yüzey araştırması yapılmıştır. 2000 yılından itibaren

A. Tuba Ökse yönetiminde kazılmaya başlanmıştır. 2003-2004 yıllarında 2 yıllık bir aradan sonra kazılar 2005 yılında sonra başlayan kazılar 2010 yılına kadar devam etmiştir. Kazılar neticesinde Salat Tepe’de Obeyd Dönemi, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Helenistik Çağ’a ait tabakalara sahip olduğu anlaşılmıştır. Orta Tunç Çağı Salat Tepe’nin en yoğun yerleşim gördüğü dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan en son çalışmalarla birlikte Orta Tunç Çağı’na ait beş mimari tabaka tespit edilmiştir (Ökse vd. 2005, s. 331; Ökse ve Görmüş, 2006, s. 167; Ökse, 2008, s. 1). Fakat bunlardan en önemlisi iyi bir şekilde korunmuş olan II. mimari tabakadaki kerpiçten yapılmış anıtsal yapıdır. Aşağıda tüm mimari tabakalar anlatılacaktır fakat daha çok bu anıtsal yapı üzerinde detaylı bir şekilde durulacaktır.

Salat Tepe’nin Orta Tunç Çağı tabakaları Güneydoğu Anadolu (Orta Fırat Havzası), Kuzey Suriye Geç Tunç Çağı ve Habur Kronolojisine uyan üç ana döneme tarihlenmektedir (Ökse, 2009, s. 50-60). Erken Orta Tunç Çağı evresine ait 5-3. tabakalar MÖ 2000-1800 yıllarına tarihlenen OTÇ I- Habur 1 evresine tarihlenmektedir. Tepe üzerindeki 5-3 tabakalara ait mekânlar kerpiç molozu ve dere taşları ile doldurulduktan sonra tepe üzerinde kalın balçık dolgu ile bir düzlem oluşturulmuş ve II. tabaka da bulunan anıtsal yapı inşa edilmiştir. Radyokarbon tarihlerine göre MÖ 17. yüzyılda kullanılan bu yapı MÖ 1800-1600 yıllarına tarihlenen Habur 2-3 evresi ile OTÇ II (MÖ 1800- 1650) ile OTÇ III’ün (MÖ 1650-1550) ilk yarısı ile çağdaştır. Mimari ve seramik bakımından 3-5. tabakalardan farklılaşan bu tabakada bulunan anıtsal yapının bir depremle yıkılmasından sonra yıkıntıların üzerine tekrar yapılar inşa edilmiştir (Ökse vd. 2009c, s. 277-83; 2010, s. 445-75). Bu yıkıntılar üzerinde bulunan I. tabaka ise MÖ 1550-1400 yıllarına tarihlenen Habur 4 evresi ile OTÇ III’ün (MÖ 1650-1550) ikinci yarısı ile çağdaştır. Salat Tepe’nin beş yapı katında (**Fig. 4.37-38**) da Kırmızı-Kahverengi Boya Astarlı kapların kullanılması yaklaşık 500 yıl süren kültürel devamlılığı göstermektedir (Ökse vd., 2011, s. 179-180).

Salat Tepe’den bulunan bu anıtsal yapının enkazında kapların büyük çoğunluğunu da Orta Tunç Çağı’nda Yukarı Dicle Vadisi’nin büyük bir bölümünde görülen ve baskın olan kırmızı-kahverengi boya banyolu seramik (RBWW) türüdür.

Bunların yanında az miktarda Habur boyalılarının (KW) ile Kuzey Suriye Orta Tunç Çağı'nın standart tek renkli seramiği (monochrom standard ware) ve Yukarı Habur bölgesinin Erken Tunç Çağı III-IV dönemlerinde görülen koyu ağız kenarlı portakal rengi çanaklar (DROW) ve iyi pişmiş gri kaplara ait parçalar ele geçmiştir (Ökse, 2008, s. 5).

Salat Tepe yerleşimi dışında seramik dağılımı üzerine yapılan araştırmaya göre MÖ II. Bin yılın erken dönemlerinde hektar başına 100-200 kişi düşmektedir. Salat Tepe Orta Tunç Çağı yerleşimi 1.5 hektarlık bir alanı kapladığı için tahmini olarak 300 yetişkin ve çocuğa sahip bir nüfus önerilmektedir. Eğer her çiftçi aile ortalama 6 bireye sahip ise Orta Tunç Çağı'nda en az 50 ailenin Salat Tepe'de yaşadığını tahmin edilmektedir (Ökse ve Görmüş, 2012, s. 130).

4.3.1 Arkeolojik Kontekst ve Mimari

4.3.1.1. Tabaka 5-3, Domestik Basit Yapılar:

Orta Tunç Çağı'na ait en alttaki tabaka, L13 açmasında ortaya çıkarılmıştır. Kırmızı, gri ve bej renklere sahip farklı boyutlarda kerpiçlerle inşa edilmiş 10 x 8 m boyutlarında ufak bir yapı tespit edilmiştir (**Fig. 4.38**). Bu kerpiç yapının kısmen yakalanan odalarında kerpiç yıkıntıları ve içinde hayvan kemikleri, tahıl kalıntıları, öğütme taşları ve büyük küp parçalarının bulunduğu küllü toprakla dolu olduğu gözlenmiştir. Bu çökmüş odaların toprak doldurulup bir sonraki tabaka için düzeltildiği anlaşılmaktadır. Bu tabakada ağız kenarı koyu portakal rengi çanaklar (DROW), Kırmızı-Kahve Banyo Boyalı mallar (RBWW), pişirme kapları ve birkaç Erken Habur Boyalı ele geçmiştir. Bu tabaka bulunan seramikler Erken Tunç Çağı III ve IV dönemi malzemelerine benzemektedirler. Tabaka 4 höyüğün tepesini doğu-batı doğrultusunda kesen çakıl taşla kaplanmış bir yol ve etrafındaki yapılarla temsil edilir (Ökse 2014: Fig. 1c). Bu yapılarda tabaka 5'te olduğu gibi daha çok kerpiç yapılardan oluşur ve tabaka 5'in bazı duvarlarının tabaka 4'te tekrar kullanıldığı belirtilmiştir (Ökse, 2014, s. 152).

Tabaka 5'te bulunana seramikler, ağız kenarlı koyu portakal rengi kaseler (Dark Rimmed Orange Bowls), Tek Renkli Mallar (Monochrome Ware) ve Kırmızı- Kahve Banyo Boyalı Mallar'dır. (Red-Brown Wash Ware). Birkaç adet Erken Tunç Çağı III ve IV'de ait iyi pişirilmiş kaliteli seramik parçaları da söz konusudur. Bir adet pişmiş toprak üfleme borusu ve bir miktar bronz- bakır parçalarının bulunmasından dolayı metalürji faaliyetleriyle ilişkili olduğu belirtilmiştir. K12-13 açmalarında büyük konglomera taş bloklarından oluşan taş temelli ve tamamen tahrip olmuş ve yanmış kerpiç duvar yıkıntıları ve içinde bulunan bol miktarda küp parçaları rapor edilmiştir. VI. tabakada da bazı odalarda çift duvarların kullanıldığı görülmektedir. Orta Tunç Çağı 4. tabakasının bazı yerlerinde 5. tabakaya ait yapıların doldurulup düzenlendikten sonra yeniden kullanıldığı anlaşılmıştır. Mimarinin genelinde tabakalar bir sonraki dönemin çukurları ve yapıları tarafından tahrip edilmiştir. Bu tabakalar farklı renklerde ve boyutlarda kerpiçlerin birlikte kullanıldığı ve benzeri plan şeması gösteren yapı birimlerinden oluşmaktadır (Ökse ve Görmüş, 2012, s. 131-32; Ökse, 2014, s. 154).

Tabaka 5'e ait mimarinin boşlukları doldurulduktan sonra kerpiçten küçük yapılar, yoğun ocak ve tahıl saklama çukurlarından ve çakıl döşeli dar sokaklardan oluşan basit mimarisiyle III. tabaka inşa edilmiştir (Ökse vd., 2011, s. 180). Geniş ve açık bir alana sahip olup K-L 14 açmalarında ortaya çıkan mimarinin yenilenip tekrardan inşa edildiği anlaşılmaktadır. L 14 ve K12 da ortaya çıkan mekânlarda çeşitli tandır, ocaklar ve içinde buğday ve mercimek kalıntılarının bulunduğu kaplar söz konusudur. Bu her iki alanda yoğun yangın izleri bulunmaktadır ve mutfakla ilişkili alanlar olduğu düşünülmektedir (Ökse, 2014, s. 154). M 13 açmasında bulunan bir odanın tabanında da beş büyük küp, pişirme kaplarına ait parçalar ve tabanın altında 2 metre derinliğe sahip bir tahıl silosu bulunmuştur (**Fig. 4.39**). Bu odanın da depolama işlevi görmüş olmalıdır. Kuzeyindeki odalar Demir Çağ ve Orta Çağ çukurları tarafından tahrip olduğu için bu depolama mekânları tamamen anlaşılamasa da iyi korunmuş bir taban üzerinde üç küçük kap, Habur boyalı bir çanak ve ağız kenarı koyu portakal rengi bir başka çanakla (DROB) birlikte (**Fig. 4.40**) bulunması açısından önemlidir (Ökse, 2008, s. 2-3).

4.3.1.2. Tabaka 2, Anıtsal Yapı:

MÖ II. Bin yılların başlarında höyükte bulunan kalkolitik tabakanın üzeri yaklaşık 3 metrelik bir dolguyla düzeltilmiş ve höyük üstünde geniş bir alan yaratılmış olduğu kesitlerden anlaşılmaktadır. Bu alan daha sonra muhtemelen salat çayından getirilen çakıl taşlarıyla döşenmiştir. Anıtsal yapı bu çakıl tabanı üzerine inşa edilmiştir. Temelleri için iri kayalar ve taşlar kullanılmış, duvarlar ise 33x33x8 cm' lik standart kerpiçlerle örülmüştür. Duvarlarda üçer sıralı kerpiç kullanılmış ve ortalama genişlikleri 1 m'dir. Bu yapının korunan ve devrilen duvarlarının toplam yüksekliği 5.5 m'ye yükseklik kadar ulaşmaktadır. Buradan yapının iki katlı bir mekân olduğu anlaşılmıştır. Yapının kazılan bölümleri kuzey-güney doğrultusunda 45 m ve doğu-batı doğrultusunda 35 m olup, 1600 m²'lik bir alana sahip dikdörtgen planlı olduğu anlaşılmıştır. Bu yapının 1000 m²'lik bir alanı kazılmıştır (Ökse, 2008, s. 1-2).

Bu yapı merkezi bir avlu ve etrafındaki yapılardan oluşmaktadır (**Fig. 4.41-42**). Avlunun 20 m uzunluğunda ve 9 m genişliğinde olup, 180 m²'lik bir alana sahiptir. Avlunun tabana çakıl taş ile döşelidir ve bu çakıl taşların üzerinde 6 cm kalınlığında sıkıştırılmış toprak taban kullanılmıştır. Bu avlunun çevresinde bitişik halde, her biri 2-3 odadan oluşan yedi birim bulunmaktadır. Avlu boşluğuna yıkılan duvarlardan, bu yapının güney ve batısındaki birimlerin iki katlı, kuzeydekilerin ise birer katlı olduğu anlaşılmaktadır (**Fig. 4.43-44**). Avluya güneyden avluda olduğu gibi çakıl döşeli bir tabana sahip koridorlu geniş bir kapıdan giriş yapılır (**Fig. 4.45**). Bu koridorun genişliği 2.24 m uzunluğu ise 5.70 m'dir. (Ökse, 2014, s. 154). Bu koridorun dolgusunda ve avludaki yıkıntı duvarların dolgusunda iki silindir mühür (**Fig. 4.46**) ve okunmayacak durumda olan çivi yazısına sahip küp parçası ele geçmiştir (Ökse, 2008, s. 2). Mühür sahnesinde alta iki aslan antagonist pozisyonundadır. Kalça üzerinde oturmuş vaziyette tek ellerini ortalarında duran atlara doğru uzatmıştır. Üstte ise burma süsü/giyoş süslemesi ve bir elinde balta diğer elinde başka bir alet tutan, stilize bir figür yer almaktadır (Ökse ve Görmüş, 2006, s. 170).

Avlunun kuzeyinde bulunan Birim 1 birkaç odadan oluşmakta ve avludan yapılan geniş bir girişe sahiptir. Güneyde bulunan odası iyi korunmuş halde bulunmuştur. Yangın geçirmiş bu odanın sıkıştırılmış toprak tabanı üzerinde hasır yaygılara ait beyazlaşmış izler, çöken tavana ait yanmış ahşap parçaları ve çöken tavanın ezdiği 10 seramik kap ele geçmiştir. Bu odanın batı duvarında belirlenen ve yatay ahşap hatıllara ait kalıntılar bulunan iki girinti, bu duvara sabitlenmiş bir ahşap mobilyanın veya raf sisteminin ve içerisinde depolanmış kaplar ve tezgâh ağırlıkları (**Fig. 4.48**) söz konusudur.

Avlunun batısında bulunan Birim 2'nin avluya devrilmiş üst bölümlerinin ve yerinde korunan duvarların ölçülerine göre iki katlı bir yapıdır. İki geniş mekân, bir dar mekân ve bir açık mekândan oluşmaktadır ve yaklaşık 96 m²'lik bir alan kaplamaktadır. Birim 2'ye avludan girişi sağlayan geniş bir kapısı bulunmaktadır (**Fig. 4.49**). Üç kesme taş bloktan oluşan kapı eşiği ve yanmış ahşap kapıya dair birçok iz bulunmuştur. Kapı yanarken kanadının dar mekânın duvarına dayalı biçimde açık olması, duvarın bu kesimindeki sıvanın renk değiştirmesine neden olmuştur. Kuzeyindeki duvarın batı yüzünde, kapıyı kapatmaya yarayan ahşap sürgünün yanmış kalıntıları da görülebilmektedir. Bu kapıdan girilen geniş mekânın çukurlarla tahrip edilmiş tabanı üzerinde beş farklı küp ait iri parçalar, pişirme kapları, kemik bızlar ve oyma tekniği ile bezenmiş bir pişmiş toprak levha ele geçmiştir. Daha batıdaki mekânın tabanı üzerinde de iri küplere ait parçalar ve pişirme kapları tespit edilmiştir. Bu her iki mekânın depolama işlevi gördüğü düşünülmektedir. En batıdaki mekân erozyon nedeniyle tahrip olduğu için tamamlamak mimarı planı tamamlamak mümkün olmamıştır. Fakat tabanında birçok ve ateş ve kül çukuru bulunmuştur. Ayrıca duvarların uç kesimlerinin çok iri kireçtaşı bloklarla desteklenmiş olması ve bu çukurların pişirme işlerinde kullanıldığı düşünüldüğünde, bu en batıdaki odanın üstü açık bir mekân olduğu düşünülmüştür (Ökse, 2008, s. 3).

Birim 3 Anıtsal Yapı'nın güneybatısında yapının girişinin hemen yanında bulunmaktadır. Sadece kuzey ve doğu duvarları ile tabanının ufak bir kısmı sağlam bir şekilde yakalanabilmiştir. Bundan dolayı mekânı tanımlamak mümkün olmamıştır.

Fakat burada dikkati çeken unsur, Birim 2'ye dayanan duvarının bağımsız olması bir başka deyişle çift duvarın kullanılmış olmasıdır. Hirbemerdon Tepe'den dan bildiğimiz bu kullanım, Gre Amer höyükte de yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Avlunun güneyinde bitişik halde bulunan mekânlar birim 4 birim 5 ve birim 6 'dan oluşmaktadır (**Fig. 4.50**). Bu birimler arasındaki bazı duvarlarda da çifte duvarların kullanıldığı dikkat çekmektedir. Duvarların ayakta kalan bölümleri ve avluya doğru devrilmiş bölümleri ölçülerek bu güneydeki yapıların da batıda olduğu gibi iki katlı yapılardan oluştuğu anlaşılmıştır. Anıtsal yapının girişinin doğusunda bulunan Birim 4 iki odadan oluşmaktadır ve yaklaşık 26.5 m²'lik bir alana sahiptir. Odaların avlu ile bağlantıları yoktur ve girişleri anıtsal yapının girişine yakın başka bir kapıdan olmalıdır. Büyük odası 4.50 x 3.30m boyutlardadır. Mekânın bir çukurla tahrip edilmesi nedeniyle, içerisinde herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Sadece güneyindeki küçük odanın beyaz sıvalı tabanı belirlenmiştir (Ökse, 2008, s. 4).

Bu birimin doğusunda bulunan Birim 5 yaklaşık 48 m²'lik bir alanı kaplayan iki odadan oluşmaktadır. Bu birime avluya bakan 2.55 m genişlikte, büyük taşlarla örülmüş ve iki basamağı bulunan bir kapıdan girilir. Bu kapının da mekân yandığı sırasında içeri doğru açık olduğu ve Birim 2'de olduğu gibi, kapının yaslandığı duvarın sıvalarının renk değişikliğinden anlaşılmaktadır. Güneyde bulunan odanın yaklaşık 1 metre yüksekliğinde duvarları ve batı duvarlarındaki 15 cm derinliğe sahip giriş boşlukları iyi korunmuş şekilde bulunmuştur (Şekil 20). Bu giriş boşlukları sayesinde birim 5'in ikinci katının nasıl inşa edildiğini hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. Güneyde bulunan odanın güneybatı köşesinde iyi korunmuş bir tandır ve doğusunda mekâna bitişik halde, yuvarlak planlı kerpiçten yapılmış geniş bir fırın bulunmuştur (**Fig. 4.51**). Ateşleme bölümü güney tarafında yer alan fırının çevresi dikey yerleştirilmiş dörtgen kerpiçlerle çevrelenmiştir. Bu fırının tabanı üzerinde küresel gövdeli ağız kısmında üçgen tutamak bulunan bir pişirme kabı ve küllü dolgudan yıldız başlı bir çivi ele geçmiştir. Bu mekânın içinde bulunan malzemeler sayesinde bir mutfak olduğu düşünülmüştür. Araştırmacı bu fırını Keban bölgesindeki kazılarda bulunmuş (Hauptman, 1979, s. 47, Fig. 19:2, 21:3, 22:1; 1982, s. 15-17, Fig.16:6, 28; Esin, 1982, s. 77, Fig. 57:1-2), Erken

Tunç Çağı sonlarına tarihlenen fırın odalarına entegre edilen kerpiç kaideli ve kubbeli fırınlara benzetmektedir (Ökse, 2008, s. 4).

Anıtsal yapının güneyinde bulunan Birim 6, tamamen yanmış ve duvarları mekânın içine yıkılmış geniş bir mekândan oluşmaktadır. Yapının duvarları yangınının şiddetinden dolayı kırmızı rengini almış ve tabandaki taşlar çatlamıştır. Mekânda üzerinde kalınca bitüm tabakası bulunan hayvan kemikleri ve bol miktarda seramik parçaları ele geçmiştir. Seramiklerin bitümünle dolu olduğu ve şiddetli yangının bunundan kaynakladığı rapor edilmiştir. Yapının kuzeyinde bulunan Birim 7'nin bir bölümü kazılabilmektedir. Avluya bakan bir giriş olan bu odanın kuzeydoğusunda bir fırın bulunmuştur. Fırının içinde bulunan cürufur bu mekânın metal üretimiyle ilişkili bir atölye olabileceği yönündedir (Ökse, 2014, s. 155).

Bitlis fay hattının 75 km güneyinde bulunan Salat Tepe'nin II. tabakasında bulunan anıtsal yapının MÖ 16. yüzyılda meydana gelmiş bir deprem sonucu yıkıldığı ileri sürülmektedir (Ökse vd., 2010, s. 445-75). Bölgede bilenen en geç deprem Diyarbakır'ın Lice ilçesinde 5 Eylül 1975 yılında olmuştur. Richter ölçeğine göre 6.7 büyüklüğündeki bu deprem 7000 kerpiç evi yıkmıştır. Salat Tepe'nin yanında bulunan ve aynı adı taşıyan modern köydeki birçok kerpiç ev bu depremde hasar görmüştür. Depremin arkeolojik izleri anıtsal yapının yıkılan duvarlarında net bir şekilde gözlenmektedir (**Fig. 4.52**). Anıtsal yapının kapladığı alanın neredeyse tamamı yıkılmış duvarlarla kaplıdır. Duvarların daha çok kuzey yönünde yıkılırken bazı alanlarda batıya çökmelerde olmuştur (**Fig. 4.53**). Yıkıntılar arasında yanmış kapılar ve yanmış mobilyalar dışında ahşap mimari malzemelerin ve kirişlerin bulunmayışı yıkım sonrasında bilinçli bir şekilde söküldüğüne yorumlanmıştır. Ayrıca yıkıntılar arasında hiçbir insan iskeletinin bulunmadığı ve yıkımdan sonra ölümler taşınmış olabileceği eklenmiştir (Ökse vd., 2009c, s. 277-83).

4.3.1.3. Tabaka 1

Bu anıtsal yapının bir depremle yıkılmasından hemen ardından yıkıntıların üzerine çok zaman geçmeden yeni yapılar inşa edildiği düşünülmektedir. Taş temellerin direk olarak yıkıntı kerpiç zeminlerin üzerine yerleştirildiği ve II. tabakanın tabanıyla yaklaşık olarak 1.25 m'lik bir seviye farkı bulunmaktadır. Bu seviye farkı aynı zamanda yıkıntı duvarların dolgu boyutunu vermektedir. Bu tabakadaki mimari unsurlar yapılış tekniği ve boyutları II. tabakaya benzemektedir (Ökse ve Görmüş, 2012, s. 134). K13-14 açmalarında ortaya çıkan odaların tabanında iyi şekilde yapılmış çakıllı veya çamurlu kaplamalar kullanılmıştır. Her iki köşesinde geyik boynuzları bulunan odada tabanında içinde hayvan kemikleri bulunan ufak çukurlar ve taban üstünde sığır toynakları bulunmuştur ve bu bulguların tamamı inanç ritüelleriyle ilişkilendirilmiştir (Ökse, 2014, s. 156). Bu yapılarda ele geçen seramik depremle yıkılan yapıda bulunan türleri içermekle birlikte, metalik seramik ve koyu ağızlı portakal renkli çanaklar bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra bu tabakalarda Habur boyalıları ve Nuzi boyalılarına ait parçaların ele geçmesi, geç Orta Tunç Çağı yapılarının MÖ 16. yüzyılda kullanıldıklarını göstermektedir (Ökse, 2008, s. 5).

4.3.2 Seramik Grupları

Red Brown Wash Ware (RBWW): V-III tabakalarında bulunan çömleklerin büyük bölümü küresel gövdelidir veya çok dar bir boyuna sahiptir ya da boyunsuzdurlar (**Fig. 4.54-55**). Omurgalı çanaklar ise daha çok erken tabakalarda görülse de III. tabakada da görülmektedir (**54 c**). Çanaklar ise daha çok dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarına (**54d**), dış bükey gövdeye ve düz dibe sahiptir. Birkaç yuvarlatılmış dipli ve halka dipli çanak örneği de bulunmaktadır. Bazı çömleklerin gövde parçalarında yatay şekilde sürülmüş ince beyaz boyalı çizgi bezemeler görülür (**54e**). Bu şekildeki dekorasyon her zaman boya bantlı bezeme olarak tarif edilmeyebilir, sanki boya kabın yüzeyinden akıtılmış gibidir. Fakat daha güzel bir varyasyonu kırmızı astarlı perdahlanmış bir çanak üzerinde görülür (**54f**). Bu örnekte beyaz çizgiler perdahlanarak kabın dış yüzeyine uygulanmıştır. Omurgalı şekline sahip çanaklar çoğunlukla II. ve I.

tabakalarda görülmektedir (55a). Kırmızı banyo boyalı dekorasyon bu çömleklerin yüzeyinin bir kısmına uygulanmıştır. Yatay dalga çizgili örnekler (55b) ve dikey kalın bantlar şeklinde uygulanan (55c) örnekler bulunmaktadır. Büyük çömleklerde ve küplerde kabartma rölyefler ve ip baskı dekorasyon (55d), veya yatay bantlar arasında geniş zigzag şekilde dekorasyon (55e) ve birkaç mühür baskılı dekorasyon örneği görülür (55f), (Ökse, 2014, s. 157, 159). Bu iki küp parçası üzerinde yer alan sahnelerin ilki alçak kabartma tekniği ile yapılmış hayvanların yer aldığı bir doğa sahnesi, sadece bir kısmı korunan diğesinde ise ellerini dirsekten bükerek havaya kaldırmış iki insan figürünün bulunduğu sahne silindir mühür baskısıyla yapılmıştır. Araştırmacıları bu figürlerin üslup açısından bölgede yerel bir atölyenin ürünü olabileceğini düşünmektedirler (Ökse vd., 2010, s. 276).

Gri Mallar (Gray Ware) ait ufak bir miktar seramik parçası üzerinde nadiren yatay yivlerle süsleme (**Fig. 4.56b**) ve birkaç örnekte kazıma, oyma, kaplama veya baskı süslemeler (56c) görülmektedir. Bu iyi pişirilmiş ve dekore edilmiş çömlekler, açık griden koyu griye kadar değişen renk tonlarında parlak ağıllı bir astara sahiptir. Bu seramikler Salat Tepe'nin Orta Tunç Çağ'ı II. tabakasında bulunmakla birlikte bazı örnekleri I. tabakada da görülmektedir. Yazar, bu seramik türünün Nuzi'de (Star1937, 368, pl. 56, I-T, V, W) ve Tell Brak (Oates vd., 1997, 65-66, 74, fig. 189) "Gray Burnished Ware" olarak Eski Babil ve Erken Mitanni kontekstlerinde bulunduğunu belirtmiştir (Ökse, 2014, s. 159).

Devetüyü astarlı mallar (The Buff Slipped Ware) iyi ve orta derece pişirilmiş, açık kahve renge sahip olup bazen astarlı ve ağıllıdır. Bu seramik Orta Tunç Çağ'ın bütün tabakalarında çömlek ve kâse formunda bulunur (**Fig. 4.57b-e**). III. Tabakada bulunan silindir formundaki bu kaplardan (beaker) unik bir örnektir (57a). Yuvarlak gövdeli, silindir boyunlu bir başka kap (beaker) ve kaideli bir çanak ise II. tabakada ortaya çıkmış devetüyü astarlı mallara birer örnektir. Bu tek renkli mallar yukarı Fırat bölgesi, kuzey Suriye ve Habur bölgesini içinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Bkz: Özfirat, 2006, s. 25-30). Standart Tek Renkli Mallar (Standard Monochrome Ware) çoğunlukla kum ve orta yoğunlukta kireç katkıya sahip kaba hamurludur. Hamur rengi

açık kahve ve gri olup, dış yüzeyinde genellikle ya sadedir ya da ıslatılarak düzleştirilmiştir. Bazı örnekleri hafif bir şekilde açıklanmıştır (57 e-g). Bu gruba ait seramikler form olarak büyük çömleklerden ve kaseler oluşmaktadır (Fig. 4.58a-d) ve Kuzey Mezopotamya'nın ve Kuzey Suriye'nin Tek Renkli Basit Mallına (Monochrome Simple Ware) benzerler (Bkz: Parker ve Dood, 2003, s. 42-50). Pişirme kaplarının (cooking pots) ise hem el yapımı hem de çark yapımı üretimleri mevcuttur. Karakteristik üçgen tutamakları ağız kenarında yer alır ve III. Bin yıllardan itibaren Kuzey Mezopotamya'da görülmeye başlar (Ökse, 2014, s. 159).

Habur Seramiğinin tipik örnekleri (Fig. 4.59a) Salat Tepe'de Orta Bronz Çağ'ı I. ve II. tabakalarında ve III. tabakada (59b-d) görülmektedir. Fakat IV. ve V. tabakalarda bulunan seramiklerin içinde çok ufak bir miktar kaliteli örnekleri de bulunmuştur (59e-f). Memecik dipli kadehler (nipple-based beaker) ve ağız kenarı düzleştirilmiş omurgalı kaseler (straight rimmed carinated bowls) I. tabaka'nın devetüyü astarlı seramik repertuarı içinde karakteristik kaplardır ve geç bronz çağ seramikleri içinde yer alırlar (Fig. 4.60)

4.4. Gre Amer Höyük

Gre Amer Höyük modern Batman iline bağlı, Beşiri ilçesinin sınırları içinde bulunan, Işıkveren (eski adı: Dusadek) Köyü, yakınlarında bulunmaktadır. Garzan Çayı'nın Dicle Nehri'ne ulaştığı yerin 26 km kuzeyinde Garzan Çayı'nın doğu kıyısında doğal bir teras üzerinde yer alır. Yaklaşık 4 hektarlık bir alanı kaplayan höyük yoğunlukla doğal tepenin yamaçlarını ve çayın terasını kaplamaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 545 m'dir (Fig. 4.61). 2009 yılından 2016 yılına kadar aralıklarla kazılan Gre Amer'de, araştırmalar dört ayrı mimari tabakalaşmanın varlığını belirlemiştir (Pulhan ve Blaylock, 2013, s. 396-7; 2015: s. 3-4).

Tabaka 1: Pers ve Erken Helenistik kadar uzanan bir dönemi temsil eder. Aynı zamanda höyüğün güneydoğu yamacında bulunan mezarlık (Operasyon. 5) yine bu döneme aittir.

Tabaka 2: Sadece ufak bir alanda (Op.1) yakalanan bu dönem henüz tam anlamıyla anlaşılmassa da Yeni Assur dönemi (MÖ 900-500) seramikleri ve diğer materyallerle temsil edilir.

Tabaka 3: Erken Demir Çağı tabakalarını temsil (MÖ 1100-900?) ve aynı zamanda yanık bir tabakaya sahiptir.

Tabaka 4: Orta Tunç Çağı tabakasını (MÖ 1800-1500) temsil eder. ‘Red brown wash ware’ ve bu grupta ilişkili bir şekilde ‘Dark rimmed Orange bowls’ mallarına, ayrıca erken Habur malı ve Nuzi tipiyle ilişkili boyalı seramiklere ve bazı operasyonlarda yanık bir başka tabakaya sahiptir.

Gre Amer’de 2014 yılında Operasyon 5’te Erken Tunç Çağı’na tarihlenen bir parça Nineve 5 kadeh parçası, Gri ve Metalik mal parçaları bulunsa da bu dönemle ilgili bir mimari tabakaya henüz ulaşılamamıştır. Yerleşim Orta Tunç Çağı’nda kurulmuş gözükmekte ve bu dönem höyüğün ana dönemi oluşturmaktadır. Tabaka 4 ile temsil edilen bu dönem gerek yayılım alanı gerekse ele geçen materyallerle bu dönem Gre Amer’in en eski ve en yoğun yerleşim görmüş tabakasıdır. Bundan dolayı yerleşimin baskın karakterini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu dönem höyüğün batı yamaçları (Operasyon1), doğu alanı (Op. 5) ve güneydeki nehir terasında (Op. 4) kısa süreli olmak üzere geniş bir alana yayıldığı (**Fig. 4.62**) görülmektedir (Pulhan ve Blaylock 2015, 3-6). Ayrıca höyüğün yukarı kısımlarına doğru konutların, düz nehir terasa yakınlaşan yamaçların ise atölyelere ayrıldığı anlaşılmıştır (Pulhan 2015, Kişisel İletişim).

4.4.1. Arkeolojik ve Mimari Kontekst

Gre Amer Orta Tunç Çağı mimari yapıları çoğunlukla taş yapılardır. Mekân içlerindeki yanık dolgularda bulunan kerpiç materyaller duvarların üst örgülerinin kerpiçten inşa edildiğini göstermektedir. Bazı mekânların içlerinde sıva kullanıldığı rahatlıkla görülmektedir. Mekânların tabanlarında taş kaplı örnekler bulunmakla birlikte

çamur tabanlarda söz konusudur. Gre Amer mimarisinde tipik bir unsur olarak çift duvar veya sırt sırta inşa edilmiş (the double wall or back-to-back wall) teknik çıkmaktadır. Bu duvarlar bazen çift halinde inşa edilmiş ve her iki duvar rahatlıkla bitişik halde görülürken, bazen de iki duvarın birbirine dayandığı ve tek duvar gibi görüldüğü örnekler bulunmaktadır. Bu tekniğin Gre Amer'in bazı demir çağ yapılarında devam ettiği görülmekle birlikte, Orta Tunç Çağ'ında Gre Amer için karakteristik bir teknik olduğu açıkça anlaşılmaktadır (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 7-8). Bu duvar tekniği Hirbemerdon ve Salat Tepe Orta Tunç Çağ'ı yapılarının bir kısmında kullanılmış olduğu daha önce de görmüştük. Gre Amer'deki yerleşimlerin henüz planları tamamlanmış olsa da Salat Tepe'deki düz bir alana kurulmuş, merkezinde avlu bulunan anıtsal yapıdan çok Hirbemerdon'da bulunan teraslı bir alana kurulmuş daha geniş ve büyük kompleks mimari yapılara benzemektedir.

Operasyon 1:

1950'li yıllarda bölgede petrol kuyuları için açılan yollardan biri Gre Amer yerleşiminin ortasından geçmektedir. Gre Amer'deki ilk kazı çalışmaları bu yolun açtığı kesitte başlar. Operasyon 1 olarak adlandırılan bu alanda, yol kesitinde höyük stratigrafik olarak takip edilebilmiştir. Bu yol paralelinde, bir kısmı açılan yol tarafından tahrip olmuş uzun bir duvar bulunmuştur. Orta Tunç Çağı'na ait yaklaşık 22 m uzunluğunda ve en yüksek yeri 3.5 m'yi bulan bu duvar Gre Amer'in MÖ II. Bin yerleşimi için bir teras duvarı/istinat veya taştan bir sur olarak görünmektedir (Pulhan ve Blaylock, 2013, s. 397). Op.1 de, 4. tabaka bu duvarı ve arkasındaki teraslı alanı (yapıların teraslara yerleştirilerek yapıldığı alanı) kaplamaktadır. 600 m²'lik bir alanda açığa çıkarılan 4. tabakaya ait mimari yapılar bu teras duvarını dikey şekilde kesen farklı boyutlarda mekânlardan oluşur. Duvar genişlikleri 1.8 m'yi bulan genişliğe ve 2 metre yüksekliğe sahip iyi korunmuş masif taş temeller ve duvarlar söz konusudur. Yapıların temelleri üstü çakıl kum ve alta doğru killi sterile yakın ana toprak içine oturtulmuştur. Mekânların tabanları çakıl depozitlerle doldurulmuş teraslı bir alan oluşturulmuştur. Mekân işlerindeki kerpiç ve yanmış ahşap depozitlerinden duvarlarda kerpiç kullanıldığı ve çatının diğer yerleşimlerde ve bölgenin genelinde olduğu gibi düz damlı olduğu anlaşılmaktadır. Op.1'deki yapıların işlevleriyle ilgili detaylı çalışmalar

henüz yayımlanmamış olsa da içinde bulunan materyallerle bu alanın çalışma ve üretim aktivitelerine ayrıldığı düşünülmektedir. Bu tabakadan alınan üç Karbon 14 örneği yerleşimin MÖ 18-16 yüzyılları arasına tarihlendirir. (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 8):

“3340 $\pm$ 50 BP; MÖ 1690–1595 ve MÖ 1585– 1530 (ref: Beta 373495);

3410 $\pm$ 30 BP; MÖ 1765–1630 (ref: Beta 373494);

3230 $\pm$ 30 BP; MÖ 1605–1585 ve MÖ 1545–1435 (ref: Beta 373493)”.

Operasyon 5:

Operasyon 5’te bu teraslı yerleşim planı yine temel mimari karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Tepenin yamacına kurulmuş yapılar 4-5 m genişliğinde olup, yamaç boyunca aynı aks üzerinde (kuzeydoğu-güneybatı) doğrusal bir şekilde uzanmaktadır. Teraslı yamaçlarda aralıklarla uzanan yollar ve koridorlarla geçişler sağlanmıştır. Bu alandaki taş yapılar çok iyi şekilde korunmuştur: İki metre boyunda duvarlar, kapılar hatta pencerelerine kadar bütün mimari detaylar görülebilmektedir. Mimari yapılar her ne kadar iyi korunmuş olsa da stratigrafik olarak yapıları planlarına oturtmak kolay olmamaktadır. Bazı mekânların birden fazla kez kullanıldığı ve yenilendiği görülmektedir. Yerleşim alanının yamaçta gelişmiş olması ve teraslı alanda kurulmuş olması çeşitli stratigrafik zorluklara neden olmuştur. Bu alanda bulunan yarısına kadar yerin dibinde bulunan birçok ufak oda (bodrum katı) büyük ihtimalle kiler ve depolama işlevi görürken, diğer odalarda günlük yaşama dair aktiviteleri söz konusudur. Bu depolama işlevi gören odalardan birinde beş adet RBWW türünde küp bulunmuştur (**Fig. 4.64-65**) Bu kaplar içinde bulunmuş karbonize olmuş arpa örnekleri üzerine yapılan Karbon 14 analizleri MÖ 17-16 yüzyılların arasını vermiştir (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 8-9):

“3320 $\pm$ 30 BP; MÖ 1680-1520 (ref: Beta 371773)”

Operasyon 5’in aşağı bölgesinde yol kenarındaki açmalarda (E49 N37 ve E50 N37) daha farklı bir yapı göstermektedir. Bu bölgedeki Orta Tunç Çağ yapıları yukarı bölümdekilere göre daha planlı gözükmektedir. Yan yana dikdörtgen planlı uzun mekânlar ve bu mekânların önünde bir taş kaplı bir sokak söz konusudur. İşyerleri veya

atölye görünümündedirler. Bu odalardan birinin tabanının da taş veya taş üzeri sıva kaplı yuvarlak formda, düz veya içbükey birçok küp altığı (küp yerleştirme çukuru?) gibi duran öğeler tespit edilmiştir. Henüz tam olarak anlaşılmasa da seramik üretimiyle ilişkilendirilmektedir (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 9-10). Çünkü bu alanda çok sayıda seramik cürufu parçaları bulunmuştur (Pulhan 2015, Kişisel İletişim).

Gre Amer’de şimdiye kadar kazılan alanlarda seramik üretiminde kullanılan herhangi bir fırın bulunmamıştır. Operasyon 1 ‘de içinde kil bulunan bir taş havuz ve aynı alana yanık bir yerde bulunan bazalttan seramik çarkının taş düzeneği (dönen çarkın altına gelen parça) bulunmuştur. Aynı zamanda toplamda 225 parça üretim deformasyonuna sahip seramik açığa çıkmıştır. Yine üzerinde kuş motifi bulunan boyalı deforme olmuş bir kap aynı şekilde üretimin lokal olduğuna işarettir. Bulunan aşırı ısıdan deforme ve vitrifiye olmuş parçaların büyük çoğunlukla RBWW tipi seramiklere aittir. Araştırmacılar henüz direk olarak fırın ya da seramik pişirmek için herhangi özel bir alana ulaşamamış olsalar bile Gre Amer’de ciddi bir ölçüde seramik üretiminin söz konusu olduğu ve bu konuda önemli bir yer teşkil ettiğini düşünmektedirler (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 11).

Bu döneme ait metal buluntular arasından en çok dikkati çeken grup, üzerinde delikler olan filtre işlevi gören bronzdan konik pipetlerdir. Chagar Bazar, Allalah, Nippur’dan bildiğimiz ve bira içiminde kullanılan bu pipetler Orta Tunç Çağı’nda Orta Doğu’da yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Bieniada, 2009, s. 183). Bunların dışında çok miktarda bronz alet ve silah yine aynı tabakada bulunduğu not edilmiştir. Ayrıca çift taraflı üzerinde balta oyuğu bulunan dikdörtgen bir taş kalıbının yarısı Tabaka 3 dolgusu içinde bulunmuştur. Yazarlar bunların birçok örneğinin Yakındoğu ve Anadolu’da bulunduğu ve MÖ 16.yy.’la tarihlendirildiğini eklemiştir (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 13).

4.4.2. Seramikler

Şimdiye kadar toplamda beş yüze yakın tüm kap ele geçen Gre Amer'in zengin bir seramik repertuarı bulunmaktadır (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 5). Gre Amer Level 4 Orta Tunç Çağı tabakasında bulunan seramikleri yoğunluklarına göre şöyle sıralayabilir: En yaygın seramik tipi Kırmızı Kahve Boyalılar, Red Brown Wash Ware (RBWW) grubudur. Ağız Kenarı Koyu Mallar, Dark Rimmed Orange Bowls (DROB) ise bu yerleşimde RBWW grubunun bir alt versiyonu olarak aynı grup ve aynı dönem içinde incelenmektedir. Araştırmacılarına göre DROB'lar üzerindeki renk oluşumunun bir fırınlama ve ısı meselesi olduğunu, çünkü aynı kapların ağız kenarı portakal koyu malları (orange rim dark ware) olan örnekleri de bulunmaktadır (G. Pulhan, Kişisel İletişim, 2015). Bu grubu daha çok Op. 1'de bulunan Band Painted Ware (Geç Habur Malı) seramikleri, Nuzi ile ilişkili boyalı seramik grupları Monochrome ve Bichrom Painted Ware ve son olarak Polichrome Painted Ware olarak da tarif edilen bir grup Van-Urmiye Boyalıları takip eder.

Kırmızı Kahve Boyalı Mallar:

Kırmızı Kahve Boyalılar, Red-Brown Wash Ware (RBWW) grubu Gre Amer yerleşiminde renkli banyo boyama ya da boya ile kaplama ve gelenekleri "*Colour-washed ve colour coated traditions*" olarak adlandırılmıştır (Fig. 4.66 sıra 1-4). Bu grup içinde bazı geniş ağızlı çömlek ve bazı kaselerin iç yüzeylerine derin taralı-kazıma bezeme (deep combed-incised ornament) uygulanmıştır ve bu RBWW türü şimdiye kadar diğer yerleşimlerde kaydedilmemiştir (Pulhan ve Blaylock, 2013, s. 399). Ayrıca Red Brown Wash Ware üstüne boya ile bezeme yapılmış birkaç farklı örnek de söz konusudur (G. Pulhan, Kişisel İletişim, 2015). RBWW seramikleri Gre Amer'de de bölgedeki diğer yerleşimlerde olduğu gibi en baskın seramik olarak karşımıza çıkmaktadır. Seramikleri henüz tam olarak yayımlanmamış olsa da iyi kaliteli ufak kaplardan küplere kadar birçok farklı formda ve boyutta örneği ele geçen bu gelenek tüm Orta Tunç Çağı boyunca Gre Amer'in ana karakterini oluşturmaktadır.

RBWW malzemesinin geldiği bazı mekânlarda Habur ve Nuzi geleneklerinin eşliği de söz konusudur. Fakat Gre Amer'de Orta Tunç Çağı ile Geç Tunç çağı ayrımı tam olarak netlik kazanmamış durumdadır. Güncel verilere göre RBWW malzemelerinin ne zaman son bulduğu sorusu hala cevaplanmayı bekleyen bir soru

olarak beklemektedir. Op.1’ de RBWW seramiklerin geldiği evreler, yanık dolgunun içinden gelen yoğunlukla Habur Seramikleri, Nuzi benzeri boyalıların ve yerli pişirme kaplarının (local cooking pots) bulunduğu evreden daha erken gözükmeaktadır. Fakat buna karşın Op.5’te RBWW seramikleri yanık tabakayla ilgili tahrip olmuş mekânlarda yine en yoğun seramik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılıklar mekânsal veya fonksiyonel olabilir ama tabaka 4’ün iç kronolojisi henüz yeterince açık değildir. MÖ II. Bin’in sonlarında seramik çeşitlerindeki farklılaşmalar rahatlıkla görülmektedir ve bundan dolayı Orta Tunç Çağı (Tabaka 4) ve Erken Demir Çağı (Tabaka 3) arasında bir hiatus olması gerektiği önu sürülmüştür (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 10). Fakat bu boşluk (yapılar üst üste inşa edildiği ve Tabaka 4 yapılarının bir bölümü Tabaka 3’te de kullanıldığı için) stratigrafik olarak izlenmemektedir. Bunun temel nedeni yamaç yerleşimlerinde tabakalaşmanın kolay takip edilememesi olabilir. Belki de mekânların tekrardan kullanımı veya bir sonraki yerleşimcilerin yerleşim topografyasına müdahalesiyle açıklanabilir. Ancak bu hiatus açık biçimde Op. 5’te yol kenarındaki açmalarda takip edilebilmektedir.

Mühür Baskılı RBWW:

Gre Amer’de üzeri silindir mühür baskılı bir grup (15 adet) seramik parçası bulunmuştur. Çoğu Level 4’te bulunan bu mühür baskılı seramik parçaları genellikle RBWW kaplarının ağız kenarının altında, omuz bölgesinde bulunurlar. Bu mühür baskılarında daha çok figüratif bulunur. İkonografik olarak av ayinleri, hayvan kurbanları ve danslar sahnelenmiştir (**Fig. 4.67-68**). Kendine has yerel bir havası olmakla birlikte Mittani mühürlerindeki sahnelerle benzerlikler de taşırlar (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 13-4).

Ağız Kenarı Koyu Portakal Rengi Mallar:

Ağız Kenarı Koyu Mallar, Dark Rimmed Orange Bowl (DROB) grubu Gre Amer’de RBWW ile benzer yüzey işleminde, renkli boya kaplama (colour-coated), aynı geleneğin bir alt varyasyonu olarak tarif edilmektedir (**Fig. 4.66** son sıra). Gre Amer araştırmacıları, Hirbemerdon araştırmacılarının (Laneri vd.,2006, s. 167-8) bu seramikteki pişirme şartlarına bağlı olarak yüzey uygulamalarında farklı renk

tonlamaları ve farklı varyasyonlar oluştuğu fikrine katılmaktadırlar. Gre Amer’de bulunan birçok seramik örneği üzerinde benzer gözlemlere sahip olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca yerleşimde bulunan bazı farklı örnekler ve varyasyonlar için “orange rimmed dark ware” veya “cream-rimmed orange ware” tanımlarının kullanılabileceğini de bir soru olarak sormuşlar (Pulhan ve Blaylock, 2013, s. 399; 2015, s. 10). Fakat anlaşıldığı kadarıyla tarihlendirme konusunda her iki höyük arasında bu seramikler konusunda büyük bir fark görölmektedir. Daha önce de göröldüğu gibi bu grup Hirbemerdon Tepe’de MÖ III. Bin seramikleri arasındadır ve MÖ II. Binde görölmez. Fakat Gre Amer’de ise Karbon 14 ve diğer verileri göre MÖ II. Bin ilk çeyreğinin sonlarından MÖ II. Binin ortalarına kadar devam eder. Aynı farklılaşmalar RBWW grubu içinde geçerlidir. Bu konulara sonuç bölümünde karşılaştırmalı olarak detaylı bir şekilde değineceğiz.

Habur Malları (KW) ve Nuzi Malları (NW):

Gre Amer’de Level 4 stratigrafisi boyunca birçok boya bantlı seramik parçaları ve az miktarda tüm kap bulunmuştur. Bu boya bantlı seramik grubunun erken örnekleri tespit edilmemiştir. Bulunan örneklerin Habur Malları ile ilişkisi açıktır, Gre Amer araştırmacıları genel olarak ‘şerit boyalı bezeme’ (bant painted decoration) tanımını kullanmayı daha nötr bir tanım olduğu için tercih etmişlerdir. Bu gruptaki bazı parçalar içi taralı üçgen ve çapraz ızgara (hatched- triangle ve lattice decoration) bezemeleri içerir ve aynı geleneğin bir parçasıdır (**Fig. 4.69**). Bu seramik grubunun çoğunluğu mimari kısımda değindiğimiz Op. 1 de bulunan masif duvarın (istinat duvarı) önündeki depozitodan ve E42 N41 ile E44 N39 açmalarında bulunmuştur. Geç Habur için tipik olan kuş motifli defolu bir vazo ise bu seramik geleneğinin Gre Amer’de lokal olduğu kanıtlaması açısından önemlidir.

Aynı grup seramik parçaları içinde az miktarda Nuzi malıyla ilişkili kahve üzeri beyaz desenli bikrom boyalıları ve tek renkli örnek bulunmaktadır (**Fig. 4.70**). Aynı kalitede ve benzer üretimlere sahip bu Nuzi ware ile ilişkili parçalar ve kaplar Level 4’ün geç evrelerinde ortaya çıkmaktadır Bant boyalı bikrom dekorasyonlu daha iyi korunmuş bir vazo, bir pişirme kabı kompleks desenli ve bir meyvelik içeren örnekler aynı tabakada bulunmuştur (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 11-12).

Çok Renkli Boyalı Kaplar:

Son olarak Gre Amer’de kaliteli çift renkli veya çok renkli “*fine painted bichrom or polychrome*” güçlü bir başka boyalı seramik geleneğinden bahsedebiliriz. Bu gruptakiler kaplar genelde krem astarlı ve koyu siyah, gri veya kahve boyalı geometrik ve figüratif motifli, bazen de sadece tek veya çok renklidirler. 2014 yılına kadar bu örnekler sadece seramik parçalarından ibaretti fakat Op. 5’te tabaka 4’ün yanık dolgusu içinde in situ durumda tüme yakın bir örneği de bulundu (**Fig. 4.71-72**). Kabın üzerinde canlı bir şekilde turna ve kelaynak (ibis) kuşları, ayrıntılı boynuzlara sahip geyikler ve çizgisel insan figürleri resmedilmiştir. Bu seramik kültürü bölgeye yabancıdır, şimdiye kadar Dicle Vadisi’ndeki hiçbir kazıda rapor edilmemiştir. Benzer örneklerini seramikler bölümünde detaylıca değindiğimiz Van-Urmiye Boyalıları içinde görmekteyiz. Yazarlar bu seramiğin Gre Amer’e Van-Urmiye bölgesinden çok, yerleşime yakın başka bir yerden geldiğini düşünmektedirler (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 13). Bu seramiğin Gre Amer’de bulunmuş olması Garzan Vadisi’nin Van Bölgesiyle ilişkiyi sağlayan doğal bir koridor olduğunu göstermektedir. Bu ilişkinin boyutları hakkında elimizde yeterince kanıt şimdilik bulunmamaktadır. Fakat bu seramiğin burada bulunması kadar önemli olan başka bir konu daha söz konusudur. Şimdiye kadar bu seramik sadece mezar konteslerinde bulunmuş olduğunu belirtmiştik. Diğer örnekler zaten müzelerde veya kişisel koleksiyonlarda bulunur ve arkeolojik olarak bağlamını yitirmiş örneklerdir. Gre Amer’de bulunan Van-Urmiye örnekleri domestik alanlardan gelmesi açısından oldukça önem taşır. Göçebe yayla kültürleri ile ilişkilendirilen (Özfırat, 2001) bu seramik geleneği hakkındaki bilgilerin gözden geçirilmesinde fayda vardır. Ayrıca bu seramik Gre Amer’in Orta Tunç Çağı (Level 4) kronolojisinin anlaşılmasına önemli katkı sağlayacağı görülmektedir. Özellikle RBWW seramiklerinin ne zaman sona erdiğini sorusuna yanıt verebilir. 2015’te güvenilir bir kontekste bulunan tüm kap örneği için alınan Karbon 14 örneklerinin sonuçları henüz analiz aşamasındadır. Fakat Op. 5’te bulunduğu yer ile ilişkili diğer bir mekân için elimizde MÖ 1680-1520 tarihinin bulunduğunu yukarıda belirtmiştik (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 8). Bu tarihler 3.2.2. başlığında daha önce belirttiğimiz VUPW grubu için önerilen tarihlendirmelere yakındır (**Fig. 4.73**).

5. BÖLÜM: ÇEVRE BÖLGE VE KARŞILAŞTIRMALAR

Bu bölümde, Yukarı Mezopotamya’da Orta Tunç Çağı’ndaki gelişmeler ve yapılar genel olarak incelenmiştir. Özelde ise, Yukarı Dicle Vadisi’nde bulunan arkeolojik materyaller üzerinden bölge kültürünün diğer bölgelerden farkları tanımlanmaya çalışılmıştır. Bölge genelinde ortaya çıkan mimari yapılar ve bu mimari yapılarla ilişkili materyalleri incelenip diğer komşu bölgelerle karşılaştırmalara başvurulmuştur. Böylece Orta Tunç Çağı’nda Yukarı Dicle Vadisi’nin Yukarı Mezopotamya kültürleri içinde nasıl bir rol oynadığı ve nasıl bir karaktere sahip olduğu incelenmiştir.

5.1. Kuzey Mezopotamya Genel Bakış

Güney Mezopotamya’da gelişen Uruk Kültürü’nün Suriye, İran ve Güneydoğu Anadolu’da görülen etkisi, MÖ III. Binin başında sona erer. Sosyal ve politik açıdan karmaşık bir yapıya sahip olan bu kültürün çevre bölgelere yayılan etkisi ve bu etkinin ortadan kalkması ile ilgili çeşitli açıklama modelleri bulunsada çevre bölgelerin Uruk sisteminin çöküşünden sonraki gelişim süreçlerine dair tatmin edici bir açıklama henüz bulunmamaktadır. Post-Uruk dönemi olarak adlandırılan MÖ III. Binin başlarında, Proto- Elamit İran’da yazı kullanan bir toplumun ortaya çıktığı görülmektedir. Buna karşın, Kuzey Mezopotamya’da (Suriye) ve Anadolu’da (Güneydoğu Anadolu Bölgesi)

yazının kullanılmadığı, anıtsal mimari, uzun mesafeli ticaret ve seçkin sanat eserleri gibi karmaşıklığın göstergelerinden yoksun, daha ziyade yerel özelliklerin ön plana çıktığı bir kültürel gelişimin varlığı söz konusudur (Akkermans ve Schwartz, 2003, s. 211; Abay, 2006, s. 25).

MÖ III. Bin yılların sonlarına doğru gelindiğinde Mezopotamya'nın kuzeyinde arkeolojik kalıntılar ciddi biçimde azalır veya zor bulunur. Tam olarak nasıl bir durumun yaşanmış olduğu üzerine öngörüler ve tartışmalar hala devam etmektedir. Birçok araştırmacı bunu Yakın Doğu'daki büyük bir kriz veya çöküş dönemi olarak yorumlar. İklimsel değişimlerden veya insanların yaşadıkları çevreyi aşırı sömürmesinden kaynaklı çevresel bir yıkımın bütün politik, sosyal ve ekonomik yaşamı altüst etmiş olabileceği düşünülür (Weiss vd., 1993; 2000; Wilkinson, 2004, s. 174-5; Ristvet ve Weiss, 2005). Bu fikre karşılık diğerleri Yakın Doğu'nun bazı yerlerinde buna benzer anormal bir düşüşün yaşanmadığını gözlemlemişlerdir (Marro, 2007, s. 234; Ristvet, 2012, s. 36-37). Yakın Doğu'nun birçok yerinde yerleşim sayılarında ve boyutlarında bir düşüş yaşandığı anlaşıyor ama bazı bölgelerin bu krize birçok farklı şekilde cevap vermiş olduğu da görünüyor. Bu altüst oluş yoğunluğuna bağlı olarak değişmekle birlikte bazı grupların sosyal, ekonomik ve politik sistemlerini ya buna uyarlayarak ya da bunun üstesinden gelerek varlıklarını farklı bir yolla sürdürmüş oldukları görünüyor (Cooper, 2012, s. 81). Kargamış ile Emar arasındaki bölgede (**Fig. 5.1**) yapılan son çalışmalar, bu bölgenin yerleşim krizine ve ekonomik krize III. Binin sonlarında adapte olduğunu ana hatlarıyla gösteriyor (Cooper, 2006a; 2006b). Bölgedeki yerleşimlerin birçoğu bu dönemde terk edilmiş veya bazıları küçülmüş ama hepsi birlikte tamamen yok olmamış. Bununla birlikte, birçok III. Bin geleneksel kültürü kriz döneminde korunmuş ve Orta Tunç Çağı'na kadar herhangi bir kesinti işareti olmadan devam etmiştir (Cooper, 2013).

Yaklaşık olarak MÖ 2200-1900 yılları arasında olduğu tahmin edilen bu politik kompleks yapıların kaybı ve nüfus azalması Kuzey Mezopotamya'da geniş bir alanda hissedilir. Bu bölgede çöküşten sonra yerleşimin yeniden nasıl başladığı ve kompleks toplumların yeniden nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışmak bugün Yakın Doğu arkeolojisinde tartışılan önemli konulardan biridir. Yakın çalışmalar politik re-

jenerasyon için iki model öne sürerler: 1. “template regeneration- eski modellerle yeniden ortaya çıkma” bölgedeki toplumların yeni jenerasyonlarla eski yaşamlarını bir şekilde çöküşten önceki gibi kurmaya başladığı ve eski model yaşam şeklinin tekrar devam etmesi olarak açıklanır (Nicolas ve Weber, 2006). 2. “rural resiliency”- kırsal esneklik ile kırsal toplumların çöküşe karşı esnek davranıp, çöküşten sonra yeni bir şehirleşme yaratıp kültürel devamlılığı sağlaması (Cooper, 2006a; 2006b). L. Ristvet ise, üçüncü bir yol öne sürmekte: Yeni bir politik yaşam formu olarak “tribal kingdoms” aşiret krallıklarının ortaya çıkarak, yeni bir politik, ekonomik ve kültürel strateji geliştirdiklerini öne sürer. Ristvet, bu toplulukların stepleri farklı bir şekilde kullanıldığı ve yeni ilişki ağları kurarak farklı hegemonyalar oluşturduklarını -Gramsciyen bir yaklaşımla- düşünür (Ristvet, 2012, s. 37).

MÖ 2200 yıllarında başlayıp ve ilerleyen 300 yıl boyunca devam eden krizden sadece birkaç yerleşimde tarımın ve nüfusun bundan etkilenmeden sürdüğü görülür. MÖ II. Bin yılların başında Orta Tunç Çağ’da MÖ 1900 civarında yeni bir tür yerleşimin ortaya çıktığını görülür. Fakat bu süreç de çok uzun sürmeden ve MÖ 1700 civarında yeniden binlerce köy ve şehir yerleşiminin yeniden terk edildiği görülür. Bu 500 yıllık süreçte Kuzey Mezopotamya’da açık şekilde anormal bir şeyler olduğu anlaşıyor. Bu dönemde yeni jenerasyonlar, yeni politik-ekonomik değişim ve kırsal bölgelerle olan ilişkiler Habur Vadisi’nde (**Fig. 5.2-3**) Tell Leilan (Şubat-Enlil) yerleşiminde iyi bir şekilde takip edilebilmiştir (Ristvet, 2012, s. 37-50).

Bu durum Yukarı Dicle Vadisi için de geçerlidir. Kuzey Mezopotamya’nın büyük bir kısmını etkileyen krizinden veya yerleşim düşüşünden Yukarı Dicle Vadisi’nin etkilemediğini açıkça görülmektedir. Tersine bu dönemde yerleşim sayısı ve yerleşim boyutları artmış görünmektedir. Araştırmalarımız, kendi kendine yeten ve gelişimi sürdüren kalıcı bir kültürün varlığına işaret etmektedir.

5.2. Komşu Bölgeler ile Karşılaştırmalar

Türkiye'nin güneydoğusu Orta Tunç Çağı hala büyük ölçüde bilinmeyen bir dönemdir korumaktadır. Bunun temel nedeni bölgede yazılı kaynakların bulunmamasıyla açıklanmaktadır. Fakat son kırk yıl boyunca Fırat Vadisi üzerinde yapılan Keban, Karakaya, Atatürk ve Kargamış Barajları ve son on beş yıl Dicle Vadisi üzerinde yapılan Ilısu Barajı büyük bir coğrafyayı tahrip etmesine rağmen, buralarda yapılan kurutma kazıları da bu bölgenin tarihsel süreçlerini arkeolojik olarak anlamamız için önemli veriler sağlamıştır. Merkezi Mezopotamya ve merkezi Anadolu arasında bulunan bu coğrafya, jeopolitik konumu, geniş tarım arazileri ve önemli maden yataklarına sahip olmasından dolayı daima etrafındaki toplulukların ilgisini çekmiştir.

5.2.1. Yukarı Fırat Bölgesi

Yukarı Fırat Havzası'ndaki toplumlar Orta Tunç Çağı'nda ağırlıklı olarak güneyinde bulunan Kuzey Suriye kent devletleri ile kültürel ve ekonomik ilişkiler geliştirmişlerdir. Bunun yanında Anadolu'nun merkezindeki toplumlarla jeopolitik konumu dolayısıyla ticari ilişkileri söz konusudur. Doğu Anadolu yaylarındaki toplumların ise bu dönemde yerel özellikleri baskındır ve bu toplumlar kültürel özelliklerini uzun süre korumuşlardır. Buradaki kültürlerle olan ilişkiler ise daha çok ithal edilen prestij objeleri üzerinde görünmektedir. Arkeolojik ve yazılı kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Mezopotamyalı elitler tarafından talep edilen bakır ve diğer metallerin hammaddeleri ile fildişi ve şarap gibi ticari ürünler bu bölgeden temin ediliyordu. Yerli veya yabancı gruplar tarafından oluşturulmuş özel girişimciler veya tüccarlar tarafından asimetrik bir takasla yapılan bir ticaret söz konusuydu (Yener, 2007; Laneri ve Schwartz, 2011, s. 338). Yukarı Fırat Vadisi kendi içindeki alt kültür bölgeleri olarak aşağıda ele alınmaktadır. Bu kültür bölgelerindeki yerleşimlerin genel hatları, araştırma sonuçları ve yazıtlara yansıyan kültürel, siyasi ve ticari özellikleriyle bölgeler arası karşılaştırmalar yapılmıştır.

5.2.2.1. Karababa- Kargamış Alt Bölgesi

MÖ III. Binin ikinci yarısı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Samsat ve Titriş gibi büyük kentlerin ortaya çıktığı, etrafında kasabaların ve köylerin oluştuğu, çevre bölgeler ile uzak mesafeli ticaretin yapıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılanmanın nasıl bir siyasi birliği içerdiği ve bu şehirleri yönetenlerin nasıl bir güce sahip oldukları henüz tam olarak tespit edilmese de Karababa Boyalıları'nın Karababa Bölgesi'ne özgü karakteri, en azından bu dönemde bölgesel siyasi güçlerin varlığını göstermektedir. Olasılıkla bu karmaşık siyasi ve sosyoekonomik yapı MÖ III. Binin sonunda henüz bilinmeyen nedenlerden dolayı dağılmış ve MÖ II. Binde belirginleşen yeni bir yapılanma süreci başlamıştır (Abay, 2006, s. 29).

MÖ II. Binyılın başı “régeneratif” süreç olarak değerlendirilir ve yerleşimlerin sayılarında artış ile yeniden bir canlanmanın söz konusu olduğu düşünülür. Bu süreç boyunca Fırat Vadisi (**Fig. 5.4**), Eski Assur tüccarları tarafından kullanılan merkezi bir güzergaha dönüşür. Bu dönemde Kargamış ve Samsat gibi büyük boyutlu yerleşimlerin yanında, Lidar Höyük gibi orta boy ve Şagara Höyük gibi küçük boyutlu birçok yerleşim Fırat Nehri boyunca düzenli bir şekilde dağıldığını görmekteyiz (Laneri ve Shcwartz, 2011, s. 337). Kaneş Karum (Kültepe) arşivleri dışında, Mari'deki (Tell Hariri) Kral Zimri-Lim arşivi ve Şubat-Enlil'deki (Tell Leilan) Şamşı-Adad I arşivi bu dönemler hakkında önemli bilgiler içermektedir (Michel, 2001; 2011). Antik *Kaneş Karum*'a giden ticari yollar bölgede Fırat Nehri üzerinde birçok ticari istasyonunun gelişmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Akkadça “*Wabartum*” adı verilen bu istasyonlardan *Şubat-Şamaş* ve *Nihriya'nın* bu bölgelerde olduğu düşünülmektedir (Forlanini, 2006). Küçük yerleşimlerin ürettiği bakır, fildişi, zanaat ve diğer tarım ürünlerinin, büyük merkezler üzerinden Mezopotamya'nın kent devletlerine ulaştığını bilmekteyiz. Örneğin, Zimri-Lim Mari'deki sarayının Kargamış'tan ithal edilen şaraplarla doldurulduğunu antik kaynaklardan kaydetmektedir (Durand, 1997, s. 353).

Orta Tunç Çağı'nda bu bölgede gelişen sosyo ekonomik dinamikler sonucunda, yerleşim sayısında ciddi bir artış gözlenir. Buna paralel olarak yerleşimlerin boyutlarında da ciddi bir büyüme söz konusudur. Bölgedeki kent devletleri etrafında

gelişen bu kompleks toplumlar, krali ailelerce bölgedeki vassal devletlere bağlıydılar. Bu noktada bu bölgenin Kargamış kenti üzerinden Yamhad/Alep Krallığı'yla bağlantı içinde olduğu anlaşılmaktadır (Laneri ve Shchwartz, 2011, s. 341).

Bölge mimarisi bu noktada Suriye kent devletleri etkisi altındadır. Bölge Dicle Vadisi'nden saray ve tapınak gibi kompleks ve anıtsal yapılar bağlamında farklılıklar taşır. Karababa bölgesindeki Titriş Höyük (43 ha), Samsat Höyük (20 ha), Kurban Höyük (15 ha), Lidar Höyük (12 ha), Tatar Höyük (10 ha); Kargamış bölgesindeki Kargamış Höyük (90 ha) ve Tiladir (10 ha); bölge yakınlarındaki Kazane Höyük (100 ha), Harran Höyük, Tilmen Höyük ve Tilbeşar (50 ha) boyutlarıyla birlikte düşünüldüğünde bölge Dicle Vadisi'nden çok farklı bir yerleşim şablonu içerisindedir (Abay, 2006, s. 24-32; Abay, 2007, s. 404-413; Laneri ve Shchwartz, 2011, s. 337-160; Özdoğan, 1977; Hauptmann, 1982; Wattenmaker ve Mısır, 1994; Algaze vd., 1994; Kaschau, 1999; Algaze ve Poulmele, 2003; Yardımcı, 2004; Kepinski, 2005).

Bölge seramik repertuarı da aynı şekilde Mezopotamya ve Suriye kültürleri etkisi altındadır ve bunun yanında Levant ve Kilikya etkilerini eklemek gerekir. Bu bölge yoğun olarak “*Plain Simple Ware*”²³ (PSW) olarak adlandırılan, daha çok açık renk bir yüzeye sahip (krem, bej, devtüyü tonları yoğundur) hızlı çarka yapılmış seramiklere sahiptir. Bu seramikler “*Einface Ware*” (Kühne, 1976: s. 74; Abay, 1997, s. 27; 2007, s. 408), “*Common Ware*” ve “*Standart Ware*” olarak da adlandırılmıştır. Erken Tunç Çağı'ndan başlayıp Orta Tunç Çağ'ın sonları kadar Kuzey Suriye ve Türkiye'nin güneydoğusunda yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Türkiye'nin güneydoğusunda yoğunlukla Fırat Vadisi ve Gaziantep Bölgesindeki yerleşimlerinde görülmektedir. Yukarı Dicle Vadisi seramiği (RBWW) sadece tipolojik açıdan Şaraga Höyük ve Lidar Höyük “*açık renkli seramik*” örnekleriyle karşılaştırılmıştır. Her iki bölgede görülen benzer seramikler teknik özellikleri bakımından tamamen farklılık göstermektedir. Ağız ve gövde şekilleri ile omuz üzerine yapılmış yatay kabartma bant bezemeleriyle her iki bölgede benzerlikler görülmektedir. Bir diğer benzerlik ise

²³ Braidwood Amik Ovası araştırmalarında, Amuq G evresinde (E.T.Ç. I-II) görülen açık renk hamurlu, astarsız ve ačkısız seramik grubunu *plain simple ware* olarak isimlendirmiştir. Sonraki I ve J evrelerinde (ETÇ/ OTÇ) görülen aynı özellikleri gösteren, ancak daha hızlı çarkta üretilen seramiğe ise “*simple ware*” demiştir ve her ikisinin aynı geleneğine ait olduğunu belirtmiştir (1960, s.260, 406).

Üçtepe’de bulunan Habur Malı ve Hirbemerdon’da bulunan Psuedo Khabur Ware malı üzerinden bulunmaktadır.²⁴ Mezra Höyük, Şavi Höyük I ve Gre Virike birkaç parça mat kırmızı-kahve astarlı mal, Red Brown Wash Ware seramiklerine benziyor. Fakat bunlar yüzeyde bulunmuş olup, her siteden birkaç örneği geçmez. Hiçbir istatistiki veri oluşturmazlar. RBWW ile aynı yüzey işlemine ve forma sahip nadir bir örnek ise Lidar Höyük’te bulunmuştur. Fakat Kargamış ve Karababa bölgesinin farklı bir grup seramikle karakterize olduğu ve daha çok güneyindeki Suriye’deki bölgelerden etkilendiği anlaşılmaktadır (D’Agostino, 2012: s. 199; Ökse ve Tekinalp, 1999, Fig. 11, 12; Ditmann vd., 2001, s. 238; Ökse, 1999b, s. 144).

5.2.2.2. Keban- Karakaya Alt Bölgesi

Yukarı Fırat Vadisi’nin kuzeyin sınırında yer alan Keban ve Karakaya bölgeleri coğrafik olarak izole bir bölgedir ve Fırat vadisinden bu özelliğinden dolayı ayrılır (Fig.5.5-6). Bu durum bölge arkeolojisine de yansımıştır ve Arslantepe, İmikuşağı Höyük, İmamoğlu Höyük, Şemsiye Tepe, Piroto Höyük, Tepecik, Norşuntepe ve Korucu Tepe yerleşimlerini içine alan lokal karakteri baskın farklı bir kültürel alan olarak karşımıza çıkar. Bu yerleşimlerden gelen arkeolojik verilere göre bölgede Erken Tunç Çağ ve Orta Tunç Çağ boyunca kültürel bir süreklilik söz konusudur (Laneri ve Shcwartz, 2011, s. 341; Şerifoğlu, 2007). Mimari elamanlara baktığımızda, Arslantepe’de Orta Tunç Çağ’da kare planlı ortasında çiftli at nalı şeklinde anıtsal ocağın bulunduğu büyük domestik bir yapıyı (Fig.5.7-8) görüyoruz (Di Nocera, 2012, s. 107). Yine Norşuntepe’de içinde ocakların bulunduğu kare planlı yapılar söz konusu (Hauptman, 1982). Her iki yerleşimde de Erken Tunç Çağı kültürünün Orta Tunç Çağ’da devam ettiği hem mimari elemanlar hem bu alanlarda bulunan seramiklerle anlaşılmaktadır. Bu bölge Erken Transkafkas Kültürü’nün bir parçasıdır ve Kura-Aras seramiği bu bölgede Erken Tunç Çağı’nda Braidwood’un tanımıyla Kırmızı-Siyah

²⁴ Ezer, Lidar Höyük’te bulunan Plain Simple Ware seramikleri, Ezer tarafından “açık renki seramikler” ve Yukarı Dicle Vadisi’nde bulunan Red Brown Wash Ware ise “koyu renkli seramikler” olarak adlandırılmıştır (2008, s. 125 ve levha 30, 49, 50 ve 55)

Perdahlı Mallar “*Red-Black Burnished Ware*” (RBBW) ile temsil edilir (Braidwood ve Braidwood, 1960).

Keban ve Karakaya bölgesinin seramiklerine baktığımızda III. Bin yılın ikinci yarısında Kırmızı-Siyah Perdahlı Mallar yanında az miktarda Kahverengi Açıklı Mallar “*Brown Burnished Ware*” (BBW) ortaya çıkmaya başlar. Arslantepe (Frangipane ve Palumbi, 2007, s. 232-55) örneğinde, Orta Tunç Çağ I’de Kırmızı-Siyah Perdahlı Mallar büyük oranda ortadan kalkar ve yerini Kahverengi Açıklı Mallara bırakır. Orta Tunç Çağı II’de ise yeni bir tür boyalı seramik Kırmızı Astarlı Mallar “*Red Slipped Ware*” (RSW) ortaya çıkar ve MÖ II. Bin yılın ortalarına kadar baskın bir kültür olarak kalır (Di Nocera, 2012, s. 105-113). Görüldüğü üzere bu bölge mimari ve seramik açısından Dicle Vadisi’nden oldukça farklı bir tablo sunmaktadır. Sadece, kırmızı astarlı malların dikey veya yatay dalga boyalı örnekler yüzey bezemeleri açısından ufak bir benzerlik kurulabilmiştir (D’Agostino, 2012, s. 199). Ayrıca, Yukarı Dicle Vadisi’ndeki yerleşimde ortaya çıkan at nalı şeklinde sabit veya taşınabilir ocak örnekleri üzerinden kültürel bir etki söz konudur.

5.2.2. Habur ve Belih Vadisi

Yukarı Dicle Vadisi ile bağlantı kurulabilecek diğer iki bölge ise Habur ve Belih Vadisi’dir. Bu bölgeleri içine alan Kuzey Mezopotamya’nın Orta Tunç Çağ’daki siyasi durumu yazıtlar ve uzun süredir bu bölgelerde yapılan araştırmalar sayesinde diğer bölgelere göre daha iyi bilinmektedir²⁵. Bu dönem güneyde Babil’in ünlü kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750) ile karakterize olur. Yukarı Mezopotamya’da ise I. Şamsi Adad’ın (MÖ 1830–1776), Habur Vadisi’nde bulunan Şubat-Enlil (Tell Leilan) merkezli krallığının sınırları batıda Fırat nehri ve doğuda Zagros eteklerine kadar geniş bir alana yayılmıştır. Bu Kuzey Mezopotamya’da kurulmuş ilk çok bölgeli (multiregional) devlet modeli olarak önümüze çıkar (**Fig.5.9**). I. Şamsi – Adad döneminde Asur ve Şubat- Enlil birer siyasi ve ticari merkeze dönüşür. Kuzeyde

²⁵ Michel, 2001 (Kultepe arşivleri, Mari’deki Kral Zimri-Lim arşivi ve Tell Leilan, I. Şamşı-Adad arşivleri)

Anadolu, doğuda İran, güneyde Umman ve batıda Levant kent devletleri ile yoğun bir ticaret söz konusudur. Doğu-Anadolu ve İran'dan kalay, güneyden tekstil, Akdeniz kıyılarından kereste ve şarap temel ticari mallar olduğu antik kayıtlarda görmekteyiz. I. Şamsi-Adad'ın ölümünden sonra Mari Kralı Zimri-Lim'in tekrar Kuzey Mezopotamya'da önemli bir güç durumuna geldiğini anlıyoruz (Akermans, 2003, s. 308).

Habur Vadisi'nde kentlerin gelişimlerine baktığımızda ise Tell Mozan (135 ha), Tel Leilan ve Tel Fekheriye (90 ha), Tel Mohamed Diyab (65 ha), Tell Halaf (60 ha), Tell Beydar (50 ha), Tel Hamidiye (47 ha), Tell Brak (40 h), Tell Amuda (12 ha) boyutlarıyla ciddi bir kentleşme ve yoğun bir nüfus söz konudur. Tarımsal üretimi ve ticareti merkez alan kompleks bir sosyoekonomik gelişim söz konusudur. Bu bölgenin Kuzey Mezopotamya'da merkezi bir rol oynadığı açıktır (**Fig.5.10**).

Yukarı Dicle ile Habur Vadisi birbirine çok yakın olmakla birlikte, her iki bölge arasında bulunan Tur-Abdin dağları doğal bir set oluşturmuştur. Fakat Tur-Abidin dağlarından akan, Çağçağ, Savur, Seyhan ve Göksu gibi suların oluşturduğu vadiler, her iki bölge arasında ulaşımı sağlayan doğal geçitler oluşturmuştur. Her iki bölge arasındaki ilişkilerin işte bu tarihi yollar üzerinden kurulduğunu antik kaynaklarda geçen bu vadilerdeki kentlerden biliyoruz. Karacadağ ile Turabdin Dağları arasından geçen tarihi “demirci yolu” (Köroğlu, 1998, s. 75-84) ise Dicle ve Belih Vadileri arasındaki ulaşımı sağlamış olabilir.

Bu bölgelerdeki seramik kültürlerini karşılaştırdığımızda: Dicle Vadisi seramik kültürünü yansıtan örnekler, Habur Bölgesi ve Belih Vadisi'nde az sayıda örnekle temsil edilir. Bu bölgeler arasındaki seramik ilişkisi daha çok Habur Mal grubuyadır. RBWW grubunun tipik formlarından biri olan keskin omurgalı çömleklerin benzerleri Hammam ve Turkmann'da Curvers, (1991, s. 137, Pl.22: 7065, Pl.31: 7029, Pl.32, 7064) görülür. Bu tip kap formları Habur Bölgesi yerleşimlerinde henüz bulunmamıştır. Dicle Vadisi'nin bir diğer karakteristiği olan ve *boya bantlı mal* olarak isimlendirilen (Habur Malı) örnekleri Tell Brak'ta örneklerine benzemektedir ama tipolojik

özelliklerde farklılar göstermektedir. Tell Brak ve Chagar Bazar'da görülen ağız kısmı boyalı kaplar ise, Habur Ware geleneği içinde görülür ve hem gövdeleri hem de ağız kısımları bant boyalıdır (Ezer, 2008, s. 139 ve Lev. 4:1-2). Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan Habur türü boya bezekli kaplar, Habur Bölgesi seramik kültürünün Dicle Vadisi'yle yakın ilişkiler taşıdığını göstermektedir. Her iki bölge arasında aynı bezemeler sıklıkla görülürken, formlarda ve tipolojilerde değişiklikler görülür. Üçtepe vazolarında görülen kafes motifi üçgenler ve bu üçgenler arasına yerleştirilmiş nokta boya bezeme Habur Bölgesi yerleşimlerinde tipiktir (Mallowan, 1937, fig. 21-4; Stein, 1984, fig. I-II; Oguchi, 1997, fig. 1: 11-2). Habur Bölgesi boyalı seramik kültüründe bezeme genellikle yatay bant bezemeler şeklindedir. Dikine kullanılan bant bezeme örnekleri çok az ve bu tür bezemeler yatay bantlarla sınırlandırılmıştır. Üçtepe'den bildiğimiz, çapraz ve dikey bantlarla kabın tüm yüzeyini süsleyen bezeme anlayışının şimdilik tam benzeri bulunamamıştır (Ezer, 2008, s. 140 ve lev. 55: 2, 56: 1; Oates, 1997; Mallowan, 1937).

Üçtepe Orta Tunç Çağ (11 yapı katı) çanak çömleğinin ana grubunu meydana getiren kiremit-kahve astarlı malların en yakın benzerleri, Lidar 1-5, Hammam ve Turkman VII. Tel Jidle, Tell Bi'a (A Sarayı) ve Hama H-G'de ele geçirilmiştir. Yukarı Dicle Vadisi'nde yoğun olarak bulunan bu mal grubunun bağlantıları daha çok Yukarı Fırat ve Belih Vadisi'yle sınırlı görüldüğü düşünülür (Özfırat, 2006, s. 42).

5.2.3. Cizre-Silopi Ovası

Karşılaştırdığımız bir diğer bölge olan Cizre-Silopi Ovası Yukarı Dicle Vadisi'nin bir uzantısı görünümündedir fakat coğrafik olarak havzadan ayrılır. Yukarı Dicle ile bağlantısı Ilısu baraj setinin yapıldığı Dicle Boğazı üzerindendir. Cizre Silopi Ovası'nın kuzeyi Cudi Dağı ile tamamen çevrilidir ve kuzeyle ilişkiyi sağlayan Kasrik Geçidi dışında güneyinde bulunan Kuzey Cezire düzlükleriyle daha yakın ilişki içindedir.

Ilısu Baraj Projesi'nin bir diğer ayağı olan Cizre Barajı'ndan etkilenecek arkeolojik alanların tespiti yine G. Algaze ve ekibi tarafından 1988 ve 1999 yıllarında yüzey araştırması yapılmış ve 2012 yılında yayımlanmıştır (Algaze vd., 2012, s. 1-114). Aynı bölgede yapılan bir diğer yüzey araştırması ise 2004-2005 yılında G. Kozbe ve ekibi tarafından yapılmıştır (Kozbe, 2005, s. 293-308; 2006, s. 307-326). Bölgede şimdiye kadar herhangi bir arkeolojik kazı yapılmamıştır.

Cizre-Silopi Ovası'nda yapılan yüzey araştırmaları sonucuna Erken Tunç Çağı'nda yerleşim sayısı dramatik bir şekilde düşer. Neolitik dönemden Erken Tunç Çağı'na doğru arkeolojik buluntular düzenli bir şekilde azalmış ve Tunç çağı sonlarında beş yerleşim dışında neredeyse ovanın tamamı boşalmıştır. Buna karşın Orta Tunç Çağı'nda ovanın tamamında yeniden yoğun bir yerleşim görünür. Yüzey araştırması sonuçlarına göre bölge en yoğun yerleşim sayısına ve arkeolojik materyal miktarına Orta Tunç Çağı'nda ulaşır (Algaze vd., 2012, s. 27-29, Fig 4 ve7; Kozbe, 2006, s. 314, Grafik 1-2), (**Fig.5.11**).

Cizre-Silopi ovasındaki yerleşimlerin boyutlarına baktığımızda Basorin, Takyan ve Nervan (8-15 hektar) ve Gre Tehali, Gre Keşe, Kortik (5 hektar) dışında kalan yerleşimler büyük bölümü köy görünümündedir (Kozbe, 2005: 294). Bu bölgenin Orta Tunç Çağı'nda hızlı iskânı ve nüfus artışı Habur Vadisi ve Kuzey Cezire bölgesinde görüldüğü gibi (Ur, 2010, s159), I. Şamşi Adad Krallığı'nın siyasi ve ticari gelişimine bağlanmaktadır (Kramer, 1977; Stein, 1984). Cizre-Silopi Ovası I. Şamsi Adad'ın merkezi kenti Şubat-Enlil'in (Tell Leilan) kuş uçuşu 90 km uzaklıktadır ve ulaşım için hiçbir doğal engeli bulunmamaktadır. Cizre-Silopi Ovası'nın Dicle Vadisi'nden çok Habur Vadisi ile yakın ilişki içindedir ve Eski Assur kültüründen etkilenmiştir. Orta Tunç Çağı'nda bu bölge Habur Malı seramik grubu çeşitleri ile temsil edilmektedir (Kozbe, 2005, s. 294).

Bu seramik grubunda en belirginleri dışı boya bantlı olan büyük çömlekler ve küplerdir (Algaze, 2012, fig. 21/12 ve fig.22/27). Küplerin omuz kısmı çizgili bant boyalı fiçı formluları (Fig. 21/3,4,10 ve fig. 22/19-20.) ve daha nadir olarak kalın bantlar arasında hafif kazıma dalgalı bantlıları bulunur. Ayrıca tipik bir form olarak içe kavisli ağız kısmında kalın boya bant bulunun kaseler (Fig. 22/14-170), çoğunlukla

keskin gövdeli kaseler (carinated bowls) ve gövde üst kısmında kazıma konsantrik daireler (incised concentric circles) bulunan diğer kaselerden oluşmaktadır (Fig. 21/11 ve fig. 22/23). Habur Ware dışında, farklı bir MÖ erken II. Bin seramik grubu, kalın cidarlı kabartma bant bezemeli ve oluklu bant bezemeli depolama küplerinin ovadaki birçok yerleşimde bulunduğu rapor edilmiştir (Kozbe, 2005, s. 293-308). Fakat bunların Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan RBWW seramik grubuna ait olduğu belirtilmemiştir. Tarif edilen söz konusu kalın cidarlı kabartma bant bezemelere sahip büyük boyutlu küpler RBWW grubu için karakteristik bir form olduğunu hatırlatmakta fayda vardır (Bkz: Bölüm 4.2.2.2. Kenan Tepe, Tip 34).

6. BÖLÜM: BÖLGE KÜLTÜRÜ VE SİYASİ YAPI

6.1. Bölge Kültürü

Yukarı Dicle Vadisi'ndeki yerleşim sistemine baktığımız zaman 32 hektarlık boyutuyla Ziyaret Tepe (Tushan?) bölgedeki en büyük yerleşim olarak karşımıza çıkıyor. 2 hektarlık alanı kaplayan ana höyük dışında Ziyaret Tepe'nin Orta Tunç Çağı'ndaki boyutu hakkında elimizde kesin bir veri bulunmaktadır. 32 hektarlık boyuta Yeni Assur döneminde bir eyalet merkezi olduktan sonra ulaştığı anlaşıyor. Çünkü 29 hektarlık alanı kaplayan aşağı şehrin büyük bölümünde bu dönemin yapıları bulunmaktadır (Matney vd.,2005, s. 21; 2009, s. 38). Mari kaynaklarında geçen Tushum ve Sinamum²⁶ ikilisinin, Orta Tunç Çağ'da Yukarı Dicle Vadisi'nde önemli bir rol aldığı anlaşılmaktadır (Sallaberger, 2007, s. 436-37). Diğer önemli kent Ergani bakır madenlerine yakınlığı ile dikkat çeken 19 hektarlık boyutuyla Pir Hüseyin Höyük'tür (Peasnall ve Algaze, 2010). Bu yerleşimleri Üçtepe²⁷ (12.5 ha), Hirbemerdon Tepe (10.5 h), Müslüman Tepe: (Şahin Tepe- 8 ha?), Kenan Tepe (6 ha.), Gre Amer (4 ha), Salat Tepe (2.5 ha), Giricano ve Kavuşan Höyük (2-1 ha.) boyutlarıyla takip eder.

²⁶ Yeni Assur Dönemi'nde "Tushum ve Sinamum" kentleri "Tushan ve Sinabu" adını alır ve araştırmacılar tarafından Ziyaret Tepe ve Pornağ Höyük'e lokalize edilmiştir. Kessler, 1980, s. 79-84, 110-121; Randner ve Schacner, 2001, s. 756.

²⁷ Yakın zamanda Üçtepe'de bulunan ve yayımlanan I. Şalmaneser dönemine ait bir tablet Üçtepe'nin lokalizasyonu ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Yazarlara göre artık Sinabu'yu Üçtepe ile eşlendirebiliriz (Genç ve MacGinnis, 2022, s. 92)

Büyük yerleşimler arasındaki uzaklık ortalama 20 kilometredir ve orta ve küçük boyutlu yerleşimler ise Dicle nehri ve kolları üzerine dağılmış görünmektedir. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonuçlarına göre (Benedict, 1980; Algaze, 1989; Algaze vd.,1991; Özfırat, 2006), Orta Tunç Çağ’da aralarında çok az mesafe bulunan küçük yüzlerce yerleşim bulunmaktadır. Bu açıdan baktığımızda Habur ve Fırat vadilerine göre daha az merkezileşmiş bir yerleşim sistemine sahip görünmektedir. Diğer bölgelerde büyük boyutlu merkezi kentlere bağlı, orta boyutlu kasabalar ve bunlara bağlı küçük boyutlu köy ve çitliklerden oluşan hiyerarşik bir yerleşim sistem tartışmaların odağında iken; Yukarı Dicle Vadisi’nde ovanın tamamına yayılmış, yakın mesafelere sahip orta ve küçük boyutlu dağınık bir yerleşim ağı izlenimi vermektedir. Arkeolojik malzemelere (mimari, seramik, fauna ve flora dair izler vd. buluntu gruplarına) baktığımızda kültürel bir birlik söz konusu olabilir fakat bu kültürel birliğin bir siyasi yapının sonucu oluştuğuna dair izler henüz net değildir.

Kazılan yerleşim birimleri mimari açıdan incelendiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır (**Fig.6.1**): Hirbemerdon’da Yüksek Tepe’de bulunan “Kompleks Mimari Yapı”, Salat Tepe’de tepe üstünde açığa çıkan “Anıtsal Yapı”, Gre Amer’de henüz kazılmaya devam eden masif mimari yapılar bütünü, Üçtepe’nin 11. yapı katında anıtsal bir yapının koridoru , Giricano’da bulunan avlu merkezli kompleks yapı, Ziyaret Tepe’de yoğun şekilde yanmış yapı “Brightly Burned Building”, yine Müslüman Tepe’de açığa çıkan ve henüz tapınak (Ay, 2021) olarak adlandırılan yapıyı sıralayabiliriz.

Bu yapılardan elde edilen verilere göre Yukarı Dicle Vadisi’nde Erken Tunç Çağı sonu ile Orta Tunç Çağı boyunca kesintisiz bir yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Mimari yapıların gelişimi ve dönüşümünde önceki dönemler ve evreler arasında güçlü bir ilişki ve kültürel süreklilik söz konusudur. Ayrıca bölgedeki bazı yerleşimlerde ciddi benzerlikler bulunduğu söyleyebiliriz. Bu benzerlikler için en güzel iki örnek olarak, Salat Tepe ve Giricano yerleşimlerde bulunan kare planlı avlu merkezli yapı komplekslerini verebiliriz. Aynı şekilde, Hirbemerdon Tepe ile Gre Amer’in yamaç yerleşmiş modelleri oldukça benzerdir.

Giricano'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yapıların iki ayrı evresi bulunmaktadır. Üst evre C ve B yapılarından; alt evre ise A/D ve B yapılarından oluşmaktadır. B yapısı her iki evrede de kullanılmıştır. Bu iki evreleri yapıları genel olarak baktığımızda ortada merkezi bir avlunun bulunduğu dikdörtgen planı bir yapı kompleksi ortaya çıkmaktadır (Bart, 2012, Fig. 4). Hem mimari hem de içindeki buluntular açısından Salat Tepe'de bulunan anıtsal çiftlik yapısına oldukça benzemektedir. Giricano kazılarında ortaya çıkan Orta Assur tabletlerinde yerleşimin adı MÖ 12. yy'da "*Dunnu-sha-Uzibi*" olarak geçmektedir. Yazılı kaynaklarda Mitanni döneminde "*dimtu- dimatu*" ²⁸ Orta Assur döneminde ise "*Dunnu*" adıyla geçen yerleşim birimlerinin merkezi bir otoriteye bağlı, tahıl üretimi, işlenmesi ve depolanmasından sorumlu çiftlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgileri ışığında Giricano'da bulunan bu kompleks yapının, aynı işlevi görmüş olduğu düşünülmektedir. Köy benzeri bağımsız gelişen bir yerleşim karakterinden çok planlı bir şekilde ve merkezi bir şekilde organize edilmiş bir yapı kompleksi olduğu öne sürülmüştür (Bartl, 2012, s. 175-195).

Salat Tepe'deki yapı kompleksinin çeşitli bölümlerinin farklı işlevlerinin olması, yapının birkaç konuttan oluşmadığını, tümünün bir topluluk tarafından ortaklaşa kullanıldığına işaret eder niteliktedir. Bir aile için çok büyük boyutlu olan yapı kompleksinin büyük olasılıkla tarımla uğraşan bir topluluk tarafından bir çiftlik olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu yapıların anıtsal özellikleri ve tümünün sulak birer tarım alanı yakınındaki yüksek tepeler üzerinde yer almaları yerel idarecilerin ya da büyük toprak sahiplerinin yüksek tepelere kurulmuş çiftlik binalarına benzetilmiştir. Orta Tunç Çağı'nda Yukarı Dicle Havzası'nda bu tip bir tarım ekonomisi sisteminin varlığını kanıtlayan herhangi bir yazılı belge şimdiye kadar bulunmamıştır. Fakat bu yapıların konumları, anıtsallıkları ve plan şemaları dikkate alınarak, Yukarı Dicle Havzası'nda Mittani ve Orta Assur dönemlerinden bildiğimiz tarımsal sistemin daha eski örnekleri olarak yorumlanmıştır (Ökse, 2008, s. 5-6; Ökse ve Görmüş, 2012, s. 134).

²⁸ Detaylı bilgi için bkz: (Kolinski, 2001; Rander, 2004).

Kenan Tepe C4 alanında ve Kavuşan Höyük'te bulunan metal işleme atölyeleri, Salat Tepe'de dokumacılıkla ilgili bir atölye yapısı, Hirbemerdon Tepe'de şarap üretimi ve çalışma alanları çeşitli uzmanlık alanlarının geliştiğine işaret etmektedir. 4.1. Hirmeberdon Tepe başlığında daha önce açıkladığımız gibi, burada bulunan mimari kompleks yapıda domestik unsurlar bulunmamıştır. Mimari kompleks yapının merkezinde dini aktivitelerinin yapıldığı seremoni sektörü ve bu alanın etrafında sıralı dar mekânlardan oluşan çalışma sektörlerinden oluşmaktaydı (Laneri ve Schwartz, 2011, s. 349). Yine aynı şekilde Gre Amer'de Op.5 'te bulunan yan yana dikdörtgen planlı uzun mekânlar ve bu mekânların önünde taş kaplı sokak bir atölye dizini görünümündedir. Bu alanda tabanda taş veya taş üzeri sıva kaplı yuvarlak formda, düz veya içbükey birçok öge seramik üretimiyle ilişkilendirilmektedir (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 11).

Son olarak Başur Höyük'te bulunan Orta Tunç Çağ mahallesi ise bölgede açığa çıkmış en geniş ve en iyi korunmuş mimari alan örneği olarak oldukça önemlidir. Başur Höyüğün kuzey-kuzeydoğu yamacına yerleşilmiş bu mahalledeki yapılar Gre Amer'de olduğu gibi birbirine dayanan farklı yapılar bütünü görünümündedir. Yapılar arasında sokaklar, yapıların önündeki günlük yaşam ve işlerle ilgili ocak, tandır ve yuvarlak şekilli işlik alanları bu yapıların bağımsız evlerden oluştuğunu gösterir. Yapılar taş temel, kerpiç duvar ve ahşap ve saz hatıllı toprak damlı yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Mahalledeki bazı yapıların iki katlı olup, alt katların yine Gre Amer'den bildiğimiz büyük boyutlu depolama küpleriyle dolu ambarlar olarak kullanıldığı görülmektedir (Saglamtimur, 2012, s. 125-128 ve Resim 6-7). Bu yapılar bütünü, Başur Höyük'ün Orta Tunç Çağ'da Botan Vadisi'nin önemli bir kenti olduğunun açık bir göstergesidir. Bu yapılardan gelen buluntular üzerine ilerde yapılacak araştırmalar Botan Vadisi'nin Orta Tunç Çağı'nı yorumlamamızda önemli katkılar sunacağı aşikardır.

Seramiklerden aldığımız bilgilere bakacak olursak: Bölgede Orta Tunç Çağı RBWW seramik grubu ile karakterize edilir (**Fig. 6.5 ve 6.6**). Bu seramik geleneğinin Transkafkasya ile Kuzey Mezopotamya kültürel elemanlarının bir sentezi olarak geliştiğini söyleyebiliriz ve bu gelişmeye Yukarı Fırat Vadisi'ndeki kültürlerin etkilerini de eklemek mümkün olabilir. Teknik açıdan güneyli kültürlerin aktif olarak kullandığı

çarkın bu seramikler de kullanılması, form açısından kuzeyli ve batılı örneklerle benzer formlar ve yüzey uygulaması bağlamında daha çok kuzeyde görülen perdahlanan, yer yer boyanın yanında bezeme unsuru olarak kullanılması bu senteze dair izler olarak ele alınabilir. Bunun yanında, Kırmızı- Kahve Boya Astarlı mallar ile Habur mallarının arasındaki benzer bezeme özellikleri ve nadir de olsa damga baskı bezemeli örnekler, farklı kültürle olan ilişkileri açıklar. Fakat bu izlerle birlikte kendine has özellikle sıvazlama, fırçalama ve daldırma tekniğiyle tüm yüzeyi kaplayacak şekilde bazen seyrek bazen yoğun boya kullanımı, farklı fırınlama tekniklerine sahip teknolojileri ve özgün üslubuyla sentezler içeren orijinal bir karakter söz konusudur.

Söz konusu DROB ve RBWW seramik gelenekleriyle birlikte Yukarı Dicle Vadisi'nin bu dönemde çevresindeki bölgelerden bağımsız bir şekilde kendi gelişimini sürdürdüğüne işaret etmektedir. Farklı özellikleri bulunan ve farklı ürünler üreten bu coğrafyada gelişen kompleks toplumun güçlü pastoral özelliklerinin yanında kalıcı ve bir yerleşim kültürü geliştirdiği görülmektedir.

Bu kültürel sentezin ilk kez MÖ III. Bin sonlarında DROB seramikleri kullanıldığı dönemde ortaya çıkmaya başladığı görünmektedir. DROB ile RBWW arasındaki yüzey uygulama ve bazı form benzerliklerinin bu her iki seramik grubu arasında bir ilişkiye işaret etmektedir. Elimizde birçok kazıdan Karbon 14 analizi ve çeşitli kronoloji önerisi bulunmakla birlikte bu grupların kronolojisi hakkında tartışmalar devam etmektedir. İlk bakışta DROB malların MÖ II. Bin başlarında azalmasıyla yerini RBWW seramiklerine bıraktığı söylenebilir. Bunu DROB malzemenin doğal bir gelişimi olarak da açıklamak da mümkün mü? Aynı seramik grubu içinde mi değerlendireceğiz? Yoksa RBWW seramikleri üzerinde önemli bir etki bırakıp ortadan kalktığı sonucuna mı varacağız? Bu sorulara cevap vermek için henüz erken. İlerde bu malzemeler üzerine yapılacak analizler ve çalışmalarla bu soruları cevaplamak daha da kolaylaşacaktır. DROB malzemelerin RBWW grubu üzerindeki etkilerini tam olarak belli değildir, fakat aralarında güçlü bir ilişki olduğu kesindir.

Üçüncü bölümde açıkladığımız Yukarı Dicle Vadisi ve Habur Vadisi'nde bulunan DROB seramikleri üzerine yapılan karşılaştırmalı petrografik analizlerden söz etmiştik. Burada yapılan bu analizlere göre nelere ulaştığımızı detaylı bir şekilde

yorumlayacağız. Ayrıca her iki bölgede bulunan DROB seramikleriyle ilgili kronoloji problemlerini ele alacağız.

Tell Mozan'da AK alanında bulunan seramik parçadan DROB malların oran % 0.7'dir ve 64 adet örnekle temsil edilir. Hiçbir tüm kap örneği bulunamamıştır. Bulunan parçalardan 17 adedi %1.5 oranıyla 2.Evre'ye, 30 adet %0.5 oranıyla 3. evreye, 5 adet % 0.4 oranıyla 4a evresine, 2 adet %0.3 oranıyla 4b evresine ve 10 adet ise evresi tespit edilmeyen karışık kontekstlere aittir. Bu açıdan DROB mallar Tell Mozan, AK alanında bulunan seramiklerin içinde marjinal bir grup olarak kalmakta ve yaygın seramikler içinde görülmemektedir. Mezarlarla ilişkili bir kontekste görülen hiçbir örnek bulunmamaktadır ve AK alanında geniş bir alana dağılmıştır. 2-3. evreler ve krali yapının bulunduğu 4. Evrede herhangi özel bir kontekstle ilişkileri kurulamamıştır. En çok 2.-3. Evrelerde görülmekle birlikte 4a ve 4b evresinde sayıları oldukça düşmüştür. Bir başka deyişle Tell Mozan AK alanında bulunan DROB malları Erken Cezire IV (MÖ 2300- 2200) döneminde, Erken Cezire V (MÖ 2200- 2000) döneminden daha çok görülür (Bianchi, 2012, s. 282.).

Tell Mozan'da AK alanı dışında C2 alanın da bulunmuştur. Form ve tipolojisi açısından AK alanından gelenlerle benzerlik gösterir ve örnekler birbiriyle uyum içindedir. C2 alanında bulunan DROB mallar örnekleri stratigrafisi iyi belirlenmiş 56 adetten oluşmaktadır ve bunlar birçok farklı evrede bulunmuştur.²⁹ Bu 56 örnekten %10.5'i Erken Cezire IIIa ve IIIb dönemlerine (MÖ 2600-2300) (Tell Mozan, Evre C16-C12), % 57.5 'i Erken Cezire IV dönemine (MÖ 2300-2100) (% 6.5 evre C11 ve C10; %51 evre C9 ve C8), % 17'si Erken Cezire V dönemine (MÖ 2100-1950) ve geriye kalan %15'i de Eski Cezire I dönemine (MÖ1950-1800) aittir. Bu alanda DROB seramiklerinin en yoğun olduğu dönem Erken Cezire IV'dün ikinci yarısı (C9 ve C8 evreleri) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum AK alanındaki durumun neredeyse aynısıdır ve her iki alanda bulunana seramiklerin kronolojik olarak da uyum içinde olduklarını göstermektedir. Fakat AK alanından farklı olarak bu alandaki DROB mallar hem EJ IIIa-b dönemlerinde hem de EJ I döneminde çok seyrek olarak bulunmaktadır (Bianchi, 2012, s. 283).

²⁹ Daha detaylı bilgi için bakınız: (Miqdadi, 2009; Schmidt, 2012).

Yukarı Dicle Vadisinde bulunan Dark Rimmed Orange Bowl malları yoğunluğu Habur Vadisi'ne göre oldukça fazladır. Dicle Vadisi'nden sonra en yoğun bulunduğu bölge Habur Vadisidir. Her iki bölgede bulunmuş DROB mallar birbirlerine çok benzemektedirler ve bulunan örnekler üzerine yapılan gözlemlerde aralarında form, hamur, katkı malzemeleri, yüzey uygulamaları ve dekorasyon açısından hiçbir fark bulunamamıştır.

Üzerine yeni tartışılmaya başlanan DROB malzemeler doğal olarak berberinde yeni sorular getirmektedir. Bu sorulardan ilki bu seramiğin nerede üretildiğidir ve ortaya çıktığı yerin bu iki bölgeden hangisi olduğudur. 2008 yılında Tübingen Üniversitesi'nden Kibaroglu'nun (2008) bu seramikler üzerine yaptığı petrografik araştırma sonuçları bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır. Her iki bölgeden toplamda 29 DROB seramik parçası seçilmiştir. Bunlardan 21 örnek Habur Vadisi'ne (15 adet Tell Mozan "AK" ve "C2" alanlarından, 2 adet Tell Brak "FS" ve "DH" alanlarından, 1 adet Tell Abrid) ve 8 örnek de Yukarı Dicle Vadisi'ne (4 adet Kavuşan Höyük, 2 adet Susam Tepe, 2 adet Çayırılık Tepe) aittir. Bu seçilen örneklerde Tur Abdin dağı ile ayrılmış her iki bölge arasındaki olası bölgesel farkları bulmak amaçlanmıştır. Kibaroglu bu araştırmasında seramiklerden alınan kil örneklerinin hangi mineral katkılardan oluştuğu, pişirme dereceleri, yapım ve dekorasyon aşamalarındaki farklar gibi birçok farklı metot kullanmıştır. Yapılan petrografik analizle seramiğin orijinal coğrafik merkezinin neresi olabileceği araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, seramiklerin çark yapımı olduğu, ortalama 850 C. derecede pişirildiği ve katkı olarak çoğunlukla quartz, muscovite ve calcite kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca katkıları ve mineral yoğunlukları bakımından iki alt grubu ayrılmıştır. Birinci grup A'da ince bir hamura ve katkıya sahip olup düşük miktarda calcite içerirken; İkinci grup B'dekiler kaba katkı ve hamura sahip olup calcite oranı yüksektir (Bianchi, 2012, s. 286-7).

DROB seramiklerin petrografik analizleriyle ulaşabileceğimiz üretim merkezi konusuna dönecek olursak: Quartz, calcite ve basaltic kayalar hem kuzey Suriye'de hem de Güneydoğu Anadolu'da sık görülen mineraller olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat özellikle muscovit minerali bu konuda dikkati çekici bir fark ortaya koymuştur. Muscovite minerali geniş bölgeler yayılmış bir mineral değildir. Ne kuzey Suriye'de ne

de Dicle Vadisi'nde bir kaynağı vardır. Fakat Dicle Vadisi'nin hemen kuzeyde bulunan doğu Toroslar'daki (Bitlis-Pötürge masifi) kayalarda muscovit bulunmaktadır. Dicle nehrinin kollarıyla vadiye biriken alüvyonun bu minareli taşıdığı açıktır ve bu fark DROB seramiklerinin kil kaynağını göstermiş olmaktadır. Kibaroglu'na göre (2008, s. 69) her iki grubun kil kaynağı tamamen aynıdır ve Diyarbakır ile Hasankeyf'in arasında bulunan bölgedir. Bu bize Habur Vadisi'nde az miktarda bulunan DROB seramiklerin Dicle Vadisi'nde ithal edildiği kesin bir şekilde göstermektedir (Bianchi, 2012a, s. 158; 2012, s. 287). Fakat neden bu seramiğin ithal edildiği sorusu cevaplamamız gereken bir başka soru olarak öne çıkmaktadır. Basit bir kâse formuna sahip olan DROB malların yerini tutabilecek birçok farklı kâse formunun Habur Vadisi'nde bulunduğunu bilmekteyiz. Bianchi, MÖ III. Bin'in sonlarında bu her iki bölge arasında nasıl bir ilişki olduğu, Buccellati'nin (1999, s. 241) önerisi üzerinden açıklamaktadır. İki bölge arasında bakır ticaretini merkeze alan bir ilişkisi söz konusu olmuş olmalıdır. Dicle Vadisi'nde bulunan Ergani'deki (Maden) bakır madenlerinin Mezopotamya'ya taşınmasında ve ticaretinde Habur Vadisi önemli bir rol oynamış olması muhtemeldir. DROB malların burada bulunmasına kısaca her iki bölge arasında ticari bir ortaklığın gerekliliğiyle açıklamıştır (Bianchi 2012, s. 288).

Her iki bölgede bulunan DROB mallara kronolojik açıdan bakıldığında ise aralarında ciddi farklar ve uyumsuzluklar bulunmaktadır. Dicle Vadisi'nde kazısı yapılmış yerleşimlerde bulunan DROB malzemeler çoğu MÖ II. Binyılların başına tarihlenir. Sadece Üçtepe ve Hirbemerdon Tepe'de yerleşimlerinde III. Bin yıl sonlarında görülür (**Fig. 6.7**).

Bianchi'ye göre bu uyumsuzluk Yukarı Dicle Vadisi'nde yapılan kazıların henüz yeni olduğu ve verilerin tam olarak değerlendirilmediğiyle ilişkilendirmiştir. Ayrıca bu bölgede yapılan kazıların çoğunlukla kurtarma kazısı olduğu ve daha çok MÖ II. Bin tabakalarına tarihlenen materyallere odaklandığını belirtmektedir. MÖ III. Bin tabakalarına ait kontekstlerin ise dar alanlarda çalışıldığı ve bu tabakaların daha çok üst dönemlere ait yerleşimlerle tahrip edildiğini, bazı kazılarda bulunan DROB malların hala yayımlanmadığı³⁰ ve diğer kazılardan gelen bilgiler az veya dağınık halde

³⁰ Giricano, Ziyaret Tepe, Kavuşan ve Müslüman Tepe (Şahintepe) gibi.

olduğunu eklemiştir. Yazar'a göre bu seramik kültürü Dicle Vadisi'nde MÖ III. Bin yıllara içinde ortaya çıkmıştır ve gelişimini MÖ II. Binyıllarda bu bölgede sürdürmüş olmalıdır. Eldeki sınırlı bilgilerle Yukarı Dicle Vadisi'nde MÖ III. Bin yılların ikinci yarısını değerlendirmenin şimdilik biraz zor olduğu bunu ilerde yapılacak yeni çalışmalarla netleşebileceğini belirtmiştir (Bianchi, 2012a, s. 158).

Yukarı Dicle Vadisi faunası ve hayvan kullanımı ile ilgili veriler Hirbemerdon Tepe, Kenan Tepe, Giricano, Kavuşan Höyük, Müslüman Tepe, Başur Höyük, Türbe Höyük ve Salat Tepe'de bulunan hayvan kalıntıları üzerine yapılmıştır (Berton 2013; Baykara, D., ve Satar, Z., 2012; Silibolatlaz- Baykara, D. 2016). Bu verilere göre Yukarı Dicle Vadisi'nde koyun, keçi, sığır ve domuz yetiştiriciliği hayvansal kullanımın ana gövdesini oluşturmaktadır (**Fig.6.2**). Botan Vadisi'nde yer alan Türbe Höyük ve dağlık bölgedeki Başur Höyük'te domuz yetiştiriciliği yerine sığır yetiştiriciliğinin daha baskın olduğu görülür. Bunun yanında Hirbemerdon Tepe, Müslüman Tepe ve Salat Tepe'de geyik ve dağ keçisi avcılığı hayvan yetiştiriciliği kadar önemli bir yer teşkil etmektedir. Geyik önemli bir et kaynağı olduğu gibi boynuzlarından da alet yapımında faydalanılmaktadır. Özellikle kızıl geyik (*Cervus elaphus*) konusunda bir uzmanlık söz konusudur ve geyik avcılığını aynı zamanda dericilik faaliyetleriyle ilişkilendirmek mümkündür. Yine kuş ve balık kemikleri avlanan diğer daha ufak boyutlu türlere dair fikirler sunmaktadır. (Berton, 2013, s. 145-162; 2010, s. 123-138; Silibolatlaz- Baykara, D. 2016, s. 18-21). Salat Tepe'de Tunç Çağ'da domuz yetiştiriciliğinin, koyun, keçi ve sığır yetiştirileceğine göre daha baskın olduğu anlaşılmaktadır. Tüm dönemlerde baskın olan koyun ve keçinin bu yerleşimde yerini domuza bırakması beslenme ekonomisindeki değişiminde haberci olarak okunabilmekle birlikte, Salat Tepe'de yavru domuz kurbanı ve mimari elemanlarda içine yerleştirilmiş domuz ritüeline dair izler bu konuya dini bağlamla birlikte de ele almamızı sağlamaktadır. Ayrıca burada ele geçen carnivora (etebor yırtıcı) bir hayvana ait kol ve kaburga kemikleri üzerindeki kasaplık izler, diyetlerinde bu tür hayvanlara da yer ayrılmış olabileceğinin nadir bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. (Baykara ve Satar, 2012, s. 46-47).

Botanik verilere göre ise arpa, buğday, mercimek ana tahıl grubu oluşturmaktadır. Hirbemerdon Tepe, Kavuşan ve Salat Tepe'de yoğun miktarda üzüm

çekirdeği kalıntısı bölgede tahıl üretiminden sonra bağcılığın önemli bir yer teşkil ettiğini göstermektedir (Laneri ve Schwartz, 2011, s. 350). Gre Amer’de ve Giricano bulunan bronz konik pipetler, (**Fig.6.3**) bölgede bira ve şarap tüketimine işaret etmektedir (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 13; Bartl, 2014, s. 142). Bu veriler dikkate alındığında, bölgede tarım ekonomisinin yanında, hayvan yetiştiriciliği, metalurji ve şarap üretimi diğer önemli ekonomik faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Belirtmemiz gereken diğer bir konu, Hirbemerdon Tepe, Salat Tepe, Üçtepe, Giricano, Ziyaret Tepe ve Müslüman Tepe’de (Laneri vd., 2006, s. 166-167 ve figs. 9.2-3, 16; Ökse ve Görmüş, 2006, s. 185 ve fig. 46; Parker ve Dood, 2003, s. 36; Özfiat, 2006, s. 53-54 ve fig. 95 ile 13; Bartl, 2013, s. 142; Akkaya, 2019, s. 69) bulunan motifli ve sade taşınabilir ocaklar (**Fig.6.4**) ve desenli ocak altlıkları, (andironlar) ve birçok kazıda ortaya çıkan açkılı el yapımı pişirme kapları (cooking pots), Transkafkasya kültürünün bölgedeki etkilerini göstermesi açısından önemli detaylarıdır.

Son olarak yakında zamanda Salat Tepe ritüel buluntuları üzerine yapılan bir araştırma (Kıymet, 2018) oldukça dikkat çekicidir. Araştırmacı Erken Tunç Çağ’ın sonlarına ve Orta Tunç Çağ’a tarihlenen yapılarla ilişkili açığa çıkan bazı buluntu grupları Hitit-Hurri çiviyazılı metinlerle karşılaştırmıştır. Salat Tepe’de ele geçen buluntular üzerinden cenin hayvan kurbanları ve ritüellerinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kanlı, kansız veya yakılarak, yapılan kurbanların, adakların ve büyü tarzı ritüellerde başta domuz yavrusu yaygın olmakla birlikte, yavru köpek, genç bir geyik, kuzu ve büyükbaş hayvanlar tercih edilmiştir. Ritüel nesneleri olarak da başta pişmiş toprak hayvan ve insan figürlerinin yanında, taş ve metal nesneler kullanılmıştır. Söz konusu hayvan kurbanları-büyüleri ve ritüel nesneleri genellikle, kapı eşiklerinde, temel altı ve yapı molozu altına açılmış çukurlarda ve bu çukurların içerisinde bulunan kaplarda ele geçmiştir. Deprem dair önemli izler barındıran anıtsal yapının farklı yerlerinde ele geçen bu buluntular, depremden sonra yeniden inşa edilen yapıları kutsamada kullanıldığı açıkça görülmektedir. (Kıymet 2018, s. 42-47).

Araştırmacı Hurri-Hitit ritüellerinde önemli bir yer teşkil eden kurban çukurlarının farklı yerleşimlerde ele geçen örneklerini incelemiştir. Tel Mozan (Urkish),

Şanlıurfa Gri Verike, Gaziantep Gedikli Karahöyük, Boğazköy (Hattuşa) Yazılıkaya alanı, Ortaköy (Şapinuva) Ağılönü kutsal alanı gibi yerleşimlerde bulunan kurban çukurları, taş ile örülmüş veya basit toprak sığ, taş kapakla veya çamurla kapatılmış farklı örneklerinin birçoğunda domuz, koyun, keçi, köpek, eşek yavruları kurbanları yanında yine çeşitli insan ve hayvan figürleri, çeşitli seramik kaplar ve bronz iğneler ve baltalar gibi nesneler içermeleri benzer bir ritüellerin yaygın göstergeleri olarak ele alınmıştır. Yine çukurların içinde, ters bir şekilde kapatılmış yavan kaseler içindeki cenin kurbanları da Salat Tepe örneklerine yakinen benzemektedir. Yazılıkaya'da A Odası ile B Odası arasındaki D kaya yarığında bir çukurda içinde ters çevrilmiş bir kâsenin altında, tabana dört tunç çiviyle sabitlenmiş bir şekilde bulunan domuz embriyosu örneği bu benzerliğe güzel bir örnektir.

Daha önce Hirbemerdon Tepe'de 4.1.1.3. başlığı altında, ortasındaki taş sunakla Seremoni Alanının en önemli odalarından bir olan 51 no'lu odanın bir köşesinde temel kalıntıları yığını içinde kaliteli tüm bir RBWW kasesi ve yeni doğmuş bir domuz embriyosu bulunduğunu belirtmiştik. Hurri ve Hitit coğrafyası arasındaki birçok farklı merkezdeki örneklerin yanında Salat Tepe ve Hirbemerdon Tepe'deki benzer örnekler bize Dicle Vadisi'nde Orta Tunç Çağ'da yaşamış olası popülasyonlar hakkında önemli bir kültürel kimlik farkı veya detayı (Bourdieu, 1984) sunmaktadır.

Her ne kadar MÖ III. Bin yıldan itibaren Habur Vadisi başta olmak üzere Dicle Vadisi'ni de içine alan geniş bir bölgede Hurrilerin yaşadığına, önemli kent devletlerini ellerinde bulundurdıklarına ve bunun yanında MÖ II. Bin yılda gittikçe genişleyen bir coğrafyada önemli bir nüfusa ve siyasi güce ulaştıklarına dair komşu bölgelerde ele geçmiş birçok yazılı kaynak olsa da; Yukarı Dicle Bölgesi'nde yapılan Tunç Çağı kazılarında yazılı kaynakların ve buna dair spesifik buluntu gruplarının henüz bulunmayışı, Hurrilerin buradaki varlığının bir varsayım olarak kalmasına neden oldu. Bölgede buna dair arkeolojik buluntuların yoksunluğu, doğal olarak araştırmacıları bölgenin demografik yapısı hakkında fikir yürütmekte çekimser davranmalarına neden olmaktadır (Parker vd., 2003, s57, 64; Laneri ve Swartz, 2011, s. 352-54). Hurri-Hitit inanç dünyasının birer parçası olan bu ritüellere dair ele geçen arkeolojik buluntular,

bölgenin kültürel kimliğini anlamamız için kayda değer bir fark yaratıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Konuyu özetlersek, arkeolojik materyaller üzerinden yapacağımız sınırlı yorumlamalarla Yukarı Dicle Vadisi'nin MÖ III. Bin sonlarında Kuzey Mezopotamya'nın bir kısmını etkileyen krizinden veya yerleşim düşüşünden etkilenmediği görülmektedir. Tersine bu dönemde yerleşim sayısı ve yerleşim boyutlarında artış görülmektedir. Yukarı Dicle Vadisi'nde MÖ III. Bin yılların sonundan, MÖ II. Bin yılın ortalarına kadar kendine yeten yerel bir kültürün geliştiği görülmektedir. Bu kültür kuzeyde ve doğuda Transkafkasya unsurları taşıyan Doğu Anadolu'nun yüksek yayları, güneyde kentleşme ve tarımsal kolonizasyon etkisi taşıyan Kuzey Mezopotamya düzlükleri ve batıda Yukarı Fırat Havzası arasında bulunmaktadır (Bartl, 2014, s. 143). Bu kompleks toplumsal yapının Mezopotamya kentlerinde olduğu gibi merkezi bir yönetime hiyerarşik bir şekilde bağlı olduğunu kanıtlayacak arkeolojik veriler henüz bulunmamaktadır. Fakat çevredeki güçlü krallıklarla ilişki içinde olan, yoğun tarımsal ve hayvancılık faaliyetlerin yanında metal, tarım ve dokumacılık ticareti yapan ve belli konularda uzmanlaşmış iş alanlarına sahip bir topluluklardan bahsetmek mümkün. Bazı araştırmacılar bu toplulukların kompleks dinsel yapılarıyla heterarşik bir düzenin parçası olduğunu öne sürmektedirler (Laneri ve Swartz, 2011, s. 353-4; Laneri, vd., 2016). Hiyerarşik ve merkezi yapıların aksine birbirleriyle daha eşit ilişkiler içinde olan ve hegamonik ilişkiler yerine daha çok ortak amaçlar için koordinasyon içinde olan toplulukların Dicle Vadisi'nde bulunduğunu söylemek elbette mümkün gözükmemektedir. Ancak Orta Tunç Çağı'nda Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü etkileyen savaş ve çatışmalar, bölgeselleşme eğilimi içindeki büyük kent devletlerinin şiddetli mücadeleleri ve değişen güç dengeleri kompleks siyasi bir atmosferin olduğuna işaret etmektedir.

Ristvet, Habur Vadisi çalışmaları noktasında, araştırmaların bölgesel olarak çok kısıtlı olduğunu ve genellikle bitişik olmayan bölgeleri yöneten MÖ 2. binyıl şehirlerinin gerçek etki alanlarına dair bir çıkarımda bulunamadıklarını yazar. Araştırmacıların kullanıldığı modern modellemeleri eleştirir. 19. Yüzyıl ABD ve Avrupa'sı için geliştirilen coğrafi modellerin, MÖ II. Binyılın Kuzey

Mezopotamya'sının gerçeklerine uygulanamayacağını belirtir (Risvet, 2008, s. 591). Bu durum görece yeni bir araştırma alanı olan Yukarı Dicle Vadisi için de geçerlidir. Siyasi ve ekonomik olarak karmaşık yapıların geliştiği, sosyal ve kültürel olarak sınırların bulanıklaştığı, simbiyotik ilişkilerle akışkan nüfus hareketleri barındıran Kuzey Mezopotamya Orta Tunç Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültürel yapısının tanımlamasının elimizdeki parçalı verilerle kolay olmadığını kabul etmeliyiz.

6.2. Bölgenin Siyasi Yapısı

Yukarı Dicle Vadisi'nde yaklaşık yirmi yıl süren sistematik kazılar sonucunda bölgenin önemli dönemlerinden bir olan Orta Tunç Çağı'na dair hatırı sayıda yerleşim yeri kazıldı ve üzerine yıllarca çalışılabilecek materyal ele geçti. Araştırmacılar, söz konusu yerleşim yerleri ve ele geçen malzemelere dair önemli raporlar yayımladılar ve birçok araştırmanın henüz devam ettiğini biliyoruz. Fakat üzerine çalıştığımız döneme dair tespit edilen materyaller arasında bölgenin siyasi ve diplomatik tarihine ışık tutabilecek nitelikte ne bir yazılı kaynak ne siyasi tablonun birer uzantısı olabilecek yönetici sınıflara dair saray ve tapınak³¹ gibi merkezi yapılar ve surları, ne de siyasi yapı yansıtan izler taşıyabilecek stel, kabartma, önemli şahıs mezarı gibi buluntular ele geçti. Yukarı Dicle Vadisi'nin Orta Tunç Çağı'daki siyasi yapılanması hakkında elimizde neredeyse hiçbir belge bulunmamakta ve sadece maddi kültür kalıntılarıyla bir siyasi okuma yapmanın da mümkün olmayacağını tahmin edebiliriz. Ancak coğrafi bilgilerimiz, arkeolojik materyaller üzerine detaylı incelemeler, yapılan analizlerin ve bir araya gelen farklı detayların sonuçları, çevre bölgelerden gelen tarihsel ve epigrafik verilerle birleştğinde bütünsel bir yaklaşımla bazı önermelerde bulunmak mümkün olabilir mi?

Akadların ve ardıllarının (*kalam igi.nim, mâtum alitum*) “yukarı ülkeler” veya “yüksek topraklar” olarak adlandırdıkları (Kramer, 1977, s. 96; Sallaberger, 2007, s.

³¹ Müslüman Tepe'de bulunan ortalama 9x9 m boyutlarında kare plan yapıyı ve içindeki ritüel objeleriyle (taşınabilir ocak ve bir iki katlı yapı modellen ikinci katında aplike bir tanrıça figürü ve üst kısımda ateşe maruz kalmış aplike bir kâse) ünik bir Hurri-Mitanni tapınağı olduğu iddia edilmektedir (Ay, 2021)

424) bu coğrafyayı tam olarak bilmesek de Kuzey Mezopotamya'nın dağlık bölgesine yani Güneydoğu Toroslar hattına işaret ettiğini anlamaktayız. Mezopotamya'yı neredeyse bir yay gibi saran Zagroslardan, Güneydoğu Toroslara ve nihayetinde Akdeniz'e kadar ulaşan dağlık hattın MÖ III. Binyıldan MÖ II. Bin sonuna kadar Hurriiler ve Subarular başta olmak üzere bu isimlerle ilişki Turrkular, Gutiler, Lullubeanlar gibi birçok farklı etnik grubun yaşam alanı olduğu bilinir (Speiser, 1930; Gelb, 1944; Kupper 1963; Wilhem, 1989). Yukarı Dicle Vadisi'ni de içine alan bu bölgenin daha çok Hurriiler ve Subarular adı verilen grupların hinterlandında olduğunu biliyoruz.

Hurriiler'in bilinen en eski kent devletleri Urkis (Tell Mozan) ve Nagar (Tell Brak) MÖ III. Bin'in ikinci yarısında Hurri Kralları tarafından yönetilmekteydi (Buccelatti G. ve Buccelatti M.K, 2007; 1996; Salvini 1998; Guichard, 1994). MÖ II. Bin yılın başına gelindiğinde Kuzey Suriye'den Zagros eteklerine kadar geniş bir bölgedeki kent devletleri Hurri ismi taşıyan yöneticiler tarafından yönetiliyordu. I. Şamşı Adad Krallığı, Mari Krallığı, Babil Krallığı ve diğer kent devletleri arşivleri bağımsız, yarı özerk veya vasaal devlet özelliği gösteren Hurri Prenslikleri ile ilgili geniş bir antik kaynak külliyatı bulunmaktadır (Kupper, 1948; 1963; 1978; 1983; Arci, 1998; Charpin ve Ziegler, 2003; George, 2013; Dassow, 2015; George ve Spada, 2019).

Mari Krallığı arşivleri ise Yukarı Mezopotamya şehirlerini yöneten bir dizi Hurri Krallarını ve yönettiği kentlerin listelememize fırsat sunmaktadır. Burundum³² şehri kralı Adal-seni; Hassum ve Zarwar Kralı Anis-hurpe; Zimri-Lim Vasaalı olan Sinjar Dağları bölgesindeki bir şehrin Kralı Arriyuk; Razamâ ve Azuhinum kentlerinin kralı Awi-kiris; İda-Maraş bölgesindeki (Doğu Habur) iki şehrin kralı Hazip-Aranzih ve Kirip-Ata; Asihum kralı Hazip-utme; Alilânun kenti kralı Masum-atal; Haburâtum

³² Antik İda-Maraş Bölgesi Habur Vadisi'nin doğusunda bulunmakla birlikte kuzey sınırını "let sadim" yani dağ sınırı oluşturuyordu. Bu dağ sınırının Tur-Abdin dağları olduğu açık ve İda-Maraş sınırları içindeki bazı kentlerin Tur-Abdin dağları yamacında olmakla birlikte dağlık bölgenin platosunda da etkili oldukları anlaşılmakta. Burundum, Aslakka, Talhayyum (kralı "sikkat sadim litt: Dağ kazığı veya mandalı" unvanına sahipti) Nahur, Hazzikanum dağ ettiğiindeki şehirler olması büyük ihtimal, bununla birlikte Eluhut'un dağ yamacında olmamasına rağmen dağlık bölge üzerinde önemli bir yetkiye sahip olduğu anlaşılmakta (Guichard, 2014, s. 152-3). Dağlık bölge hakkında bilgilerimiz sınırlı olduğu için yorum yapma şansımız az olsa da Burundum'un Dicle Vadisi'ndeki Tushan ve Sinamum kentlerinden oluşan bir kent devleti veya bu kentlerin öncülük ettiği kent devletleri birliğiyle sınırdaş olması büyük ihtimal dâhilinde (Astour, 1992, s.3).

Kralı Nanip-sawiri; Sinamum kralı Nuzukka³³; yüksek ülkelerinden bir prens Şadum-atal; Azuhinum kralı Şadu-sarri; Ursum kralı Şennam; Elahut kralı Şukrum-Tesub; Susa kralı Supram; Tarmani kralı Tamarzi, Tişam ve Tisnam kralları Kirip-atal; Mardaman kralı Tiş-ulm ve İlanşura kralı Haya-Sumu ile ittifak halinde olan İda-Maraş bölgesinin krallarından başka biri Turum-Natki (Kupper, 1978, s. 128). Listede adı geçen kentlerin büyük bölümün lokasyonları belli olmamakla birlikte büyük çoğunluğunun Habur Vadisi ve çevresinde (Turabdin Dağları güneyi ve Sincar Dağları çevresi) olduğu bilinir. Bölgeler ve sınırlar her yüzyıl değişkenlik gösterse de antik İda-Maraş bölgesi Mari Krallığına bağlı vasal kent devletleri topluluklarını barındırıyordu.

Yukarı Dicle Vadisi'ne kuş uçuşu 100 km uzaklıkta olan, arasında coğrafik bir sınır olarak Turabdin dağları bulunan Habur Vadisi hem araştırma bölgemize yakınlığı hem de benzer Hurri popülasyonu barındırması açısından bölgemizin siyasi yapısını anlamamıza destek olacak birincil kaynakları ve karşılaştırmaları barındırması açısından oldukça önemlidir. Bunun yanında ilerde detaylıca açıklayacağımız üzere arşivlere yansıyan bazı kent devletlerinin Tur-Abdin bölgesi ile direk ilişki içinde olduğu ve bazı kentlerin ise Dicle Vadisi etki alanında ve hatta içinde bulunması söz konusu olabilir. Bir başka deyişle söz konusu vasal kent devletlerinin sınırları araştırma bölgemizdeki kent devletlerine sınırdaş olabilir (Burundum ile Sinamum kentleri örnekleri) veya sınırdaştan öte dağın öteki tarafındaki topluluklarla daha geçişken popülasyonlara ve yakın ilişkilere sahip olabilir. Kısaca Habur Vadisi'ndeki Hurri prensliklerinin yönetim biçimleri, kentlerin karşılıklı ilişkileri ve çatışmaları, diğer etnik gruplar veya kentli olmayan pastoral haklarla ilişkileri ve yaşam formları Yukarı Dicle Vadisi'ni daha iyi anlamamıza ışık tutabilir.

Mari (Tell Hariri), Şehna/Şubat Enlil (Tell Leilan) ve Asnakkum (Chagar Bazar?) ve diğer birçok Habur Vadisi kentlerinden parçalı bir şekilde ele geçen farklı idari metinler bu bölgeyi daha yakından incelememize fırsat sunmaktadır. MÖ 18. yüzyılın başında (MÖ 1774-1761) Yukarı Habur bölgesinin doğusunu kapsayan, Çağçağ suyunun kaynağı ile Habur Çayı arasında kalan bölge, İda-Maraş olarak

³³ Sinamum Kralı Nuzukka, Dicle Bölgesinin başkentlerinden bir olan Sinamum'un kralı olması önemli bir detay olarak not edilmelidir.

adlandırılmıştır. Bu bölge bazen bağımsız bazen de daha güçlü bir devlete veya uzaktaki yabancı bir güce -Mari, Ekallatum, Esnunna, Elam gibi- bağlı, küçük siyasi birimlere veya devletçiklere bölünmüş görünmektedir. Mari Krallığı'nı temsilen İda-Maraş'a giden Asqudum, Bassum, Abum-El, Yassi-Dagan gibi bazı yöneticiler veya generallerin kral Zimri-Lim'e gönderdiği çeşitli görev ve elçilik raporları başta olmak üzere birçok farklı yazılı metin söz konusudur. İda-Maraş kent ve kasabalarına dair yetkilendirme belgeleri, Amurulu yarı göçerlerin/bedevilerin kuzeydeki grupları olan Hanean Simalitleri önderlerinin bir diğer adıyla Mari Krallığı'na bağlı Mera Şefi'nden (*merhum* veya *mer'ûm*) ve bu grubun yetkililerden gelen mektuplar, İda-Maraş bölgesinin en önemli krali kenti olan İlanşura'ya (*alanu ribetûm*) atanmış Mari devleti yüksek memuru (*hazannum*) veya bir çeşit valisinden merkeze gönderilmiş mektuplardan oluşan söz konusu idari metinler, Mari Krallığı'nın Kuzey Mezopotamya'daki politik dünyasını en ince ayrıntılarına kadar inceleme olanağı sunmaktadır (Kupper,1983; Brigitte, 1996; Guichard, 2014). Krallığın nasıl bir siyasi, ekonomik ve diplomatik ağı yönettiği ve bu ağı gönüllü veya zorla dahil olan vasal kent devletlerin yönetimleri, yönetimde aktif rol alan yaşlılar meclisi (*sugağum*) ve çok yönlü politikaları, kent devletleri içinde yaşayan Sami ve Hurri grupların yine kent çevresinde pastoral alanın kullanan göçebe grupların, kentliler ve pastoral arasındaki simbiyotik ilişkiler ağı, tapınağın öne çıktığı kentler ve tarihsel dinsel gücünün yanında, tarımsal gücü veya meralara sahip farklı kentlerin pozisyonları, kentsel ve pastoral alanları yönetimi ve paylaşımı, çatışmalı alanlarda ön plana çıkan askeri güçler, Habiru³⁴ (veya Hapiru) adlı karmaşık bir hikayesi olan kraliyet ailelerine çalışan atlı özel savaşçı korumalar veya birlikler (Astour, 1992, s. 23; Salvini, 1996, 117-22), krallığa karşı isyan ve savaşlar, krallıklar ve vasalları arasındaki isyan önleyici diplomatik evlilikler (Podanyi, 2010) ve geliştirilen politik akrabalıklar, kraliyet alilerinin birbiriyle ilişkileri, taht kavgaları, yerele atanan Mari memurları ve valileri ile, yerel prenslerin (*şapitum* veya *şaknum*) ve mera şeflerinin (*mer'ûm*) değişen politik

³⁴ Akkadça “hâbirûtum: göç” ile aynı kökten gelen “Habirû” Amurrulu göçmen atlıları refere etse de krali ailler için savaşlarda paralı asker olarak görev almalarından kaynaklı olarak, habirular daha sonra tüm savaşçı özel birlikleri açıklayan bir kavram dönüşmüş gözükmemektedir. Öncülleri muhtemelen Semitik olan Habirular daha sonra, Hurri ismi taşıyan daha çok sayıda Habiru'nun varlığıyla (Salvini, 1996, s. 117-122) ya Hurri grupların bu görevi devraldığı, ya da bu grupların zamanla dönüştüğü veya melezleştiği de düşünülebilir.

durumlara karşı yerelde gelişen mücadeleleri ve sonuçları, gibi birçok önemli bilgi Orta Tunç Çağ'da Yukarı Mezopotamya'nın sosyoekonomik, kültürel ve politik atmosferini soluyabilmemizi sağlar.

Kısaca iç içe geçmiş ve karmaşık, çok etnisiteli, çok kültürlü ve geçişken, her an dengeleri değiştirebilecek potansiyele ve hareketliliğe (savaş, göçler, işgal) sahip ve çoğu zaman istikrarsız bir tablo ile karşı karşıyayız. Bu tablo muhtemelen tüm Mezopotamya ve çevresini etkilemekte idi ve bir başka değişle Mezopotamya dışından gelen birçok farklı etken de bu tablonun Yakındoğu'nun tamamında oluşmasına zemin hazırlıyordu. Bu politik manzara muhtemelen birçok farklı coğrafyada farklı tonlarda ve dinamiklerde Orta Tunç Çağ'ın ruhunu oluşturunuyordu.

Marili bir kâtibin dikkat çektiği ve bu dönem üzerine çalışanların sıklıkla atıfta bulunduğu aşağıdaki açıklama dönemin ruhunu özetler:

“Hiçbir kral tek başına gerçekten güçlü değildir: On ila on beş kral Babil'li Hammurabi'yi takip eder, birçoğu Larsa'lı Rim-Sin'i takip eder, çoğu Esnunna'lı Ibal-pi-El'i takip eder ve bir o kadarı da Qatna'lı Amut-pi-El'i takip eder; ama yirmi kral Yamhad'ın Yarim-Lim'ini takip ediyor” (Sasson, 1998, s. 458; Dossin, 1938, s. 114).

Akdeniz kıyılarından İran'a kadar yayılmış alanda sürekli ittifaklar oluşturmak için birbiriyle mücadele etmiş kent devletlerine hâkim hanedanlar, bunlara katılmak zorunda kalmış vasallar ve diğer küçük devletler, kraliyet alileri arasındaki güç ve iktidar rekabetleri arasında bazı krallar kısa süreliğine de olsa kent devletlerinin ötesinde bölgesel hakimiyetler kurmayı başarırlar. Kuzeyde Assurlu I. Şamşi Adad, Mezopotamya'nın merkezinde Babil Hammurabi ve Anadolu'nun merkezinde ise I. Hattuşili tarihin karizmatik liderleri olarak öne çıkar ve sonraki yüzyıllarda kurulacak olan bölgesel devletlerin temellerini oluşturunlar (Mieroop, 2004, s. 93-120). Bunların yanına Mari Kralı Zimri-Lim'i ve Yamhad Kralı I. Yarim-Lim gibi bazı önemli devletlerin krallarını da eklemek mümkündür.

Adı geçen üç büyük krallın direkt veya dolaylı olarak Yukarı Dicle Vadisi ile ilgileri vardı veya çeşitli etkileri oldu. Babilli Hammurabi'nin etkisi dolaylı yönlerden ve daha çok ticari bağlamda³⁵ olsa da bölge Orta Tunç Çağ'ın başında I. Şamşi Adad (MÖ 1808-1776) ve sonrasında Zimri Lim (MÖ 1776-1761) ve dönemin sonlarına doğru I. Hattuşili'nin (1650-1620) çok yönlü bir şekilde hedefinde idi. Yüzyıllar farklı olsa da süper güçler arasındaki bu bölgeye olan ilginin temel nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: Sulamaya ihtiyaç duymayan geniş tarım alanları ile tahıl ve bağcılık rezervuarı, hayvancık potansiyeli yüksek meralar, sürüler ve dokumacılık faaliyetleri, bakır açısından zengin madenler ve metalürji faaliyetleri, geniş ormanlık alanlar ve kereste ihtiyacı, tüm ham maddeler ile ürünlerin ticari pazardaki yüksek değeri. Son olarak fakat belki de en önemli bir başka neden ise, merkezi devletlerin ve kentli krallıkların ortak bir düşmanı olarak gittikçe güçlenmeye başlayan Hurri ve Subaru gruplarının dağlık bölgede yaşayan savaşçı yönü güçlü toplulukları ve burada kurdukları konfederasyon tipi siyasi birlikleri. Tüm bu nedenler bir araya gelince Yukarı Dicle Vadisi çevresindeki bunca hareketliliğe rağmen kendi içinde stabil kalmış olabileceğini düşünmek oldukça zor görünmektedir.

Araştırma bölgemizin önemli yerleşimlerden biri olan Pir Hüseyin'de 1891 yılında bulunmuş ve şu an İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Naramsin Steli, (**Fig. 6.8**) Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan en eski yazılı kaynaktır. Bir bölümü kırık olarak ele geçen bazalt stelde, Naramsin'in rölyefi ve bir kısmı okunabilen kitabesi mevcuttur. Kitabenin konusunu oluşturan bir yapı inşası temeli ve Akad Kralı'na övgü ve yapının koruyucu tanrıçası Innina'ya (İştar) atıf dışında çok fazla bilgi elde edilmektedir (Naab ve Unger, 1934). Stel, bölgenin MÖ III. Bin yıllın sonunda güney Mezopotamya'nın politik konfigürasyonuna dahil olduğunun açık göstergesidir.

Avrupa'da özel bir koleksiyonda bulunan 1.09 cm uzunluğunda, 5 kg ağırlığında üzerinde bir satır Eski Assur yazıtı bulunan bronz kılıcın (**Fig. 6.9**) kaynağının Diyarbakır olduğu belirtilmiştir (Güterbock 1965). Kaynağının spekülatif olmasıyla birlikte yazıtta aşağıdaki ibareler geçer:

³⁵ Kenan Tepe'de ele geçen mührü buna örnek gösterebiliriz (Parker ve Dood, 2003, s.38.) Bkz: Alt başlık 4.2.1.

“Azizum’un oğlu Luluanum, efendisine, H.....’nin efendisine, kendi ve oğullarının hayatı için 12 minas uzunluğunda bir kılıç adadı (getirdi)”³⁶

Kılıcı krallıklar ve vasal devletler arasında hediye gönderme jestinin bir örneği³⁷ olarak ele alabileceğimiz gibi, kılıcın sembolizasyonu Hurri dünyasının dini ritüellerinden gelen geleneğin bir ürünü olarak da görebiliriz. Güterbock, kılıcı Yazılıkaya’da tasvir edildiği gibi yeraltı ve savaş tanrısı Nergal ile ilişkilendirmiştir (1965, s. 198) ve kılıcın üzerinde sadece baş harfi okunabilen kişinin Hubsalim³⁸ bölgesi kralı olduğu önerisini Kupper tarafından desteklenmektedir (1978, s. 118). Her ne kadar kılıcın buluntu yeri kesin olmamakla birlikte söz konusu veriler Assur-Hurri-Hitit dünyasının kesişmesini, yer ve kişi isimleri tam olarak bilinmese de Yukarı Dicle Vadisi’ni daha geniş bağlamda Hurri hareketliliğinin merkezine yakınlaştırmaktadır.

Dicle’nin önemli bir kolu olan Botan Vadisi yerleşimlerinden bir olan Türbe Höyük’te 2004 yılı kazı çalışmalarında bulunan kırık tablet parçası ise bölgede Orta Tunç Çağ’a dair ele geçen epigrafik buluntunun nadir örneğidir. Akkadça yazılı tablet iki evreli bir Orta Tunç Çağı yapısı içinde bulunmuştur. Tablet Sağlamtimur tarafından “imparatorluk öncesi Erken Mitanni dönemine” tarihlenmektedir (2012, s. 408). Tablet kırık ve eksik olmasına rağmen, Rander, tarafından yapılan transkripsiyonunda, koç, koyun, kuzu, yavrulmuş koyun, kamış, dokumacılar, ürün, toplam, yol, ticari merkez ve bir şahıs isminin ilk harfleri okunmaktadır ve daha çok ticari nitelikli bir belge olduğu anlaşılmaktadır. Metin Akadça olmasına rağmen Sümerce logogramlar içermesi uzman bir kâtibin dokunuşuna işaret edilmiştir. Tabletten ele geçtiği yapılar içinde DROB, RBWW ve Habur malzemelerinin bulunduğu belirtilmiştir. Orta Tunç Çağ yapı katlarının üstüne inşa edilen Geç Tunç Çağ yapılarının bu alanı tahrip ettiği de not edilmiştir (Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 5).

³⁶ To the lord of H..., his lord, has Luluanum, son of Azizum, for his own life ve the life of his sons dedicated (brought) a sword of 12 minas (wiegth)”

³⁷ I Şamşı Adad yazıtı buna güzel bir örnektir: Tukriş ve Yukarı Ülkenin kralından aldığı hediyeler gönderme yapar (Bkz: Grayson 1972, vol 1, yazıt XXXXIX, 1, 128).

³⁸ Hebsen, Hubsal, Hubsalim isimleri Susa bölgesi ile ilişkilendirilmiştir (Detaylı bilgi için bakınız: Güterbock 1965, s. 198 ve Dipnot 14.)

Yukarı Dicle Vadisi'ndeki söz konusu döneme dair yazılı kaynak yoksunluğunun nedeni anlamak veya açıklamak bölge üzerine çalışan araştırmacıların önünde önemli zorluklardan biri olarak beklemektedir. Uzun yıllar boyunca birçok farklı yerleşimde kazılar yapılmasına rağmen yazılı materyallerin neredeyse MÖ II. Bin yılın sonuna kadar bulunmayışı, bölgenin genel olarak yazılı kültür sahasına ve diplomatik ilişkiler ağına girmemesinin bir yansıması mı, yoksa kurtarma kazılarının bu döneme dair özel bir çabasının bulunmayışından kaynaklı olarak arşivlerin bulunabileceği yerleşimlerin ve yerleşimler içindeki özel bölümlere (arşivlere) ulaşılmamasının bir sonucu mu olduğunu henüz tam olarak bilmiyoruz. Fakat ilerde baraj etki alanı dışında kalan Pir Hüseyin, Pornağ ve Üçtepe gibi bölgede kilit öneme sahip yerleşimlerde yapılacak kapsamlı projelerle bu soruların cevabına yaklaşabileceğimizi umut ediyoruz.

Yukarıda söz ettiğimiz Orta Tunç Çağı'nın karizmatik liderlerine ve süper güçlerine dönecek olursak, Kuzey Mezopotamya'yı MÖ 18. yüzyılın başında Belih Vadisi'nden Zağros Dağları eteklerine; Babil'in kuzey sınırından araştırma sahamızın güney sınırı oluşturan Tur-Abdin dağlarına kadar birleştirmeyi başaran Assur Kralı I. Şamşi Addu/Adad en başta gelmektedir. I. Şamşi Adad Krallığı veya Hanedanlığı olarak da adlandırılan bu oluşum, Ekallatum ve Assur kentleri merkezli devletin kurulmasından kısa bir süre sonra fetihlerle hızla genişleyerek bölgeselleşen krallığının başkentini Habur Vadisi'ndeki eski adı Şehna olan Şubat Enlil'e (Tell Leilan)³⁹ taşımıştır. Oğullarından İşme-Dağan atalarının yurdu Ekallatum'da (Qalat Sherqat) diğer oğlu Yasmad-Addu'nun Mari'de tahta geçerken kendisi yeni başkent Şubat-Enlil'den üç başlı krallığı, ittifak kurduğu diğer kent devletlerinin de desteğiyle uzun yıllar güçlü bir şekilde yönetmiştir (Mieroop, 2004 s131-7; Villard, 1994, s. 873-83).

Bu güçlü krallığa oldukça yakın bir konumda sınırdaş olan araştırma sahamızın krallığa dahil olmaması da oldukça dikkat çekicidir. Araştırmacılar tarafından elde edilen veriler baz alınarak çizilmiş I. Şamşi Adad Krallığı haritalarının büyük çoğunluğu Turabdin Dağları'nı krallığın kuzey sınırı olarak almıştır ve Yukarı Dicle bu sınırın

³⁹ Nusaybin'in 30 km güneydoğusunda bulunan Tell Leilan'ın araştırma bölgemizdeki Batman'a olan ortalama uzaklığı 150 km'dir. Mardin-Midyat Dağları üzerinden Dicle Vadisine ulaşan birçok farklı antik dağ yolu da bilinir. (Bkz: Köroğlu, 1998)

dışında kalmıştır. I. Şamşı Adad'ın Habur Vadisi'sini kontrol altına aldıktan sonra batı-doğu ve güney hattında genişlemeyi mi tercih etti? Kuzeydeki topraklar işgal ettiği diğer topraklar kadar değerli ve öncelikli değil miydi? Kuzeyde savaş yerine diplomasi mi hakimdi ve Hurri Prenslüklerle vasal veya tampon devlet politikalarıyla görece güvenli bir hat mı oluşturulmuştu? Sorular çoğaltılabilir.

Mezopotamya kentleri ile Anadolu kentleri arasında uzun mesafeli ticaret ağının önemli bir eşiğinin bu dönemde Assur Ticaret Kolonileri'yle geliştiği biliyoruz. Anadolu'da kurulan karum ve wabartumlar ile yerel halkların da ağı dahil olduğu kuzey ve batı başta olmak üzere tüm Anadolu'yu içine alan ticari faaliyetlerin kompleks bir ağına dönüştüğü görülür (Barjamovic, 2011). Zaman zaman savaşlar nedeniyle kesintiye uğrayan takas-ticaret ağı ve elemanlarının I. Şamşı Adad'ın kontrollünde veya önemleriyle güvenli bir hal aldığını düşlenebiliriz (Kramer, 1977, s. 99). Kaniş Karum'da (Kültepe) ve Assur Arşivi'nde ele geçen binlerce belge, Asurlu tüccarların, Anadolu grupları ile yaptığı takas-ticaretin boyutları hakkında bilgiler sunmakla birlikte, dönemin Anadolu kentleri, kentlerde yaşayan popülasyonları, yerel kentlerin dinamikleri, Assurlular ile Anadolu'lular ve Hurriler arasındaki sosyokültürel ilişkiler ve dönüşümler, melezleşen grupların yazıtlara yansıyan dilsel ve dinsel asimilasyonları dahil birçok özel verileri de taşırlar (Michel, 2014).

MÖ II. Bin yılın ilk çeyreğindeki komşu bölgelerde gelişen veya bölgeye etki eden gelişmeleri konu alan bu ve benzeri epigrafik bilgiler, arkeolojik verilerle bir araya geldiği araştırma bölgemizin de dahil olduğu dönemin ekonomik, kültürel ve siyasi atmosferini yorumlamaya hizmet sunabilir. Söz konusu veriler bazen arkeolojik veri ile korelasyon sağlayamayan önermelerde bulunmamıza da neden olur veya olabilir. Ama parçalar dikkatli bir şekilde bir araya getirildiğinde araştırma bölgemizdeki eksik verileri tamamlama şansı sunma ihtimali de güçlüdür.

Yukarıda söz ettiğimiz duruma güzel bir örnek olarak Harput kabartmasını verebiliriz. Araştırma sahamızın dışında Toros Dağları'nın berisinde Harput Kalesi'ne yakın bir mevkiye, Kurey Tepe'de 2016 yılında tesadüfen bulunan kabartma beklenmedik bir keşif olarak dikkatleri üstünde çekti. Ortalama 2.5 m çapında beş kenarlı kumtaşından yekpare bir kaya levhası üzerine işlenmiş rölyef, bir kale

kuşatmasını konu almaktadır (**Fig. 6.10**). Kabartmada, nehir kenarında bulunan bir kalenin farklı cephelerinin ve kale kuşatmasının farklı sahnelerinin paneller şeklinde verildiği oldukça hareketli ve zengin bir öyküleme resmedilmiştir. Sahneler Mezopotamya sanatının örneklerinden aşına olduğumuz güçlü kral, yenilgiye uğratmış düşmanlar ve esir alınmış tutsakların sergilendiği zafer-propaganda stellerinin iyi korunmuş güzel bir örneğidir. Merkezi büyük panellerden soldakinde kuşatma kulesi ve sağdaki panelin ortasında bacakları çift yılan sarmallı, kanatlı ve farklı tipte bir başlığıyla savaşta aktif rol almış bir tanrıça ön plana çıkmaktadır. Araştırmacıları, stelin stilistik özellikleri, benzer örneklerle ve mühür baskılarıyla karşılaştırmaları ve bulunduğu kontekste yapılan kazılarda ele geçen buluntularla, Harput Kabartması'nın Orta Tunç Çağ'ın ilk çeyreğine uyduğunu düşünmektedirler (Abay vd., 2021).

Şimdi bandı biraz geriye sarıp elimizdeki verilere Harput Kabartması'nın Yukarı Dicle Bölgesi'nin siyasi durumuna nasıl bir katkı sunabileceğini değerlendireceğiz. Ama öncesinde objektifimizi Mezopotamya'nın doğusuna Abay ve diğerlerinin Harput Kabartması üzerindeki detayların izini sürerken atıfta bulundukları (2021, s. 20) Zagros Dağları'ndaki Lulubi kralı Annunbanini'nin diyarına çevirelim. Yine Hurri bir konteksin parçası olan ve üzerine çalıştığımız bölgeden çok da uzak olmayan bu coğrafyadan gelen bilgilere bir göz atalım. Kuzey Irak şehri Süleymaniye sınırları içinde kalan, Tell Shemshara'da bulunan arşivlerden öğrendiğimiz Turukku'ların hikayesi bu konuda bize yol gösterici olabilir.

Dicle'nin doğusundaki bölgelerde hangi grupların yaşadığını ve kimlerin kontrolünde olduğu hakkında bilgilerimiz Hurri isimleri taşıyan birkaç prens dışında oldukça sınırlıdır. Yukarı Mezopotamya'nın geri kalanına benzer bir tablo söz konusu olabilir. Zagros Dağları'nda ise durum biraz daha farklıdır. Hurri topluluklarla ilişkili olan Turrukular, Lulubular, Gutiler ve daha sonra Kassitler dağlık coğrafyanın pastoral halkları olarak karşımıza çıkar (Spiser, 1930, s. 87-147; Wilhem, 1989)

Kuzey Irak'ta Süleymaniye şehri yakınlarında Dicle'nin önemli kollarından bir olan Küçük Zab Çayı kenarında bulunan Tell Shemshara'da Dukan Barajı Projesi kapsamında 1957 yılında Danimarkalı bir ekip tarafından yapılan kazılar, I. Şamşi Adad dönemi ile çağdaş önemli bir arşivi açığa çıkarır (Eidem ve Læssøe, 2001; Eidem, 2011;

2014). 140 tabletten oluşan bu arşivle yerleşimin antik Shusharra (Şuşara) olduğu anlaşılır. Hem dağlık Zagros bölgesi hakkında hem de Hurri dünyası hakkında içerdiği veriler araştırmamız için oldukça önemlidir. “Yüksek ülkeler’e veya “yüksek topraklar’a dair önemli bir boşluğu doldurması ve Mezopotamya düzlükleriyle onu çevreleyen dağlık alanlar arasındaki birçok ilişkiyi açıklaması bu arşivi oldukça değerli kılmaktadır.

Söz konusu metinler, Şuşarra'nın Kuvari adı biri (*nuldanum*) tarafından yönetildiği kendisinin Itabalthum'un (veya İta Palhum) kraliyet hanedanıyla ilişkili bir prens olduğu göstermektedir. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Zagros'ta ağırlıklı olarak Hurri olan, bir dizi krallık vardı ve bunlar “Turukkum” adıyla bir tür konfederasyon şeklinde örgütlenmişlerdi. Itabalthum olarak bilenen ülkenin başkenti Kunşum idi ve kralı Psienden'dir. Bu kral aynı zamanda Turukkumların önde gelen liderlerinden biri olarak tasvir edilmektedir. Zagroslardaki bu krallık ve konfederasyonun coğrafik konumu belirsizdir, ancak olasılıkla, İtabalthum'un ülkesinin merkezi, İran'daki Urmiye Havzası olarak düşünülmektedir. Şuşara ise bu krallığın Aşağı Zab Çayı'nın Darband-i Ramkhan geçidinden Mezopotamya'ya yöneldiği stratejik bir bölgedeki ileri karakolu pozisyonundadır. Bunun yanında İtabalthum, bugünkü Luristan bölgesi merkezli bir başka konfederasyon yapısı olma ihtimali yüksek olan Gutium/Gutiler ile bir çatışma halindedir. Ağırlıklı olarak Hurri olan her iki grup arasındaki çatışmanın kaynağı belirsizdir. Gutium'un, Turukkulara karşı güney Zagros'ta Elam Krallığı ile müttefikliği bu karşıtlığın uzun yıllara dayandığını düşündürmektedir. (Eidem, 2014, s. 139-40; Eidem ve Læssøe, 2001, s. 279.)

I. Şamşı Adad'ın son yıllarında ittifakı Eşnunna Kralı'nın yardımıyla Dicle'nin doğusuna yönelmiştir. Zagrosların batı eteklerine Raina ve Diyala bölgelerine yaptığı seferler ile Gutium'un muhtemelen Elam'dan aldığı destekle aynı bölgede yoğunlaşan saldırıları, Turukkum ittifakının bu dönemde dağılmasına neden olmuştu. Şuşara Lordu Kuvari'nin Gutium'dan korunmak için I. Şamşı Adad'ın vasalı olmayı kabul etmesi bunu desteklemektedir. I. Şamşı Adad Krallığı'nın bu bölgeye olan ilgisinin altındaki temel nedenin Zagroslar ve çevresindeki kalay madenlerini giden güzergahı kontrol altına alınmasına bağlanmaktadır (Kramer, 1977, s. 97-8). Sebepleri her ne ise, I. Şamşı

Adad'ın Zagros eteklerini ve yollarını kontrol altına alma çabaları onu Gutium Krallığı ile karşı karşıya bırakmış ve baskıdan kaçan Turukkular'ın kitleler halinde Habur Vadisi'ne göç etmek zorunda bırakmıştır. Bu durum mülteci durumuna düşen Turukkuların Şubat Enlil civarlarına ve Habur Vadisi'ne yerleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Sonrasında ise I. Şamşi Adad Krallığı'nın Gutium'a barış teklifi yaptığını anlaşılmaktadır ve bu durumdan rahatsız olan Turukkuların doğuda ve Habur'da isyan başlatmalarına neden olmuştur. Şuşara'nın yakıldığı, I. Şamsi Adad ve oğullarının gittikçe büyüyen isyanı bastırdıkları ancak isyana doğuda başka unsurların da dahil olduğu, Lidaja adlı bir liderin yerel krallardan oluşan ittifaklarla büyük bir ordu kurup Isme-Dagan ile yüzleşebildiği ve isyanın zorlukla bastırıldığı anlaşılmaktadır. Sonuçta büyük bir Turukku nüfusunun Kuzey Mezopotamya'ya ve Anadolu'ya doğru yer değiştirmiş olduğu (Eidem ve Læssøe, 2001, s. 52- 55; Eidem, 2014, s. 140- 141; Charpin ve Ziegler 2003, s. 114– 117) ve buralarda kalıcı olmaya başlamış olduğu sonucuna ulaşıyoruz.

I. Şamşi Adad Krallığı'nın dağılmasından sonra ise Mari arşivinin Turrukular hakkında bilgi vermeye devam ettiğini görüyoruz. Zimri-Lim dönemi (MÖ 1776-1776) kayıtlarında Itabalthum hala önemli bir siyasi varlık olarak ayakta. Turukkuların bir başka lideri Zazija, Itabalthum'un yeni temsilci olarak Dicle'nin doğusunda eski lord Kuwari'den çok daha geniş bir alan üzerinde yetki sahibidir. MÖ III. Bin yılın son çeyreğinden beri Habur Vadisi'ne yerleşen Hurrielerin yanında MÖ II. Bin ilk çeyreğinde Zagroslardan Dicle'ye doğru yayılan Turukkularla birlikte, Hurri popülasyonunun ana topraklarında varlıklarını korumakla birlikte ve siyasi etkilerinin sürekli bir şekilde yüksek topraklarından Mezopotamya'ya doğru aktığını da görüyoruz. Ayrıca bu grupların dağlık alanlarda kentleşmemiş, göçebe ve pastoral dağınık gruplardan çok, etnik kökenleri ve kimlikleri doğrultusunda siyasi alanları oluşmuş, geniş topraklardaki hakimiyetlerini kraliyet ailesindeki üyelerin kan bağıyla, kuşaklar boyunca devam ettirebilen, büyük konfederasyonlar şeklinde bütünleşebilen toplumlar olduğunu anlıyoruz (Eidem, 2014). Bu tür toplumların tarih sahnesindeki sürekliliğini de not etmekte fayda var, merkezi kentlerden oluşan birçok krallık ve imparatorluk, süper güçler oluştursa da bu güçlerinin çok kırılgan ve uzun süreli olmadığını biliyoruz.

Zagroslardaki Hurrilerden, Toroslardaki Hurrilere veya daha doğru bir değişle Turukkulardan Subarulara dönecek olursak; Harput Kabartması, Akkad kralların Mezopotamya'nın sınırları zorlayan fetihçi ve yayılmacı politikalarının, dünyanın hâkimi olma arzularının, siyasi bir gelenek veya büyük bir idea şeklinde ardılları tarafından benimsediğinin bir kanıtıdır. Şamşı Adad'ın devraldığı bu gelenek, selef krallığın yarıda bıraktığı veya gerçekleştiremediği ülküleri de devralmış gözükmektedir.

Pir Hüseyin'de bulunmuş Akkad Kralı Naramsin'in (MÖ 2254-2218) Steli, bölgenin MÖ III. Binyıl sonunda Güney Mezopotamya'nın siyasi hegemonyasına dahil olduğunun bir işareti olarak tekil bir örnek olarak Akkadların bölgedeki hegemonyasının boyutu hakkında kesin bir fikir vermiyordu. Fakat Harput'ta bulunan ve henüz sahibi- yaptıranı belirsiz kabartmayla birlikte Yukarı Dicle Bölgesi'nin MÖ II. Binyıl ilk çeyreğinde dolaylı bir şekilde de olsa I.Şamşı Adad Krallığı'yla organik bir ilişki içinde olduğu güçlendirilmektedir. Fakat bu ilişkinin siyasi bir hegemonyadan çok diplomatik evlilikler yoluyla kurulmuş olma ihtimali hem arkeolojik hem de tarihsel verilerle daha uyumlu gözükmektedir:

“O zaman, Yukarı Ülke krallarından Tukriş'in haracını, şehrim Assur'a aldım. Büyük ismimi dikili taşıma Lübnan topraklarında, Büyük Deniz'in kıyısında kurdum” (Grayson,1972, Vol I, 49,1,128).

Yukarıdaki yazıttan anlaşıldığı üzere I. Şamşı Adad'a Yukarı Ülke'deki krallardan hediyeler gelmiş olabileceği mümkün görünmektedir. Bu vasal devletlerin Krallara bağlılıklarını ve şükranlarını göstermelerinin güzel bir şekliydi ve sıklıkla tekrarlanmış olması muhtemel görünmektedir. Haraç aynı zamanda bir çeşit vergi olarak da işlev görmüş olmalıdır. Fakat I. Şamşı Adad'ın Akdeniz'e ulaşabilen gücü oldukça dolaylı bir şekildedir. Karşısında güçlü Yamhad Krallığı bulunur. Müttefiki Qatna Krallığı'yla Yamhad Krallığına karşı savaşır. Mari tahtını yöneten oğlu Yasmah Addu'yu Qatna kralının kızı prenses Beltum'la bu uğurda evlendirmişti. Babasının hedeflerine uymayan oğlu Yasmah Addu ile Akdeniz'e ulaşma çabaları başarıya

ulaşmamış görünmektedir (Mieroop, 2004, s. 134). Bu durum yukarıdaki yazıtın propaganda özelliğini daha güçlü kılmaktadır. Fakat I. Şamşı Adad Krallığı'nın yayılmacı ve fetihçi politikası ile hedeflerinin yönünü vermesi açısından önemli bir gerçeği de için de barındırır.

Bu bilgiler doğrultusunda Toros Dağları berisinde yüksek bir tepede bulunan Harput Kabartmasının hangi güç veya güçler tarafından oraya yerleştirildiğini kesin olarak bilemesek de elimizdeki verilerle bunu I. Şamşı Adad'tan bağımsız olarak düşünmemizi oldukça zorlaştırmakta. İster direk yollarla ister yerel vasal kent devletleri veya prenslikler üzerinden olsun bu boyutta ve incelikte bir rölyef hem Yukarı Dicle Vadisi'nin hem de Güneydoğu Torosları'nın en iyi ihtimalle Orta Tunç Çağı başından itibaren önemli bir savaş alanına dönüşmüş olduğunun belirgin bir kanıtı olarak karşımızda durduğunu söyleyebiliriz.

Araştırma bölgemize en az güneydeki kadar güçlü bir savaş gerçeğiyle yaklaştığımızda, Gre Amer Höyük'te "istinat duvarı" şeklinde duran yaklaşık 3.5 m'si sağlam olarak ele geçen taş duvarın (**Bkz: Fig. 4.63**) ve hemen arkasında duvara dik bir şekilde dayanmış temel kalınlığı 1.80 cm'yi bulan yapılar bütününe, en az 5 m taş temelli ve arkasındaki iki katlı yapılarla birlikte en az 6 m kerpiç duvarları bulunan, muhtemel dendanlarıyla birlikte 12 m'yi bulan sur duvarları ve kuleleri olduğunu düşünmek daha gerçekçi olacaktır. Garzan Çayı kenarında korunaklı doğal seki üzerinde yerleşmiş Gre Amer'in konumu (**Bkz: Fig. 4.62**), Harbut Kabartması'nda kuşatmaya uğramış nehir kenarındaki kale şehre bu açıdan bakıldığında benzediklerini söyleyebiliriz.

Aynı şekilde Gre Amer gibi Hirmeberdon Tepe'nin ve Türbe Höyük'ün sırtını dağlara veren yüksek ve korunaklı yerleri ve Başur Höyük'ün konumu tesadüfi değildir. Bu yerleşimlerin yer seçimlerinde güvenliğin birincil rol oynadığı açıktır. Oadaki yerleşimlere baktığımızda ise Salat Tepe, Grecana, Kenan Tepe ve Ziyaret Tepe'de Orta Tunç Çağ yerleşimleri höyüklerin tepesine konumlanmıştır. Salat Tepe'deki (Ökse vd., 2010, s. 445-75) ve Başur Höyük'te (Sağlamtimur, 2012, s. 127-28) depremle ilgili yıkıntılar ve yangınlar dışında, bölgedeki Orta Tunç Çağ yerleşimlerinin nerdeyse tamamında yer yer 10-15 cm'yi bulan yanık hatlar ve tabanlar, dönem içinde farklı

tarihlere sahip birçok yanık tabakalar bulunur. Ziyaret Tepe'nin Orta Tunç Çağ yapısı (Brightly Burned Building) şiddetli bir yangın sonucu tamamen yıkık olarak ele geçmiştir (Matney vd., 2003, s. 183-86; Matney ve Rainville 2005, s. 28, Fig. 3b). Gre Amer (Operasyon 1'de istinat duvarı arkasındaki açmalar), Kavuşan Höyük (F12 açmasındaki yoğun yanık tabaka), Türbe Höyük'te (J16 Plankaresi) Orta Tunç Çağ, I. Evresi (Baştürk 2014, s. 273) yangın ile son bulmuştur.

Bunların yanında Müslüman Tepe, Mekân 1, B Yapısı Mekân 2, Mekân 3 ve tapınak yapısı olarak adlandırılan yapı yoğun yangın izlerine sahiptir. Müslüman Tepe araştırmacıları, bu alandaki duvarlarda depreme dair izler olmaması, mekân içindeki buluntuların ortaya saçılmış durumları ve yoğun yangın izleriyle bu alanların saldırıdan kaynaklı bir yangınla ilişkilendirmişlerdir (Ay vd. 2013, s. 4). Müslüman Tepe'yi konu alan başka bir çalışmada ise bu alandaki yangın izleri deprem sonrası ortaya çıkmış yangınla ilişkilendirilmiştir. (Akkaya, 2019, s. 76-80, Resim 3.5; 3.13; 3.23; 3.27). Bazı yerleşimlerden çelişkili bilgiler gelse de neredeyse tüm yerleşimlerde yangınlara dair spesifik ve benzer izler veya yangın tabakalarına dair bilgiler gelmektedir.

Burada sıraladığımız söz konusu yerleşimlerdeki Karbon 14 örneklerinin büyük çoğunluğu bu yanık tabakalardan elde edilmiştir ve örnekler MÖ. 21. Yy ile 16. Yy. arasında birçok farklı tarih vermektedir (**Bkz: Fig.6.5**). Yerleşimlerdeki yangınla ilişkili alanlar Orta Tunç Çağ'ın tamamına yayılmış görünmektedir. Niyetimiz tabi ki bu yangınların tamamını savaşa bağlamak değildir. Mutfak ve benzeri pişirme ve fırınlama ekipmanlarına sahip mekanlardaki yangınlar (Hirbemerdon), deprem sonrası ortaya çıkan yangınlar (Salat Tepe ve Türbe Höyük) pekâlâ araştırmacıları tarafından detaylıca rapor edilmiştir. Fakat kaynağının belirsiz olduğu yangınlardan etkilenen mekanlara sahip höyüklerin sayısı dikkat çekicidir. Bölgedeki birçok yerleşimlerde görev almış biri olarak yangın görmüş Orta Tunç Çağ tabakların neredeyse hepsinde aynı görüntünün söz konusu olduğunu belirtmeliyim. Tabanda ters düşmüş, kırılmış onlarca tüm kap, etrafa yayılmış malzemeler, ciddi bir kül tabakası, yangının şiddetiyle turuncuya dönmüş veya tuğla sertliğine ulaşmış kerpiç duvar yıkıntıları, tabana düşmüş tamamen yanmış, üst örgünün parçaları olan ahşap hatıl vb. izler, kısacası aniden terk edilmiş yanmış mekanlar.

Bölgedeki bu birincil derecedeki gözlemlerimi ve konuya dair okumalarımı savaşın izleri olarak yorumlamaktayım. Bölge genelindeki yerleşimlerde yıkılan veya terk edilen yapılar üzerine yeni yapılar yapılarak devam eden süreci ise deprem, savaş vb. nedenlerle oluşan yıkımlara rağmen güçlü bir kültürel süreklilikle açıklamaktayım. Salat Tepe'deki Orta Tunç Çağ'a ait beş evreli Anıtsal Çiftlik Yapısı ve Gre Amer'deki çok evreli Orta Tunç ve Geç Tunç yapılarındaki benzerlikler bu sürekliliğe iki güzel örnek olarak ele alınabilir.

Orta Tunç Çağ'da bölgede vuku bulmuş muhtemel savaşlar, bölgeyi işgal eden ve bölgede kalıcılık kuran müdahalelerden çok; bölgeyi talan etmeye odaklı, ganimet ve ürünleri ele geçirme üzerine kurulu veya bölgedeki kent devletlerini ve yerel krallıkları hırpalayan, birikmiş güçlerini dağıtan askeri, politik veya ekonomik müdahaleleri andırmaktadır. Çünkü bu müdahalelerden sonra yerleşimlerin hızlıca toparlandığını ve muhtemelen aynı malzemeleri üreten ve kullanan grupların aynı alanlarda yaşamaya devam ettiklerine, arkeolojik materyaller üzerinden şahitlik edebiliyoruz.

Elimizde bunların aynı gruplar olduğu kanıtlayacak düzeyde insan kalıntıları maalesef yok. Bölgedeki Orta Tunç Çağ yerleşimlerinin hiçbirinde şimdiye kadar mezarlık bir alan tespit edilmedi. Elimizde bu döneme dair insan kalınları ise sınırlı sayıdadır. Salat Tepe Orta Tunç Çağ tabakalarında dokuz bireye ait mezar bulunmuştur ve çoğu çömlek içi çocuk ve bebek mezarlarından oluşmaktadır, üç yetişkin bireyin mezarı ise taşlarla örülü kuyu mezar içinde ele geçmiştir. Mezarlar yerleşim içine yapılmıştır ve bazı örneklerde ev tabanı altına gömülmüştür. Mezar hediyeleri ise minyatür kaplar, birkaç tunç süs eşyası ve boncuklardan ibarettir (Ökse, 2012, s. 48-52). Ele geçen insan iskeletleri üzerine yapılan araştırmalarda yetişkin bireylerin yaş ortalamalarına göre erken yaşta öldükleri, çocuklarda ise çocuk ölümlerinin yaygın olduğu bireylerin dişlerine ve kemiklerine yansıyan yaşam izleri ve hastalıkları göz önüne alındığında ise refah düzeylerinin yüksek olmayan bireylerden oluştuğu gözlemlenmiştir (Başoğlu ve Erkman, 2015, s. 25-38). Birey sayılarının az olmasından kaynaklı olarak popülasyon hakkında önemli çıkarımlarda bulunmak şimdilik mümkün görünmemektedir.

Belli dönemlerde yoğunlaşan yanık tabakalar detaylı bir şekilde incelendiğinde belki de dönemin tarihsel olaylarıyla korelasyon sağlayabilecek potansiyele sahip arkeolojik verilere sahip olabiliriz. Her ne kadar kurtarma kazıları bağlamında gereğinden hızlı çalışmış olsak da Yukarı Dicle Vadisi'nin birçok farklı noktasında, Karacadağ'dan Botan Vadisi'ne kadar geniş bir aks üzerinde ve Dicle'yi besleyen su koridorlarında yirmi yıllık süreçte önemli bir belgeleme yatığınızı da unutmamalıyız. Düzenli kazı raporları ve süreli yayınların yanında kitaplara dönüşmeyi bekleyen birçok araştırma devam ediyor. İlerleyen dönemlerde bölgeye dair detaylı çalışmaların yayımlanacağı, yorumlama yapma şansımızın artacağını ve bölgeyi anlamaya birkaç adım daha yakın olacağımızı söyleyebiliriz.

7. BÖLÜM: SONUÇ

Verimli Hilal'in kuzey üst sınırında yer alan araştırma bölgemiz, kuzeyi ve doğusu Güneydoğu Torosları, güneyi ise Mardin-Midyat dağlarıyla çevrelenmiş ortalama yükseltisi 750 m olan bir plato görünümündedir. Karacadağ volkanik masifinin bölgenin batı hattını yayvan bir şekilde kesmesiyle Şanlıurfa- Gaziantep platoları hattından ayrılan Diyarbakır Platosu, etrafındaki dağlık alanlardan akan irili ufaklı nehir ve çayların sularını toplayan bir çanak görünümü almıştır. Bölge bu özelliğinden dolayı Diyarbakır Havzası olarak tanımlanmaktadır. Kaynağını havza dışındaki Hazar gölü ve Maden dağlarından alan Dicle Nehri ve diğer güçlü kolları havzanın akarsu sisteminin oluşturduğu için de yaygın olarak Dicle Vadisi olarak adlandırılır.

Her ne kadar araştırma bölgemiz günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuş meşelikler, yabani meyve ağaçları ve step bitkilerinden oluşan fakir bir bitki örtüsüne sahip olsa da Orta Tunç Çağ'da ormanlıklarla kaplı zengin bir bitki örtüsüne sahip olduğunu tahmin edebiliriz. Bölgede tarihsel iklime, antik vejetasyona, peyzaja veya çevresel arkeolojiye dair çalışmalar maalesef yoktur. Ancak Van Gölü ve Fırat Havzası sedimantasyonlarında yapılan bir takım jeomorfolojik ve izotopik çalışmalar, kuraklaşmanın günümüzden 4000 yıl önce ve günümüz iklim koşullarının ise 2000 yıl önce oluşmaya başladığına dair sonuçlara ulaşmıştır. Aynı şekilde İskandinav çam ağaçları halkalarındaki izler MÖ II. binyılda küresel ölçekte bir nem kaybına işaret etmekle birlikte 200 mm izohitinin (eş yağış eğrisinin) Aşağı Habur Vadisi'ne kadar

kuzeye doğru kaymasına neden olmuş olabileceği aktarılmaktadır (Wick vd. 2003, s. 665; Ökse vd. 2012, s. 71-2). Bu bilgiler dönemin tarımsal aktivitelerinde belirleyici role sahip olduğu için oldukça önemlidir. Arazi kullanımı ve tarım her zaman sıcaklıktan çok yağışa bağlıdır. Uzun vadeli ortalama yıllık yağışların kritik 400 mm'nin altında olduğu bölgelerde sürekli bir ürün kıtlığı dizisi meydana getirebilmektedir. (Riehl, S., ve Bryson, R., 2007, s. 524) Yıllık yağış miktarı bu eşiğin altında olan Orta ve Güney Mezopotamya'da kuru tarım imkanlarının azalmasıyla kanal sistemlerinin geliştiği görülmekte. Kuzey Mezopotamya'da ise Habur Vadisi'nin tarımsal potansiyeli tarihsel çağlarda dikkatini üzerine çekmiştir. Benzer şekilde Zagros hattı eteklerindeki konumuyla Kuzey Irak, Erbil-Süleymaniye hattı da hatırı sayılı bir yağış miktarına sahip olmasıyla tarımsal açıdan değerli bir bölgedir.

Yukarı Dicle Vadisi'nde ise, bu potansiyelin çok daha güçlü olduğu ve yıllık 400 mm'nin üstündeki yağış miktarı ile Orta Tunç Çağı'nda muhtemelen tamamen kuru tarımın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Nehir yatak ve teraslarındaki izler ile zooarkeolojik araştırmalardaki yabani hayvan kalıntılarına dair veriler Orta Tunç Çağı'nda zengin bir flora ve faunaya işaret etmektedir. Bunun yanında kazılarla açığa çıkan bölgeye özgü yamaç yerleşim tipi, sokaklardaki ve yapılardaki drenaj sistemleri (kanal ve künkler) su baskınlarına karşı hazırlıklı bir yapılaşmanın izleri olarak okunabilir. Ayrıca antik kaynaklarda geçen kereste açıısından zengin bölgeler içinde yer alması ve bölgedeki yoğun maddecilik faaliyetleri de bu durumu daha mümkün kılmaktadır.

Dicle Nehri'nin yüksek dağlardan güneye doğru akışını tamamlayıp Diyarbakır'ı geçtikten sonra doğuya yöneldiği hattan Batman'a kadar olan alan, Dicle Vadisi'nin ova ve alçak platoları ile; Batman ile Siirt arasında kalan doğudaki alan ise, yüksek platolar ve daha engebeli yarı dağlık alanlar ile temsil edilir. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yapılan kurtarma kazıları doğal olarak daha çok baraj etki alanında kalan ovalık alanda yoğunlaşmıştır. Dicle Nehri ve kollarının menderesler yaparak geniş bir alanda biriktirdiği alüvyonlulardan oluşan tarımsal potansiyeli yüksek batı kısmının tarihsel süreçte dağlık alana göre daha çok yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Dicle

Nehri ve kollarının kenarlarında bulunan höyükler bölgenin geçirdiği tarihsel süreçlerin birer şahidi olarak araştırmamız temel kaynaklarını oluşturmaktadır.

Yukarı Dicle Vadisi'nin MÖ III. Binyıldan itibaren Hurriler ve Subarular adı verilen grupların hinterlandında olduğunu güneyli devletlerin arşivlerinden öğrenmekteyiz. Yazıtlarda Akkadlı kâtiplerin “mâtum alitum” (yüksek ülkeler) olarak söz ettikleri coğrafyanın sınırlarını tam olarak bilmesek de Güneydoğu Toroslar ve Zagros hattına işaret ettiklerini anlıyoruz. Tarihte bu yüksek topraklarda yaşayan topluluklar literatürde “yukarı ülkenin hakları” olarak geçmektedir. Arkeolojinin henüz tam olarak bilinmeyenlerinden biri olan Hurriler konusu, yaklaşık bir asırlık araştırma geçmişiyle hala canlılığını korumaktadır.

MÖ II. Binyıllara gelindiğinde kent devletlerin birleşerek bölgesel güçlere dönüştüğüne, bölgede Hurri varlığının kurumsallaştığına Semitik ve Hint-Avrupalı gruplarla ilişkilerin yoğunlaştığına şahitlik etmekteyiz. Bu dönemde toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkilerin önceki dönemlere göre daha karmaşıklaştığı, farklı yaşam ve kültür formlarına sahip gruplar arasında simbiyotik ilişkilerin yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Nedenleri ister çevresel ister savaş ve ekonomik paylaşım çatışmaları veya uzun mesafeli ticari rekabet olsun, göç ve nüfus hareketliliğinin de ciddi bir şekilde arttığı dönemde, Yukarı Dicle Vadisi hem jeopolitik konumundan hem de ekonomik potansiyelinden kaynaklı olarak ilgi çekici bir kavşağa dönüşmüştür.

“Orta Tunç Çağ'da Yukarı Dicle Vadisi: Bölge Kültürü ve Siyasi Yapı” adlı tez çalışmamda, Yakın Doğu'da önemli izler bırakan bu grupların ve Mezopotamya uygarlıklarının bulunduğu bir coğrafyanın Orta Tunç Çağı'na dair verilerini gözden geçirmekteyim. Bu döneme dair yoğunlukla Ilısu barajı kurtarma kazılarında ortaya çıkan arkeolojik buluntularla eski insanların geride bıraktığı kalıntıların analizlerini, Mezopotamya ve Anadolu'da yer edinmiş çeşitli eski devletlerin ve krallıkların arşivlerini ve coğrafik bilgilerimizi bir araya getirip, bütünsel bir yaklaşımla bir bölgesel arkeoloji araştırması yapmaya çalıştım.

Bu çalışmada, Dicle Vadisi'ndeki dört kilit yerleşim alanı incelenmiştir. Bu alanlar, Dicle Vadisi'nin ana bölgesinde bulunan Kenan Tepe, Salat Tepe ve

Hirbemerdon Tepe ile Garzan Vadisi'ndeki Gre Amer Höyük'tür. Bu yerleşimlerin yanında bölgede Orta Tunç Çağ tabaklarına sahip diğer yerleşimler olan Ziyaret Tepe, Giricano, Müslüman Tepe, Kavuşan Höyük, Başur Höyük, Türbe Höyük ve Üçtepe'de ortaya çıkan farklı materyal gruplarına da yer verilmiştir. Ayrıca yüzey araştırmaları sonuçları da bölgeye daha geniş bir açıdan bakmamızı sağlayan verileriyle destekleyici veya tamamlayıcı unsurlar olarak kullanılmıştır.

Benzer şekilde bölgede ele geçen ikisi bölgesel diğer ikisi bölgeler arası olmak üzere dört farklı seramik geleneği incelenmiştir. Bölgesel yani yerel seramik geleneklerinden Kırmızı Kahve Boyalı Mallar (RBWW) ve Ağız Kenarı Koyu Portakal Mallar (DROB); bölgelerarası geleneklerden ise Habur Boyalıları ile Van-Urmiye Boyalıları bölgenin hem kendi içinde hem de çevre bölgelerle olan kültürel ve ticari ilişki sınırlarını anlamamıza olanaklar sağlarken aynı zamanda bu ilişkinin kronolojik gelişimini de yaklaşık olarak belli bir tarihsel sürece oturtabilmemize destek sunmaktadır.

İncelediğimiz antik yerleşimlerdeki konteksleriyle birlikte ele geçen materyaller incelenirken benzer özellikler gösteren öğeler yerel kültürün yapı elemanları olarak ele alınırken; farklı bölgelerden aşına olduğumuz diğer buluntu gruplarının ise yerel kültür ile nasıl bir ilişki içinde olduğu sorgulanmıştır. Bu bize bölgenin özgün karakterinin yanında diğer bölgelerle olan temaslarının hangi parametreler üzerine gelişmiş olabileceği hakkında bazı sinyaller vermektedir. Bölgeye özgü öğelerin çok daha az miktarda çevre bölgelerde bulunması da aralarındaki ilişkileri tersi bir şekilde doğrulama imkân sağlamaktadır.

İlgili bölümlerde aktarıldığı üzere Yukarı Dicle Vadisi'ndeki höyükler hem Habur Vadisi hem de Fırat Vadisi'ne göre daha küçük boyutludurlar. Bölgedeki en büyük höyük 32 hektarlık boyutuyla Ziyaret Tepe'dir. Ancak bu boyuta Yeni Assur Dönemi'nde ulaştığı bilinmektedir. Diğer büyük boyutlu höyükler ise 20 hektarı aşmaz iken, ortalamanın 2 ile 5 hektar boyutunda ufak yerleşimlerden oluştuğu söylenebilir. Fakat yüzey araştırması sonuçlarından da anlaşılabacağı üzere bu ufak boyutlu höyüklerden yüzlercesi vadinin tamamına yayılmış durumdadır (Benedict, 1980; Algaze, 1989; Algaze vd., 1991; Özfirat, 2006). Bu açıdan diğer bölgelere göre daha sık

bir yerleşim düzeninin varlığı söz konusudur. Birbirine oldukça yakın mesafede bulunan bu yerleşimler arasındaki ilişkiler, toprak kullanımı ve yerleşim sistemine dair verilerimiz oldukça sınırlıdır.

Bölgede kazılan yerleşimlerden yola çıkarak ana hatlarıyla iki yerleşim tipinin olduğunu söyleyebiliriz. Birinci tip daha çok ovalık alanlarda bulunan etrafındaki topraklara hâkim eski höyükler üzerine konumlanmış yerleşimlerdir. Salat Tepe, Giricano, Müslüman Tepe, Kenan Tepe, Üçtepe, Ziyaret Tepe, Türbe Höyük gibi yerleşimler bu tipe dahil edilebilir. Sırtını daha çok doğal bir yükseltiye dayamış eğimi dik kesen teraslama yamaç tipi yerleşimler ise ikinci tipi oluşturur. Hirbemerdon, Gre Amer ve Türbe Höyük bu gruba dahil edilebilir.

Söz konusu höyüklerde, nasıl bir köy, kasaba veya şehir yerleşim planının hâkim olduğu söylemek zor, çünkü sınırlı alanlarda yapılan kazılar bir bütünü oluşturabilecek boyutta değildir. Ama görece daha geniş alanın kazıldığı höyüklerden gelen mimari yapılar bir araya getirildiğinde genel hatları okunabilen bir bölge mimarisi söz konusudur.

Bölgedeki köylerde yaşama devam eden, taş temel, kerpiç duvar ve ahşap hatılı üst örgüye sahip düz damlı bir veya iki katlı kerpiç yapıların, Orta Tunç Çağ'daki yaygın mimari gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Gre Amer gibi daha taşlık bölgelerdeki höyüklerde taş temelin üzerine, kerpiç duvar yerine taş duvarların tavan boyunca yükseldiği mimari yapılar da açığa çıkmıştır ama genel hatlarıyla konut yapım teknikleri aynıdır. Bazı evlerin zemin altındaki bodrum katında büyük boyutlu küplerin yerleştirildiği kilerler söz konusudur. Bu tipteki yapıların 3 katlı olabileceği de değerlendirilebilir.

Salat Tepe ve Giricano gibi düzlüklerde bulunan höyüklerin üzerindeki yapılar merkezi avlu plan tipindedir. Mezopotamya mimari geleneğinde en az beş bin yıllık geçmişe sahip bu mimari plan tipi, avlunun veya merkezi bir odanın etrafının odalar dizisiyle çevrelendiği dışa kapalı bir plandır (Eraslan, 2011). Yamaçlardaki yerleşimlerde ise plan tipi büyük ölçüde değişmektedir. Yerleşim planını eğimden kaynaklı olarak teraslamalar belirler. Eğimi yatay şekilde kesen paralel sokaklar

arasındaki birkaç katlı yapılar bütünü teraslı bir mimari yaratır. Aşağıdaki evlerin damları, üstündeki evlerin ön cephelerinde, teras veya ön avluya dönüşür. Bu mimari gelenek de merkezi avlu planı kadar güçlü bir geçmişe sahip olmalıdır. Bu tipin eğimli arazi sırtları dışında höyüklerin yamaçlarında da görüldüğünü eklemeliyiz.

Bölgede konut mimarisi dışında büyük boyutlu kamusal yapılardan söz etmek henüz kolay değildir. Üçtepe’de anıtsal bir yapının koridoruna (Özfırat, 2006) ait olabilecek bir mekân ve Müslüman Tepe’de bir tapınak yapısı (Ay, 2021) dışında kamusal veya yönetici sınıf ve ailelerine dair büyük boyutlu imar faaliyetlerini yansıtan idari veya özel mekanlar henüz açığa çıkmamıştır. Salat Tepe ve Giricano’nun merkezi avlu planlı orta ölçekte bir büyüklüğü sahip çiftlik benzeri yapılar yerel toprak sahiplerinin veya aşiret liderlerinin ikametgahları olmakla birlikte tarımsal üretimin ve hayvancılığın yerel idari elamanları olarak da işlev görmüş olmalıdır. Gre Amer’de Orta Tunç Çağ’a dair yerleşim planı ve mimari yapılar henüz yayımlanmadı. Sınırlı alanlarda açığa çıkan Orta Tunç Çağ yapıları konut ve işlik alanlarından oluşmaktadır. İstinat veya sur duvarının oluşturduğu teraslamanın arkasında bulunun bazı yapılarda temel genişlikleri 1.8’ m ye kadar ulaşması ciddi imar faaliyetlerinin izleridir. Başur Höyük’te geniş bir alanda açığa çıkan bir mahalle kesiti de dönemin mimarisi hakkında önemli bilgiler sunar. Tek ve iki katlı evlerden oluşan yapılar, depolama odaları, evlerin önündeki işlikler ve sokaklarıyla birlikte bölgede en iyi korunmuş yaşam alanlarından biridir. Hirbemerdon Tepe’de ise kompleks mimari bir alan söz konusudur. Teraslı özellik gösteren alanın tepesindeki seremoni alanı ve dini yapılar, etrafındaki mutfak ve depolama alanları ve işliklere ayrılmış farklı alanlar söz konusudur. Özellikle seremoni alanı bölgenin dini mimarisi hakkında fikir sunarken, yerleşimdeki özel konumuyla ritüellerin toplumsal yapı içindeki rolüne ve önemine ışık tutmaktadır. Diğer yerleşimlerdeki yapılar daha çok domestik ve günlük aktivitelerin bir arada olduğu daha küçük boyutlu yaşam alanlarından oluşur. Bunlara Kenan Tepe’de bulunan piroteknik metal işliği-atölyesi de mimari bir elaman olarak eklenebilir. Görüldüğü üzere bölgenin farklı alanlarındaki farklı höyüklerden henüz tamamlanmamış verilere sahibiz. Bu alanları mimari bir havuzda birleştirmeye çalışırsak, daha çok domestik ve işlik alanların yoğunluk kazandığı, gündelik hayata dair tahıl öğütme, mutfak, fırın gibi pişirme ekipmanlarına ve depolara ayrılan birimlerin yanında dokumacılık, metalurji,

deri tabaklama, seramik işlikleri vb üretimlerin yerleşimden keskin sınırlarla ayrılmadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra seremoniler ve ritüeller uygulanması için özel alanların ayrıldığı köy, çiftlik ve kasaba görünümüleri de söz konusudur. Yapılar arasında diğer yapılardan belirgin bir şekilde ayrılan keskin sınıfsal farklılıklara işaret edebilecek birimler veya konutlar da söz konusu değildir. İncelediğimiz yerleşimlerde kısmi alanlarda açığa çıkan masif temellere sahip yapı parçaları bulunmuş olsa da bütünsel olarak bakıldığında kazılan hiçbir yerleşim kent olarak tanımlanabilecek boyutta görünmektedir. Elimizdeki bilgilerle bölgede bir krali, idari veya başkent sayılabilecek bir yerleşim olmadığı sonucuna ulaşamayız. Üçtepe, Pornak ve Pir Hüseyin gibi höyükler muhtemelen aşağı şehirleri ile merkezi yerleşimler olma olasılıklarını hala taşımaktadırlar. Henüz tam olarak yayımlanmış yerleşimler ve ilerde kilit alanlarda yapılacak kazılar bu noktada önem kazanacaktır.

Bölgede ele geçen seramiklere baktığımızda ağız kenarı koyu portakal rengi mallar (DROB) ve kırmızı-kahve boyalı mallar (RBWW) bölgenin yerel seramik gelenekleri olarak dikkatleri üzerinde toplamaktadır. DROB malların MÖ III. Bin yılın ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayıp, MÖ II. Bin yılın ilk çeyreğine kadar devam ettiği düşünülmektedir. Erken örneklerinin metalik mallar ve açık renkli mallar (Plain Simple Ware) ile birlikte ele geçtiği ve bu malların kalitesinde bir teknolojinin ürünü olduklarını söyleyebiliriz. Kendine has yüzey uygulamasında oksitleme sonucu ağız kenarlarının koyulaşması söz konusu olmakla birlikte boya ile de aynı görünümün yakalandığı anlaşılmaktadır. Yoğunlukla kaselerden oluşan bu mallar, RBWW malların öncülleri olarak da görülmektedir. Çünkü ağız kenarın koyulaştırılmasında kullanılan boyalamanın MÖ II. Binyılda RBWW örneklerinde kap yüzeylerinin neredeyse tamamına uygulanması ve ufak form değişiklikleriyle birlikte neredeyse aynı kaselerin RBWW örneklerinin de bulunması bu kanıyı güçlendirmektedir. RBWW mallarının ise MÖ III. Bin yılın son çeyreğinde ortaya çıktığı ve Orta Tunç Çağ'ın sonuna kadar bölgenin baskın seramik kültürü olduğu anlaşılmaktadır. Her iki mal grubunun araştırmacıları tarafından yoğunlukla aynı geleneğin farklı tipleri olarak yorumlanmıştır. DROB mallar üzerine petrografik araştırmalar yapılmış olmakla birlikte RBWW malların hakkında henüz detaylı analizler mevcut değildir. Her iki mal grubunun çekirdek bölgesi Diyarbakır ile Kurtalan arasındaki alandır. Botan vadisinde DROB ve

RBWW mallar Dicle Vadisi ana bölgesindeki kadar baskın grubu oluşturmaz. RBWW Türbe Höyükte çok az sayıda temsil edilirken, Başur Höyük'te bu oran %11,4 ve üzerindeki dikey boyama ile Dicle Vadisi'ndeki karakteristik tiplerden ayrılan farklı bir versiyon olarak incelenmiştir (Baştrük, 2017a, 2014). Botan Vadisi aynı kültür bölgesinde yer almakla birlikte, kültürel etkinin azaldığı veya karakterinin değiştiği bir alt bölge olarak görülebilir.

Ortak bir tanım üzerinde buluşamayacak kadar geniş bir yelpazeye sahip yüzey uygulamaları, boyama ve fırınlama teknikleri, pişirim sonrası boyanın ve astarın dönüştüğü bezeme özelliklerine sahip olan yerel gelenek Kırmızı Kahve Boyalıları başlığı altında tanımlamaya çalışıldı. Bu seramik grubu MÖ II. Bin yıl başından itibaren Orta Doğu'nun genelinde yaygınlığı artan boyalı seramik kültürlerinin yanında (Habur Boyalıları, Suriye-Kilikya Boyalıları, Van-Urmiye Boyalıları gibi) daha çok koyu renk boyamalarıyla Yukarı Dicle Boyalıları başlığı altında toplanabilecek güçlü bir yerel boyalı kültür geleneğine sahip gözükmektedir.

Söz konusu geleneğin repertuarında Gre Amer'de bulunan silindir mühür baskılı bir grup seramiğin varlığını da burada hatırlatmakta fayda vardır. Kendine has ikonografisinde, av, dans ve muhtemel hayvan kurbanları (Pulhan ve Blaylock, 2015, s. 13-4) sahnelenmiştir. Bu detaylar bölgenin kültürel kimliğini açıklamamıza çeşitli katkılar sunabilir. Tıpkı Salat Tepe'de kapı eşiklerinde veya temel altına açılmış çukurlarda yerel üretim kaplar içinde bulunan domuz, köpek, geyik ve kuzu ceninleri kurbanları, insan veya hayvan figürinleri gibi yapı ritüellerine dair buluntular (Kıymet 2018, s. 42-47) bölge kültürünü ve kimliğini tanımlamamıza önemli bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Kıymet'e göre "Salat Tepe'nin Hurriiler tarafından iskân edilmiş olması mümkündür ve burada açığa çıkan ritüel kalıntıları da Hitit-Hurri metinlerinde anlatılan ritüellerin arkeolojik kanıtları görünümündedir" (s.42).

Bunun yanında, Müslüman Tepe'de höyük üzerinde merkezi bir konumda bulunan 2 no'lu Orta Tunç Çağı yapısının, içinde insitu şekilde bulunan ritüel objeleriyle birlikte bir Hurri-Mitanni Tapınağı olduğu (Fig. 7.1-7.2) iddia edilmiştir (Ay, 2021, s. 338-361). Taşınabilir ocaklar, üstünde aplike tütsülüğü, tanrıça veya griffon figürinli iki katlı bir yapı modelli kült kabı, altar, omphalos taşı ve kaidesi,

figüratif boyalı silindir vazo, taş ve tunç kazma başları, bir silindir mühür ve bir ekmek pişirme kabı ile çok sayıda irili ufaklı tüm kapların varlığı (**Fig. 7.3-7.4**) bu yapının bulunduğu alanın, Hirbemerdon Tepe'deki seremoni alanında olduğu gibi dini ritüeller için kullandığını göstermektedir. Tapınak yapısının iki ayrı evreye sahip olduğu ilk evresinin Salat Tepe'de rapor edilen Orta Tunç Çağı depremiyle yıkıldığı, daha sonra yapının belli kısımlarının doldurularak teraslama uygulandığı ve çeşitli eklemelerle önceki taş plana göre daha mütevazı kerpiç ağırlıklı yeni bir tapınağın inşa edildiği düşünülmektedir. Bu ikinci yapının Tel Brak'taki Mitanni Tapınağı planına benzeyen (Oates vd., 1997, Fig. 12 ve 28) erken bir Mitanni Tapınağı formunu kazandığı düşünülmektedir. Yeni iki katlı kerpiç tapınağın içindeki buluntularla birlikte büyük bir yangın sonucunda çöktüğü ve yıkıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Yangın tabakasından alınan karbon 14 örnekleri sonuçlarına göre geç dönem tapınağı MÖ 18. ve 17.yy'lara tarihlendirilmektedir (Ay, 2021, s. 345). Yakın zamanda yayımlanan bu çalışmalarda araştırmacıların (Kıymet, 2018 ve Ay, 2021), Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Orta Tunç Çağ tabakalarında yer alan, daha çok ritüellere veya dinsel seremonilere dair bir takım materyali açıkça Hurriler ile ilişkilendirmeleri bölge arkeolojisi açısından yeni bir yönelim olarak görülebilir.

Bölgede yazılı materyalin eksikliği ve neredeyse Demir Çağ'a kadar birkaç nadir örnek dışında yerleşimlerde bulunmaması, Tunç Çağı'nın prehistorik bir dönem gibi algılanmasına ve okunmasına neden olmaktadır. Bölgede Tunç Çağı, Neolitik ve Kalkolitik dönem kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. Bölgenin MÖ III. Binyıldan itibaren Hurrilerin çekirdek bölgesi içinde yer alması güçlü bir ihtimal olmasına rağmen, bölge arkeolojisi Hurriler-Subarular sorunsalından nasibini almış görünmektedir. Hurrilerin bilenen en eski kent devletleri Urkis (Tell Mozan) ve Nagar (Tell Brak), Yukarı Dicle Vadisi'nin 150 km güneyindedir. Her iki köklü yerleşim dışında MÖ II. Bin yıllara gelindiğinde, Habur Vadisi'nin neredeyse büyük bir bölümünde düzinelerce kent devletinin Hurri ismi taşıyan yöneticilerin kontrolünde olduğunu görmekteyiz. Hurriler ve ilişkili grupların kuzeyden Mezopotamya düzlüklerine doğru geniş bir hatta yayılmışken, Yukarı Dicle Vadisi'nin bu gelişmelerden bağımsız kalması düşünülemez. Hurriler gibi karmaşık bir konunun izini sürmek ve bu konuda fikir yürütmek elbette kolay değildir ve araştırmacıların bu

konuda çekimser kalması anlaşılır bir durumdur. Fakat Yukarı Dicle Vadisi bağlamında arkeolojik çalışmalar sonuncunda ortaya çıkan eser grupları ve eserler üzerine yapılan araştırma sonuçları, konuya yönelecek araştırmacıları cesaretlendirecek bir boyuta ulaşmıştır. Bölge arkeolojisini anlamak ve yorumlayabilmek için şimdiye kadar yapılmış olan araştırmaların katkılarıyla aralanmış olan Hurriler kapısının açılması gerektiği gerçeğinin karşımızda durmakta olduğunu düşünmekteyim. Son yirmi yıllık süreçte yüzlerce araştırmacının dahil olduğu Yukarı Dicle Vadisi araştırmalarının Orta Tunç Çağı'na odaklanan çalışmamda, giriş bölümünde sorduğum sorularla ilişkili aşağıda maddeler şeklinde sıraladığım şu sonuçlara ulaşmaktayım:

1. Yukarı Dicle Bölgesi, iki masif kültür olan Mezopotamya ve Transkafkasya kültürleri arasındaki özel konumuyla, MÖ III. Bin yılın ortalarından itibaren gelişen ve MÖ II. Bin ortalarına kadar devam eden kabaca bir milenyum bulan süreç içerisinde kendine özgü kültürel bir sentez oluşturmuştur.
2. Bu kültürel sentezin en belirgin materyali olan bölgenin yerel seramik geleneği Kuzey Mezopotamya'nın çark yapımı iyi derece pişirilirmiş açık renkli seramikleri ile Transkafkasya kültürlerinin el yapımı perdahlı koyu renkli seramiklerinin melez bir alt versiyonu görünümündedir. Orta Tunç Çağı'na geçişte bölgede çark kullanımının belirgin bir şekilde el yapımı seramik geleneğinin yerini aldığı görülür. Buna paralel olarak perdahlamanın (Kırmızı- Kahve ve Kırmızı- Siyah Perdahlılar) yerini de kırmızı- kahve rengi boya ile kaplamanın veya süslemenin hâkim olduğu, pişirimle birlikte kabın yüzeyde oluşturduğu geniş yelpazedeki renk alışımına sahip bölgeye özgün bir geleneğin aldığı görülmektedir.
3. Bölgenin yerel seramiği olan Ağız Kenarı Koyu Portakal Rengi Mallar (DROB) ile Kırmızı Kahve Boyalı Mallar (RBWW) aynı geleneğin ürünleridir. Önceki maddelerde belirtilen uzun bir kullanım sürecine, geniş bir yayılım alanına ve bölgesel özelliklere sahip olması, bu malların literatüre “Yukarı Dicle Boyalıları” (Upper Tigris Painted Ware) başlığı altında dahil edebilecek bir potansiyel taşıdığı söylenebilir.

4. Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Orta Tunç Çağı yerleşimlerinde tespit edilen arkeolojik materyallerdeki bütünlük ve birçok ögede görülen kültürel birlik güçlü bir siyasi yapılanmanın da izlerini taşımaktadır. Elimizdeki sınırlı verilerle bölgedeki siyasi yapıları tarif etmek oldukça zor olmakla birlikte birtakım yorumlamalarda ve tahminlerde bulunmak mümkün olabilir.
5. Yazılı kaynaklar bölgede güçlü bir Hurri varlığına işaret etmekle birlikte bölgede yapılan araştırmalar henüz bu güçlü varlığı kanıtlayabilecek düzeyde değildir. Hurrilerin bölgenin baskın popülasyonu olması olasılığı ağır basmakla birlikte, bölgedeki kompleks yapıların ve politik organizasyonların bunun çok daha ötesinde karmaşık ve heterojen topluluklara işaret ettiğini öne sürebiliriz. Ayrıca parçalı ve birbirinden farklılaşmış Hurri gruplarının-aşiretlerin yanında, Amurrular, Hint-Avruplular, Assurlular, Marililer ve Babiller bölgede olası popülasyonlar arasında gözükmektedir.
6. Bölgedeki baskın popülasyonun, kentleşmemiş, göçebe veya pastoral dağınık gruplardan çok, etnik kökenleri doğrultusunda siyasi alanlara sahip, geniş topraklardaki hakimiyetlerini kraliyet ailesindeki üyelerin kan bağıyla kuşaklar boyunca devam ettirebilen, konfederasyon formu içinde bütünleşebilen toplumların (Eidem, 2014), yoğunlukla Hurrileri oluşturan aşiretler olması mümkündür. Bunun yanında Müslüman Tepe, Hirbermerdon Tepe ve Salat Tepe'de tespit edilen dini yapılar ve alanlar, dini ritüellere dair ele geçen buluntu grupları, taşınabilir ocaklar, ateş ve adak çukurları, bölgede Hurri dini ritüel uygulamalarının (ayinler, törenler, bayram, vb) toplum birliğini sağlayan ideolojik (Laner vd. 2015, s. 558) bir çatı oluşturmuş olabileceğini de düşündürmektedir.
7. MÖ III. Bin yıllın sonunda (yaklaşık olarak 2200-1900) kuzey Suriye'de geniş bir alanda hissedilen krizin veya çöküşün Yukarı Dicle Vadisi'ni

etkilemediği görülmektedir. Aksine bölge güçlü dönemlerinden birini yaşamaktadır. Bunda bölgenin kendine has kültürü ve siyasi yapısı etkili olmuş olmalıdır. Ristvet'in çöküş sonrası senaryosunda belirttiği (Ristvet, 2012) yeni bir politik yaşam formu olarak "Aşiret Krallıkları" ile Eidem'in I. Şamşı Adad ve Mari arşivlerine yansısıyla tarif etmeye çalıştığı (Eidem, 2014) Turruku Konfederasyonu gibi yapılar dönemin dikkate değer öğeleri olarak Yukarı Dicle Vadisi'nin siyasi atmosferini okumamıza destek sunabilirler.

8. Akad İmparatorluğu'ndan itibaren yazılı materyallere yansıyan diplomatik evlilikler, krallıkların sınır bölgelerdeki vasal kent devletleriyle akrabalık ilişkileri üzerinden kurulan ılımlı siyasi manevraları olarak sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. Bu yöntemle bölgesel krallıklar ittifak kurduğu kent krallıklarını çoğaltarak rakipleri karşısında avantajlı pozisyonlar alırken aynı zamanda sınırlarında görece güvenli tampon bölgeler oluşturmaktaydı. Vasal devletler ise bu ilişkinin sunduğu özerklikle, bölgelerinde hakimiyetlerini sürdürmeye devam etmekte ve olası saldırılara karşı da sırtını daha güçlü bir krallığa yaslamış olmalıdır. Yukarı Dicle Vadisi I. Şamşı Adad Krallığı ve Mari Krallığı'na yakın olmakla birlikte, her iki krallığın siyasi sınırlarına dahil olmaması veya direkt kontrolleri altına girmemesi, bu tarz bir ilişkinin kurulmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Zimri-Lim'in kızlarından birinin bölgedeki Sinamum veya Tushum kentlerinde prenses olma ihtimalinin çok zor gözükmemesi gibi.
9. Mezopotamya'nın genelinde görülen büyük kentler veya başkentler etrafında gelişen tek veya birkaç merkezden yönetilen bölgesel politik bir oluşumun izleri Yukarı Dicle Vadisi'nde henüz görülmemektedir. Mari Arşivleri'ne yansıyan Sinamum ve Tushum ikilisinin bölgenin önemli iki kenti olduğu anlaşılmakla birlikte Yukarı Dicle Vadisi'nde, Habur Vadisi'yle karşılaştırabilecek boyuta büyüklüğe sahip merkezi bir kent etrafında hiyerarşik bir yapılanma izlenmemektedir. Aksine araştırmacılar

birbirleriyle daha eşit ilişkiler içinde olan ve hegamonik ilişkiler yerine daha çok ortak hedefler ve amaçlar doğrultusunda koordinasyon içinde olan heterarşik toplulukların varlığını olası görmektedirler (Laneri ve Swartz, 2011, s. 353-4; Laneri, vd., 2016). Bu yaklaşım, esnek siyasi yapılaşmaları ve konfederatif oluşumları açıklamakta elimizi güçlendirirken, bölgedeki tablo ile de daha uyumlu olduğu söylenebilir.

10. Tushum ve Sinamum kentlerinin Yukarı Dicle Vadisi'nde öne çıkan ilk iki kent olması ve tek bir devlet gibi biçimlenmesi (Astour, 1992, s. 7) bölgenin siyasi yapılanmasında aktif rolleri olduğunu düşündürmektedir. Antik İda-Maraş Bölgesi içinde, günümüz Turabdin Dağları'nın güney eteklerinde, Hurri kralı Adal-seni'nin kenti Burundum ile bölgemizdeki bir başka Hurri kralı Nuzukka'nın şehri Sinamum sınırdadır. İda-Maraş'ın diğer bir dağ yamacı kent devleti Elahut'un ise Turabdin Dağları üzerinde önemli bir yetkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Guichard, 2014, s. 152-3). Bu bilgiler Yukarı Dicle Vadisi'nde birbirine yakın mesafelerde bulunan Sinamum ve Tushum kent devletlerinin geniş çeperinde, Turabdin Dağları'nın kuzey eteklerini de içine alan siyasi bir oluşuma işaret etmektedir. Orta Tunç Çağ'ın sonlarına doğru muhtemelen Tigunanum Krallığı'na dönüşen bu oluşum, Geç Tunç Çağ'ında Hurri- Mitanni Konfederasyonu'nun önemli bir bileşeni olması da muhtemel görünmektedir.

Söz konusu sonuçlara ulaşan tezimin ileride yayımlanmak üzere hazırlanan araştırma sonuçları ve buna benzer soruları cevaplamaya yönelik yapılacak yeni araştırmalar ve kazılarla farklı bir boyut alacağı aşîkardır. Tazeliğini koruyan verilerimizin de bir miktar dinlenmeye ihtiyacı olduğunu düşünerek zamanla bölge arkeolojisine dair yorumlamalarımız olgunlaşacağını düşünmekteyim. Günümüzde birçok açıdan önemini koruyan Yukarı Dicle Vadisi'nin Tunç Çağı'ndan bir kesitine odaklanan çalışmam, bölgenin tarihsel potansiyeline dikkati çekmeye çalışmıştır.

BİBLİOGRAFİ

Abay E.

1997 Die Keramik der Frühbronzezeit in Anatolien mit "Syrischen Affinitäten", *Altertumskunde des Vorderen Orients* 8, Ugarit-Verlag, Münster.

2006 "Geç Uruk "Çöküşünden" Sonra Güneydoğu Anadolu'da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri", Erkanal H., Öztürk A., Ökse A. T. vd., (ed.), *Cultural Reflections. Studies in Honor of Hayat Erkanal*, Ankara: 25-32.

2007 "Southeastern Anatolia After the Early Bronze Age: Collapse or Continuity? A Case Study from the Karababa Dam Area", Kuzucuoğlu C. ve Marro C. (ed.), *Sociétés Humaines et Changement Climatique à la Fin du Troisième Millénaire: Une Crise A-T-Elle Eu Lieu En Haute Mésopotamie?* Paris: 403-415.

Abay E., Demir, B., ve Sevin, V.

2021 The Relief of Harput: A New Page in the Art History of Ancient Anatolia, *Altorientalische Forschungen*, 48(1): 1-25.

Akkaya, A.,

2019 Müslüman Tepe Kazıları Işığında Yukarı Dicle Bölgesi M.Ö. II. Bin Mimarisi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Gaziantep (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akkermans P. ve Schwartz G.M.

2003 *The Archeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000-300 BC)*, Cambridge University Press: Cambridge.

Algaze G.

- 1989 "A New Frontier: First Result of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988", *Journal of Near Eastern Studies*, (JNES), Vol. 48: ss. 241- 281.

Algaze G., Breuniger R., Lightfoot C. ve Rosenberg M.

- 1991 "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", *Anatolica* XVII: 175-239

Algaze G., Breuninger R ve Knudstad K.

1994. "Thee Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas", Roodenberg J.J. (ed.), *Anatolica* XX: 1–96.

Algaze, G. ve Pourmelle, J.

- 2003 "Climatic Change, Environmental Change, and Social Change at Early Bronze Age Titriş Höyük: Can Correlation ve Causation", M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Basgelen (ed.), *From villages to cities: Early villages in the Near East. Studies presented to U. Esin, Vol. I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul: 103-128.

Algaze G., Hammer E., Parker B., Breuninger R. ve Knudstad J.

- 2012 "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas", *Anatolica* 38:1- 115.

Archi A.

- 1998 "The regional state of Nagar according to the texts of Ebla", in M. Lebeau (éd.), *About Subartu: Studies Devoted to Upper Mesopotamia*, Subartu 4/2, Turnhout: 1-15.

Arrivabeni, M.

2019 “Ceramics”, in *Associated Regional Chronologies for Ancient Near East. Tigridian Region (ARCANE VII)*, Bielinski P. ve Rova E. (ed.), Turnhout: Brepols.

Astour, M., C.

1992 “The North Mesopotamian Kingdom of İlanşura” in *Mari in retrospect: fifty years of Mari ve Mari studies* (ed.), Young, G.D., Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1-33.

Ay E.

2021 A Hurrian-Mitanni Temple in Müslümantepe in The Upper Tigris and New Findigs, in *GAUNJSS. Vol.20-2*, s. 338-362

2013 “Müslüman Tepe”, *Arkeo Atlas 8, Bereketli Hilal: Dicle'nin Kurtarma Kazıları*:108-112–19.

2010 “İlisu: Müslüman Tepe”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Özel Sayı: Arkeoloji ve Barajlar Gerçeği* :85–9

2001 “Upper Tigris Valley Survey: 1999 Season”, Tuna, N., Öztürk J. ve Velibeyoğlu, J. (ed.), *SalvageProject of the Archaeological Heritage of the Ilisu ve Carchemish Dam Reservoirs Activities in1999*, Ankara: 695-728.

Ay, E., Ay, A., Tarhan Ç.

2013 Müslümantepe Kazıları 2005-2008. Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları. Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Barjamovic G.

2011 *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen.

Bartl P. V.

- 2005 “The Middle Bronze Age on the Upper Tigris: New evidence from the excavations at Giricano and Ziyarettepe”, Helwing B. ve Özfiat A. (ed.), *Mountains ve Valleys: A Symposium on Highland/ Lowland interaction in the Bronze Age settlement systems in Eastern Anatolia, Transcaucasia ve Northwestern Iran*, (Van, 09-13 August 2004), Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 37, (Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung Außenstelle Teheran), Berlin: 153-162.
- 2012 “Giricano and Ziyaret Tepe: Two Middle Bronze Age Sites in the Upper Tigris Region”, Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (Ed.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third and early second millennium BC*, SUN D1:174-191
- 2014 “The Upper Tigris- Cultural Autonomy or Interdependence? The Case of Ziyaret Tepe and Giricano” Bonatz, Dominik (Ed.), *The Archaeology of Political Spaces, The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BC*, De Gruyter: 131–150

Başoğlu O., ve Erkman A. C.

- 2015 Diyarbakır/Salat Tepe Orta Tunç Çağı insanları: Antropolojik Bir İnceleme, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 8, Sayı 1, ss. 25-38.

Baştürk, E.

- 2017a “Başur Höyük’ten Ele Geçen Kırmızı-Kahverengi Boya Astarlı Mallar” 33. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Cilt 1, 211-217.
- 2017b “Siirt Türbe Höyük Orta Tunç Çağ Çanak Çömleği” (Edt., I. Adak Adıbelli, G. İlgezdi Bertram, K. Masumura, E. Baştürk, C. Koyuncu, A. Kızıllarslanoglu, Y. T. Yedidağ, A.Topaloğlu Uzunel), Barış Salman Anı Kitabı/Honour Of Barış Salman,19-35.

- 2014 Arkeolojik Veriler Işığında Botan Vadisindeki MÖ. II. Binyıl Kültürleri (Yayınlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD, İzmir.
- Benedict P.
- 1980 “Survey Work in Southeastern Anatolia”, Çambel H. ve Braidwood R.D (ed.), *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, Istanbul: 107-191.
- Berthon R.
- 2012 “New Data on the Exploitation of Animal Resources in the Upper Tigris River area (Turkey) during the Second ve First Millennia BC”, *Archaeozoology of the Near East X. Proceedings of the Tenth International Symposium on the Archaeozoology of South-Western Asia and Adjacent Areas*, Eds., Cupere B. Linseele V. ve Hamilton- Dyer S., Peeters: (Leuven- Paris- Walpole, MA):145-162
- 2010 “Animal Exploitation in the Upper Tigris River Valley during the Middle Bronze Age: A First Comparison of Hirbemerdon Tepe ve Kenan Tepe/ Yukarı Dicle Vadisi'nde Orta Tunç Çağı'nda Hayvan Kullanımı: Hirbemerdon Tepe ve Kenan Tepe'nin Karşılaştırması”, *Studies in Southeastern Anatolia Graduate Symposium* (30 April – 1 May 2009), Publisher: Ege Yayınları: 123-38
- Beyazit, M., Işık, İ., Kozbe G, Güngör, A. ve İssi A.
- 2021 “Investigation of a diagnostic group of Bronze Age pottery Dark Rimmed Orange Bowl ware from the upper Tigris Valley Turkey,” *X-Ray Spectrometry*, pp. 1-18.
- Bianchi A.

- 2012 *Comparative Studies on the Pottery of the Sector AK of the Royal Building in Tell Mozan/Urkeš (Syria)*, Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens (SUN), Serie D, Vol. 2, Wiesbaden.
- 2012 “A Diachronic Case? Comparing Pottery Types of the Northern Khabur Triangle and the Upper Tigris Region at the End of the Third Millennium BC”, Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (Ed.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third and early second millennium BC*, SUN D1: 155-162.
- Bianchi, A. ve Özfırat, A.
- 2014 “Dark Rimmed Orange Bowls Ware”, *ARCANE interregional: ceramics*. M. Lebeau (Ed). 271-8. Turnhout: Brepols.
- Bieniada, M. E.
- 2009 “Habur ware: where are the stylistic ve functional sources of the painted pottery of the second millennium BC. Habur River Basin?”, *Ancient Near Eastern Studies*, Vol.46:160-211.
- Braidwood R. ve Braidwood L. S.
- 1960 *Excavations in the Plain of Antioch I. The earlier assemblages, Phases A-J*. The University of Chicago Press, OIP 61. Chicago.
- Brown B. T.
- 1951 *Excavations in Azerbaijan, 1948*. London: John Murray.
- Bourdieu, P.
- 1984 *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge & Kegan Paul, London.

Buccelatti G.

- 1999 “Urkish and the Question of Early Hurrian Urbanism”, Hudson M. and Levine B.A (ed.), *Urbanization ve Land Ownership in the Ancient Near East*, Vol. II. Cambridge M.A: 229-250

Buccelatti G. ve Kelly- Buccelatti M.

- 1996 Evidenece or a Royal Place at Tell Mozan/Urkish”, *Orient-Express* 3: 72-76.
- 2007 “Urkish: The First Hurrian Capital”, *Biblical Archaeologist* 60: pp. 77-96.

Buchanan B.

- 1981 *Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection*. New Haven.

Burney Ch.

- 1972 “Excavations at Haftavan Tepe 1969”, *Iran* X: 127-42.

Burney Ch. and Lang D.

- 1971 (2001) *The peoples of the hills. Ancient Ararat and the Caucasus*. Phoenix Press: London.

Charpin D. ve Ziegler N,

- 2003 Mari et le Proche-Orient à l’époque amorrite, FM. V.

Cécile M.

- 2014 “Central Anatolia in the Nineteenth and Eighteenth Centuries BC, in: Cancik-Kirschbaum, E., Brisch N, ve Eidem J., (Eds.), *Constituent, Confederate, ve Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2014, 111–136.

Crescioli L. ve Laneri N.

2011. “Downsizing A Ceremonial Center. A brief overview of the Late Bronze Age period at Hirbemerdon Tepe (SE Turkey)”, *Anatolica* XXXVII, pp. 115-146.

Collon D.

- 1995 *Ancient Near Eastern Art*. London.

Cooper L.

- 2012 “Continuity and Change in the Upper Euphrates region of Syria”, Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (Eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third and early second millennium BC*, SUN D1: 81-91
- 2006a “The Demise and Regeneration of Bronze Age Urban Centers in the Euphrates Valley of Syria”, Schwartz G. M. ve Nichols, J. J. (eds.), *After Collapse. The Regeneration of Complex Societies*, Tucson: 18–37.
- 2006b *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*, New York, London.

Curvers, H. H.

- 1991 *Bronze Age society in the Balikh Drainage (Syria)*, Universiteit van Amsterdam, (PhD- thesis).

Çilingiroğlu A.

- 1997 *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Ege Üniversitesi Yayınları: İzmir.
- 1994 “Van Gölü Havzasında Üretilen MÖ İkinci Binyıl Boyalı Çanak Çömleği”, *Arkeoloji Dergisi* II: 5-18.
- 1990 “Gaziantep Müzesindeki Van Urmiye Boyalıları”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* V: 25-44.
- 1984 “The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin”, *Anatolian studies* 34: 129-140.

D'Agostino A.

- 2012 “Hirbemerdon Tepe ve the Upper Tigris Valley during the Early Second Millennium BC: A First Assessment of the Local Pottery Horizon”, Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (eds.), *Looking North. The socio - economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third and early second millennium B.C.*, SUN D1, Wiesbaden: 193–215.

D'Agostino A., Valentini S. ve Laneri N.

- 2009 “Archeological works at Hirbemerdon Tepe (Turkey). A preliminary report for first three seasons” Proceedings of the Vth International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE 5), Madrid, pp. 549-567.

Di Nocera G.M.

- 2012 “The Beginning of the Second Millennium BC in the Upper Euphrates: Isolation or Strong Regional Identity ? ” Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (Eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian ve Anatolian regions during the late third and early second millennium BC*, SUN D1, p 105-115

Ditmann R., Grewe C., Huh S. ve Schmidt C.

- 2001 “Şavi Höyük Yüzey Araştırması” Tuna N., Öztürk J. ve Velibeyoğlu J. (eds.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Metu TAÇDAM, Ankara: 233-262.

Dodd L. S., Parker B.J., Creekmore A. ve Healey E.,

- 2005 “The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): Excavations at Kenan Tepe in 2003”, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 357-370.

Doğan U.

2005a Land subsidence and caprock dolines caused by subsurface gypsum dissolution ve the effect of subsidence on the fluvial system in the Upper Tigris Basin (Between Bismil–Batman, Turkey). *Geomorphology* 71, 389-401.

2005b “Holocene Fluvial Development of the Upper Tigris Valley (Southeastern Turkey) as Documented by Archaeological Data”, *Quaternary International* 129: 75–86.

Dossin G.

1938 Les archives Epistolaires du palais de Mari, *Syria* 19: 105-126.

Dönem A ve Brice W.C.

1949 “The Distrubition of Some Varietes of Early Pottery in South-East Turkey”, *IRAQ*, Vol XI : 44-58.

Durand J.M

1997 *Les documents epistolaires du palais de Mari 1*. Les Editions du Cerf: Paris

Dyson, R.H. Jr.

1973 “The archaeological evidence of the second millennium B.C. on the Persian plateau” Edwards I.E.S., Gadd C.J. Hammond N.G.L ve Solloberger E., (Eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. II, Part1: 685-715,

Edwards M. R.

1981 “The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware)”, *Iran* XIX: 101-140.

1983 *Excavations in Azerbaijan (North-western Iran) 1. Haftavan, Period VI*, Oxford,

1986 “Urmia Ware and its distribution in North-Western Iran”, *Iran XXIV*: 57-77.

Eidem J.

2011b The Towers of Shemshara, in: G. Barjamovic vd., (eds.), *Akkade is King*, *PIHANS* 118, Leiden, 79–91.

Eidem J., ve Læssøe J.

2001 *The Shemshara Archives 1. The Letters* (Copenhagen).

Eraslan A.,

2009 “Local Settlement Transitions in Southeastern Anatolia during the Late Third and Early Second Millennium BC” *Altorientalische Forschungen*, 36/2, s. 268–292.

2011 “Mezopotamya Konut Mimarisinde Merkezi Avlulu Ev Formu’nda Mekân Kullanımı (MÖ 3000-550)”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Yıl 2010, Sayı:10, s. 1- 15.

Esin U.

1982 “Tepecik Excavations, 1974”, *Keban Project 1974–75 Activities*, (ed) Pekman S., Keban Project Publications, Series 1, no. 7. METU, Ankara: 95-118.

Ezer S.

2013 “Middle Bronze Age Pottery Klins at Şaraga Höyük”, *Belleten*, LXXVII, Ankara: 1-14.

2008 *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Orta Tunç Çağı Seramiği*, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Forlanini M.

- 2006 “Étapes et itinéraires entre Assur et l’Anatolie des marchands paleo-assyriens: nouveaux documents et nouveaux problèmes”, *Kaskal* 3:147-76.

Frangipane M. ve Palumbi G.

- 2007 “Red-Black ware, pastoralism, trade and Anatolian- Transcaucasian interactions in the 4th-3rd Millennium BC” B. Lyonnet (éd.) *Les cultures du Caucase (VIème-IIIème mill. av. n. è.). Leurs relations avec le Proche-Orient*. CNRS éditions, Paris: 233-255.

Gandulla, B.

- 1999 “The concept of frontier in the historical process of ancient Mesopotamia”, in S. De Martino, F.M. Fales, G.B. Lanfranchi, L. Milano (eds), *Landscapes. Territories, frontiers ve horizons in the ancient Near East* (Papers presented to the XLIV Rencontre Assyriologique Internationale. Venezia, 7-11 July 1997), Padua, 39-43.

Grayson A.K

- 1972 *Assyrian Royal Inscriptions*, Wiesbaden 1972, Vol 1.

Gelb, I.J.

- 1944 *Hurrians and Subanrians*, Studies in Ancient Oriental Civilizations No. 22. Chicago: University of Chicago Press.

Genç, B., ve MacGinnis, J.

- 2022 A text of Shalmaneser I from Üçtepe and the location of Šinamu. *Anatolian Studies*, 72, 79-95

Guichard, M.

- 1994 Au pays de la Dame de Nagar, in D. Charpin & J.-M. Durand (ed.) *Florilegium Marianum II: recueil d’études a la mémoire de Maurice Birot*: 235.

2014 Political Space- Local Political Structures in Northern Syria: The Case of the Country of Ida-Maraş in the Eighteenth Century BC. in: Eva Cancik-Kirschbaum, Nicole Brisch ve Jesper Eidem (Eds.), *Constituent, Confederate, ve Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State*, Berlin, Boston: De Gruyter, pp. 147–162.

Güney D. ve Whallon Jr. R.

1980 “History of Travel ve Previous Research in the Survey Area”, Çambel H. ve Braidwood R.D. (ed.), *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, Istanbul: 83-105.

Güterbock, H. G.,

1965 “A Votive Sword with an Old Assyrian Inscription”, *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-Fifth Birthday, April 21, 1961*, Editors: Hans G. Güterbock ve Thorkild Jakobsen, (AS 16) Chicago, ss. 197-198.

Hamlin C.

1971 *The Khabur- Ware Ceramic Assemblage of Northern Mesopotamia. An Analysis of its Distribution*. Unpublished PhD Dissertation. University of Pennsylvania.

1974 “The early second millennium ceramic assemblage of Dinkha Tepe”, *Iran* 12: 125-53.

Hauptmann H.

1982 “Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1974-75”, *Keban Project 1974-75 Activities*, METU, Keban Project Publications Ankara.

1979 “Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973”, *Keban Project 1973 Activities*, METU, Keban Project Publications, Ankara: 61-78.

Hrouda, B.

2001 “About Habur-Ware, Hopefully for the Last Time” *Al-Rafidan* 22: 89-92.

Karadoğan, S.

2018 "Garzan Havzasında Jeomorfolojik Peyzaj ve Etkileri", *Researcher*, c. 6, sayı. 2, ss. 237-271,

2015 “Yerleşmeye Etkileri Açısından Diyarbakır Kenti ve Yakın Çevresinin Doğal Peyzaj Unsurları.” *Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı*, Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları: 4, s:1-17.

Karadoğan, S. ve Kozbe, G.

2013. “Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekân Etkileşimleri”. *Geomorphology of Holocene records in Turkey (İlhan Kayan için Armağan Yazılar)*. ed. Ertuğ Öner, İzmir Univ. Pub., İzmir. c. 181: 540-564.

Karadoğan, S. ve Yıldırım, A.,

2008 “Mardin-Midyat Platosunun Ekoturizm Açısından Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkez (TÜCAUM), *V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, Ankara, 439-449.

Kaschau G.

1999 *Lidar Hoyuk: Die Keramik der Mittleren Bronzezeit. Archaeologica Euphratica, Bd. 3*, Philipp von Zabern: Mainz.

Kelly-Buccellatti, M.

1990 “Trade in metals in the third millennium: Northeastern Syria and eastern Anatolia”, *Resurrecting the Past: A joint Tribute in Adnan Bounni*,

(eds.), Matthiae M., Van Lonn M. ve Weiss H: Nederlands Historisch-Arhaeologisch Instituut, İstanbul: 177-131.

Kessler K.

1980 *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens.*
Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

Kepinski C.

2005 “Tilbeshar- A Bronze Age City in the Sajur Valley (Southeast Anatolia)”, *Anatolica* 31: 145–60.

2004 “Tilbeshar About The Early/Middle Bronze Age Transtion”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 25/2, Ankara: 467-471

Kibaroglu M.

2008 *Petrographische und geochemische Untersuchungen an archaologischer Keramik aus Nordost-Syrien, Sudost-Anatolien, Ost-Anatolien und Ost-Georgien*, Tübingen University, (Unpublished PhD Thesis).

Konyar E.

2007 “Anadolu Göçerlerinin Çok Renkliliği”, *Anadolu’da Pişen Toprak/Earth Fired in Anatolia*, Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Yayını, İstanbul: 126-195.

Kolinski, R.

2001 *Mesopotamian Dimātu of the Second Millennium BC*, (BAR IS 1004) Oxford.

Kozbe G.

2013 “Excavations at Diyarbakır/Kavuşan Höyük.” Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları, 2004-2008 Çalışmaları, Diyarbakır, 331-376.

- 2012 “Evidence for Societal Complexity of the Upper Tigris Region from late Third Millennium/ First Half of the Second Millennium BC Occupation of Kavuşan Höyük”, Laneri N., Pfalzner P. ve Valentini S. (eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian ve Anatolian regions during the late third and early second millennium B.C.*, (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens, SUN D1, Wiesbaden:149–154.
- 2010 “Kavuşan Höyük Kazısı, 2008,” *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, vol. 4, s. 173-196,
- 2006 “Şırnak ili, Cizre-Silopi Ovası Yüzey Araştırması, 2005”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XXIV/1*, s. 307-327.
- 2005 “Şırnak ili, Cizre-Silopi Ovası 2004 Yılı Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XXIII/1*, s. 293-309.
- Kozbe G., Köroğlu K ve Sağlamtimur H.
- 2004 “Kavuşan Höyük 2001 Yılı Kazısı”, *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 463-494.
- Kozbe G., Ögütte İ. ve İşler S.
- 2009 “Kavuşan Höyük Kazısı 2007” *30. Kazı Sonuçları Toplantısı 2.Cilt*, Ankara: 198-216.
- Köken, E.
- 2009 Dicle Havzası Düşük Akım Karakteristiğinin Bölgeselleştirilmesi Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Kökten K.
- 1947 “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, Cilt V/2, Ankara: 223-236

Köroğlu K.

1998 *Üçtepe I*, Ankara,

Kramer (Hamlin) C.

1977 "Pots and peoples", Levine L.D. ve Young Jr. T.C. (eds.), *Mountains and Lowlands. Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia.*: 99-112. Malibu, CA: Undena.

Kupper J.R.

1948 Nouvelles Lettres De Mari Relatives a Hammurabi de Babylone (Communication présentée au XXIe, Congrès international des Orientalistes, à Paris, le 28 juillet 1948). *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, 42(1/2), 35–52.

1963 "Northern Mesopotamia and Syria." The Cambridge Ancient History, (Revision Edition).

1978 Les Hourrites a Mari, *Revue hittite et asiatique*, Tome 36, pp. 117-128.

1983 Archives Royales de Mari XXII/I, Documents Administratifs de la Salle 135, du Palais de Mari, 1. cilt, Éditions Recherche sur les Civilisations.

Kühne H.

1976 *Die Keramik vom Tell Chuera und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

Laneri N.

2014 "Hirbemerdon Tepe: Dicle Nehri'nin kaynağı yakınlarında bir yerleşim", *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Kazı Sezonu Başladı*, Seri 40: s. 8–11.

- 2008 “Hirbemerdon Tepe. A Middle Bronze Age site in Northern Mesopotamia”, *East ve West* 58: 365–376.
- 2006 “The Second Season of Archaeological Work at Hirbemerdon Tepe, Turkey: A Preliminary Report”, *East ve West* 56 (4): 419-430.
- Laneri, N., Schwartz, M., Ur, J., D’Agostino, A., Berthon, R., Hald, M., & Marsh, A.
- 2015 “Ritual and Identity in Rural Mesopotamia: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris River Valley in the Middle Bronze Age”, *AJA* 119, No:4, 553-564.
- Laneri N., Schwartz, M. ve Valentini, S.
- 2012 “Hirbemerdon Tepe: A Middle Bronze Age Site in the Upper Tigris River Valley” Laneri N., Pfalzner P. ve Valentini S. (eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian ve Anatolian regions during the late third and early second millennium B.C.*, (Studien zur Urbanisierung Nordmesopotamiens, SUN D1, Wiesbaden, pp.137–148.
- Laneri N. ve Schwartz M.
- 2011 “Southeastern and eastern Anatolia in the Middle Bronze Age”, Sharon Steadman and Gregory McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10000–323 BCE)*, Oxford: 337–362.
- Laneri N., Schwartz M., Ur J., Valentini S., D’Agostino A., Berthon R ve Hald M.M.
- 2008 “The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2006-2007. A Preliminary Report on the Middle Bronze Age ‘Architectural Complex’ and the Survey of the Site Catchment Area”, *Anatolica* XXXIV:177-240.
- Laneri N., Valentini S. ve D’Agostino, A.
- 2007 “Hirbemerdon Tepe: A Late Third to Mid Second Millennium BC Settlement of the Upper Tigris Valley”, *Anatolian Studies* 57: 77-86.

Laneri N., D'Agostino A, Schwartz M., Valentini S. ve Pappalardo G.,

2006. "A Preliminary Report of the Archaeological Excavations at Hirbemerdon Tepe, Southeastern Turkey", *Anatolica XXXXII*: 153-188.

Mallowan M.E.L.

1947 "Excavations at Brak and Chagar Bazar" *Iraq* 9: 1-266.

1937 "The excavations at Chagar Bazar and an archaeological survey of the Khabur region. Second campaign, 1936", *Iraq* 4: 1-258.

1936 "The excavation at Tall Chagar -Bazar ve an Archaeological Survey of the Habur Region 1934-5", *Iraq* 3: 1-86.

Marro C.

2007 "Continuity and Change in the Birecik Valley at the End of the Third Millennium: The archaeological Evidence from Horum Hoyuk", *Societes humaines et changement climatique a la fin du troisieme millenaire: Une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mesopotamie?* (eds.) Kuzucuoğlu C. ve Marro C., *Varia Anatolica XIX*, Paris: 341–54.

1997 *La culture du Haut-Euphrate au Bronze Ancien: essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)*, *Varia Anatolica VIII*, Paris.

Matney, T.

1999 "Surface and Subsurface Survey at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, 1997-1998", Tuna N. ve Öztürk J. (eds.), *Salvage Project of the*

Archaeological Heritage of the Ilisu ve Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1998, Ankara, pp. 319-331.

1998 “The first Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report”, *Anatolica XXIV*: 7-30.

Matney T., Greenfield T., Hartenberger B., Keskin A., Köroğlu K., MacGinnis J., Monroe W., Rainville L., Shepperson M., Wordenstrasse T. ve Wicke D.

2009 “Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe 2007–2008”, *Anatolica XXXV*: 37–84.

Matney T., Rainville L., Köroğlu K., Keskin A., Wordenstrasse T., Fındık N.Ö.ve Donkin A.

2007 “Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe 2006”, *Anatolica XXXIII*: 23-74.

Matney T. ve Rainville L.(eds)

2005 “Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2003-2004”, *Anatolica* 31: 19-68.

Matney T, MacGinnis, J., McDonald, H., Nicoll K., Rainville L., Roaf M., Smith M.L. ve Stein D.

2003 “Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2002”, *Anatolica* 29: 175-209.

McMahon A. ve Quenet P.

2007 “A Late Third Millennium BC Pottery Assemblage from Chagar Bazar (Area D, Phase II)”, Tunca Ö., McMahon A. ve Baghdo A. (eds.), *Chagar Bazar (Syrie) II: Les vestiges “post-akkadiens” du chantier D et études diverses*, Leuven: 69-242.

Michel C.

2001 *Correspondance des Marchands de Kaniš au Debut du Iie Millenaire*

avant J.-C. Les Editions du Cerf: Paris.

- 2014 “Wool Trade in Upper Mesopotamia and Syria According to Old Babylonian ve Old Assyrian Texts, Brenquit C. ve Michel C (eds)., *Wool Economy in the Ancient Near East ve the Aegean: from the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, Ancient Textiles 17, Oxbow Books, Oxford: 232-254.

Mieroop M.V.

- 2004 A History of the Ancient Near East, Ca. 3000-323 BC, Oxford: Blackwell Publishing.

Muscarella O.W.

- 1968 “Excavations at Dinkha Tepe, 1966”, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 25: 187-198

Naab, P. J., und Unger, E.

- 1934 Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi, Asariattika Müzeleri Neşriyatı XII, İstanbul.

Nichols, J. J. ve Weber, J, A.

- 2006 “Amorites, Onagers, and Social Reproduction in Middle Bronze Age Syria”, *After Collapse. The Regeneration of Complex Societies*, Schwartz G. M. ve Nichols J.J.(Ed.), University of Arizona Press, Tucson: 38-58

Oates D., Oates J. ve McDonald H.

- 1997 *Excavations at Tell Brak, Volume 1: The Mitanni ve Old Babylonian periods*, British School of archaeology in Iraq. London,

- 2001 *Excavations at Tell Brak, Volume 2: Nagar in the Third Millennium BC*, Cambridge, London.

Oguchi H.

- 2003 “20th Century B.C. North Mesopotamia: An Archaeological Dilemma”, *Al -Rafadan XXIV* :42-83.

- 2001 “The Origins of Khabur Ware: A Tentative Note”, *Al-Rafidan* XXII :71-87.
- 1998 “Notes on Khabur Ware from Sites outside its Main Distribution Zone”, *Al- Rafidan* XIX: 119-133.
- 1997 “A Reassessment of the Distribution of Khabur Ware: An Approach from an Aspect of its Main Phase”, *Al-Rafidan* XVII: 195-224.

Ökse A. T.

- 2014 “Salat Tepe and its Vicinity in the Middle Bronze Age: Stratigraphic Sequence ve Ceramic Assemblages", Dominik Bonatz (Ed.), *The Archaeology of Political Spaces. The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BC*, Berlin, Boston: De Gruyter :151- 68.
- 2012 “Salat Tepe Orta Tunç Çağ Mezarları”, *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı 15: 47-68.
- 2009 “Salat Tepe Orta Tunç Çağı Seramiklerinin Stratigrafik Dağılımı ve Tarihlendirilmesi”, I. *ODTÜ Arkeometri Çalıştay*. *Türkiye Arkeolojisi 'nde Seramik ve Arkeometrik Çalışmalar Bildiriler Kitabı*, (Eds). Özer A. ve Türkmenoğlu A.G., Ankara: 50-60.
- 2008 “Salat Tepe Orta Tunç Çağı Yapısının İşlevi” *Aykut Çınaroğlu'na Armağan / Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, Genç E. ve Çelik Ç. (Ed.), Ekici Form Ofset, Ankara: 53-71
- 2005 “Salat Tepe Kazısı 2005 Yılı Sonuçları: Stratigrafi ve Anıtsal Orta Tunç Çağ Yapısı”, *İDOL*, Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı. 27, Ankara, s. 5-9.

Ökse, A. T. ve Görmüş A.

- 2006 “Excavations at Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Stratigraphical Sequence and Preliminary Results of the 2005-2006 Seasons”. *Akkadica* 127: 119-149.

Ökse, A. T., Gormus A. ve Atay E.

- 2009 “Collapsed Walls of a Middle Bronze Age Building at Salat Tepe (Diyarbakır): Evidence for an Earthquake?”, Aygun, Ç.Ö. (ed.), *Proceedings of the XIth Symposium on Mediterranean Archaeology*, (British Archaeological Reports Series 1900), Oxford: 77–283.

Ökse A. T., Esentürk Y., Görmüş A, Bora A. ve Uslu K.

- 2010 “The Collapse of a Middle Bronze Age Building Complex at Salat Tepe due to an earthquake”, *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANA VI)*. May, 5th-10th 2008, (Eds) Matthiae P., Pinnock F., Nigro L. ve Marchetti, N. “Sapienza”-Università di Roma. Vol. I, Wiesbaden, Harrasowitz: 465-480.

Ökse, A. T., Oybak Dönmez, E., Gormus, A., Gürbüz, M., ve Ozdeger, M.

- 2012 The Middle Bronze Age Farming Economy of the Upper Tigris Region: A Reconstruction Basing on Archaeological, Archaeobotanical and Ethnoarchaeological Analysis. *AKKADICA*, vol.133, no.1, 67-106.

Ökse A.T. ve Tekinalp V. M.

- 1999 “Mezraa Höyük 1998 Araştırması”, Tuna N. ve Öztürk J. (eds) *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, Metu, TAÇDAM, Ankara: 175-214.

Özdoğan M.

- 1977 *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*, METU Lower Euphrates Project Publications, series I, no 2, Istanbul.

Özfırat A.

- 1994 “MÖ II. Binyılda Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: Ankara: 359-377.

- 2001 *Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri: M.O. II. Binyıl*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- 2002a “Khabur Ware from Hakkâri”, *Ancient Near Eastern Studies* 39: 141–151.
- 2002b “Van-Urmia painted pottery from Hakkâri”, *Archâologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 34: 209-228.
- 2002c “Van-Urmiye Kùltürüne (MÖ II. Binyıl) Ait Ayakkabı Biçimli Kaplar”, *Belleten* 245, Ankara: 35-48.
- 2006 *Üçtepe II, Tunç Çağları: Kazı ve Yüzey Araştırması Işığında*, İstanbul: Ege Yayınları
- 2008 “The Highland Plateau of Eastern Anatolia in the Second Millennium BC.: Middle/Late Bronze Ages”, *Ceramics in Transition. Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, (eds.) Karen S. Robinson S. K. ve Sagona A., *Ancient Near Eastern Studies Supplement* 27 Leuven: Peeters: 101–23.
- 2011 “Erzurum Müzesi’nden İnsan Figürlü Bir Çömlek”, *Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri: Önder Bilgi’ye Armağan Yazıları*, (Eds.) A. Öztan, A. ve Dönmez Ş., Bilgin Yayınları, Ankara: 311-318.
- 2012 “Üçtepe ve Diyarbakır Survey: During the Early ve Middle Bronz Age”, Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (Eds.), *Looking North. The socio- economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third ve early second millennium BC*, SUN D1: 117-126.
- Parker B. J., Foster C.P, Henecke J., Hopwood M., Hopwood D., Creekmore A., Demirergi A. ve Eppihimer M.
- 2008 “A Preliminary Report from the 2005 and 2006 Field Seasons at Kenan Tepe”. *Anatolica* XXXIV: 103-176.

Parker B. J., Dodd L. S., Creekmore A., Healey E., Paine R., Moseman E. ve Marley M.

2005 “The Upper Tigris Archaeological Research Project. A Preliminary Report from the 2002 Field Season”, *Anatolica* XXXI: 69-101.

Parker, B. J., Creekmore A., Dodd L. S., Moseman E., Meegan C. ve Cobb P.

2004 “The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Synthesis of the Cultural History of Kenan Tepe”, *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2001*, (eds) Tuna N., Öztürk J. ve Velibeyoğlu J., METU, Ankara: 547-602.

Parker J. B. ve Dodd L.S.

2011 Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP): 2002 Yılı Kenan Tepe Kazılarında Genel Bakış (The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): An Overview of the 2002 Excavations at Kenan Tepe), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2002), eds: Tuna N ve Doonan O., METU, Ankara: 703-756.

2003 “The Early Second Millennium Ceramic Assemblage from Kenan Tepe, southeastern Turkey. A Preliminary Assessment”, *Anatolian Studies* 53: 33-70.

Peasnell B.L. ve Algaze G.

2010 “The Survey of Pir Huseyin, 2004”, *Anatolica* XXXVI:165–195.

Pfalzner P.

2012 “The Question of Desurbanisation Versus Reurbanisation of the Jazirah in the Late Third and Early Second Millennium BC”, Laneri N., Pfälzner P. ve Valentini S. (Eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third ve early second millennium BC*, SUN D1, Wiesbaden: 51-80.

Pulhan, G.

2010 “İisu: Gre Amer”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Özel Sayı: Arkeoloji ve Barajlar Gerçeği* :122–7.

Pulhan, G. ve Blaylock S. R.

2013 “New Excavations at the Late Bronze Age and Iron Age Site of Gre Amer on the Garzan River, Batman” Yener K. A. (ed.): *Across the Border: Late Bronze- Iron Age Relations Between Syria and Anatolia*: 393–419.

2015 “Gre Amer, Batman, on the Upper Tigris: A Rescue Project in *the Ilisu Dam Reservoir in Turkey*”. Ankara.

Radner K

2004 “Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi”, *Subartu XIV, Ausgrabungen in Giricano 1*, Brussels.

Radner K. ve Schachner A.

2001 “From Tušhan to Amēdi: Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period”, Tuna, N., Öztürk J. and Velibeyoğlu J. (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoir Activities in 1999*, Ankara: 753-776.

Riehl, S and Bryson, R.

2007, “Variability in Human Adaptation to Changing Environmental Conditions in Upper Mesopotamia during the Early and the Middle

Bronze Age”, Kuzucuoğlu C. ve Marro C. (ed.), *Sociétés Humaines et Changement Climatique à la Fin du Troisième Millénaire: Une Crise A-T-Elle Eu Lieu En Haute Mésopotamie?* Paris: 523-548.

Ristvet L.

2012 “Resettling Apum: Tribalism and Tribal States in the Tell Leilan Region”, Syrie, Laneri N., Pfalzner P. ve Valentini S. (eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern Mesopotamian and Anatolian regions during the late third and early second millennium BC*, SUN D1, Wiesbaden: 37- 50.

2008 Legal and archaeological territories of second millenium BC in northern Mesopotamia. *Antiquity*, 82(317), p.589-599.

Ristvet, L. ve Weiss, H.

2005 “The Habur Region in the Late Third and Early Second Millennium BC”, Orthmann W, Al-Maqdissi M. ve Matthiae P. (eds.), *The History ve Archaeology of Syria Vol 1*: 1-26 Saarbrücken: Saarbrücken Verlag.

Rosenberg M.

2007 “Hallan Çemi”, Özdoğan M. ve Başgelen N. (ed.), *Neolithic in Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul:1-11.

Rova, E.

2019 Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean, Vol. V: Tigris and Euphrates Regions (Turnhout).

Rubinson K.S.

2005 “Second millennium BC painted potteries and problems of terminologies“, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 37, 133-138.

1994 “Eastern Anatolia before the Iron age: a view from Iran”, *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages*

Colloquium held at Van, 6-12 August 1990, (Eds). Çilingiroğlu A. ve French D. H., British Institute of Archaeology, Ankara:199-203.

Sagona, A.

- 2000 “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, Marro C. Ve Hauptmann H. (ed.), *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème- IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris:329-373.

Sağlamtimur H.

- 2012 “Başur Höyük”, Çilingiroğlu A., Mercangöz Z. ve Polat G. (eds), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: 121- 133.
- 2012 “Siirt-Türbe Höyük”, Çilingiroğlu A., Mercangöz Z. ve Polat G. (eds), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: 137- 156.
- 2007 “Arkeolojik Veriler Işığında Siirt ve Çevresi”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir, 2007, 73-85.

Sağlamtimur H. ve Ozan A.

- 2007 “Siirt-Türbe Höyük Excavation- Preliminary Report”, *Arkeoloji Dergisi* 10-2, İzmir: 1-33.

Sallaberger W.

- 2007 “From Urban Culture to Nomadism: A history of Upper Mesopotamia in the late third millennium” Kuzucuoglu C. ve Marro C. (eds.), *Societes humaines et changement climatique a la fin du troisieme millenaire: une crise a-t-elle eu lieu en haute Mesopotamie?* Actes du Colloque de Lyon, Varia Anatolica XIX, Paris: 417–456.

Salvini M.

- 1998 “Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mitanni”, in *Urkesh ve the Hurrians. Studies in Honor of Lloyd Cotsen*. Urkesh/ Mozan Studies 3. Buccelatti G. ve Buccelatti M.K (Eds), Bibliotheca Mesopotamica 26, Undena Publications, Malibu. pp 89-115.
- 1996 *The Habiru Prism of King Tunip-Teššup of Tikunani*. Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Rome.

Sasson, Jack M.

- 1998 “The King and A Mari King in Changing Perceptions”, *Journal of the American Oriental Society*, 118/4: 543–570.

Schachner A.

- 2002 “2000 Yılı Giricano Kazıları Ön Raporu”, N. Tuna – J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu ve Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000*, Ankara: 549-586.

Schachner A. ve Schachner Ş.

- 2003 “2000-2001 Yılı Gricano Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/2, Ankara: 447-461.

Schachner, A., Roaf M., Radner K. ve Pasternak R.

- 2002 “Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Giricano (Diyarbakır / Türkei) 2000”, Tuna N., Velibeyoğlu J. (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu ve Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000*, Ankara: 587-611.

Schmidt C.

- 2012 “The Late Third and Early Second Millennium BC Pottery Tradition in the Syrian Jazirah ve Beyond”, Laneri N., Pfalzner P. and Valentini S. (eds.), *Looking North. The socio-economic dynamics of the northern*

Mesopotamian ve Anatolian regions during the late third and early second millennium BC, SUN D1, Wiesbaden: 163-74.

Sevin, V.

1989 “Üçtepe Kazıları,1988”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XI., Ankara: 103-123.

1992 “Diyarbakır/Üçtepe höyüğü Orta Tunç Çağ’ı seramiği”, *Orient-Express* 92/2: 12-14.

1993 “1991 Yılı Üçtepe Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* XIV/I., Ankara: 175-191.

Silibolatlaz- Baykara, D.

2016 “Faunal Results from Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Southeast-Turkey”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, The journal of Social Science Institute, vol. 32, s. 11-26.

Baykara, D., ve Satar, Z.

2012 “2011 Yılı Salat Tepe Kazısından Ele Geçen Hayvan Kemiklerinin İncelenmesi”, 34. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu Sonuçları, s. 45-50.

Smogorzewska A.

2004 “Andirons and Their Role in Early Trancaucasian Culture”, *Anatolica* 30: 151-177.

Sözer A. N.

1984 “Güneydoğu Anadolu’nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış”, *Ege Coğrafya Dergisi*, İzmir, Ocak 84/2, pp. 8-27.

1969 *Diyarbakır Havzası*, Ankara.

Speiser, E.A.

- 1930 Mesopotamian Origins: The Basic Populations of the Near East, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stein D.
- 1984 “Khabur Ware and Nuzi Ware: Their Origin, Relationship and Significance”, *Assur IV*, pp. 1-65.
- Şerifoğlu, T. E.
- 2007 “The Malatya- Elâzığ Region during the Middle Bronze Age: A Re-Evaluation of the Archaeological Evidence”. *Anatolian Studies* 57: 101–14.
- Taylor J. G.
- 1865 “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood” *Journal of Royal Geographical Society* XXV:21-58.
- Ur J. A.
- 2010 *Urbanism and Cultural Landscapes in Northeastern Syria: The Tell Hamoukar Survey, 1999-2001*. Chicago: Oriental Institute Publications.
- Yalçın H. G.
- 2012 *Die Karaz-Keramik von Tepecik in Ostanatolien*, Istanbul: Ege Yayınları,
- Yardımcı, N.
- 2004 *Archaeological Survey in the Harran Plain 1–2*, Istanbul: Print a Grafik ve Matbaacılık.
- Yener A.
- 2007 The Anatolian Middle Bronze Age Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and Trade. *Anatolian Studies* 57: 151–61.

Velibeyolu J., Schachner A. ve Schachner Ş.

- 2002 “Erste Ergebnisse eines Surveys im Botan Tal und in Çattepe (Tilli)”, Tuna N. ve Velibeyoğlu J. (Eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu ve Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000*, TAÇDAM, Ankara: 2002: 783-857.

Villard, P.

1995. Shamshi-Adad and sons: the rise ve fall of an Upper Mesopotamian empire. In J. Sasson (Ed.), *Civilizations of the ancient Near East* (pp. 873–883). New York: Simon & Schuster MacMillan.

Von Dassow, E.

- 2015 "Genres of Texts and Archives of Tablets" *Orientalistische Literaturzeitung*, vol. 110, no. 3, 177-190.

Wattenmaker P. ve Mısır A.

- 1994 “Kazane Höyük-1992”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XV*: 177-92.

Weiss, H.,

- 2000 “Causality and Change: the Origins and Collapse of Third Millennium Mesopotamian Civilization”, Rovault O. ve Wäfler M., (ed.), *La Djéziré et L'Euphrate Syriens De la Protohistoire À La Fin Du Ile Millénaire AV.J.-C.*, Subartu 7: 207–19.

Weiss H., Courty M. vd.

- 1993 “The Genesis ve Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization”, *Science* 261: 995–1004.

Wick, L., Lemcke, G. ve Sturm, M.,

- 2003 “Evidence of Late Glacial and Holocene Climatic Change and Human Impact in Eastern Anatolia: High Resolution Pollen, Charcoal, Isotopic and Geochemical Data from the Laminated Sediments of Lake Van, Eastern Turkey”, *Holocene* 13, 665-675.

Wilkinson T.J.

- 2014 *Tying the Threads of Eurasia, Trans-regional routes ve material flows in Transcaucasia, eastern Anatolia ve western central Asia, c.3000-1500BC*, Sidestone Press, Leiden.

Wilkinson, T. J., Ur, J. ve Casana, J.

- 2004 “From Nucleation to Dispersal. Trends in Settlement Pattern in the Northern Fertile Crescent”, Cherry J. ve Alcock S. (ed.), *Side-By-Side Survey*, Oxford:189–205.

FIGÜRLER

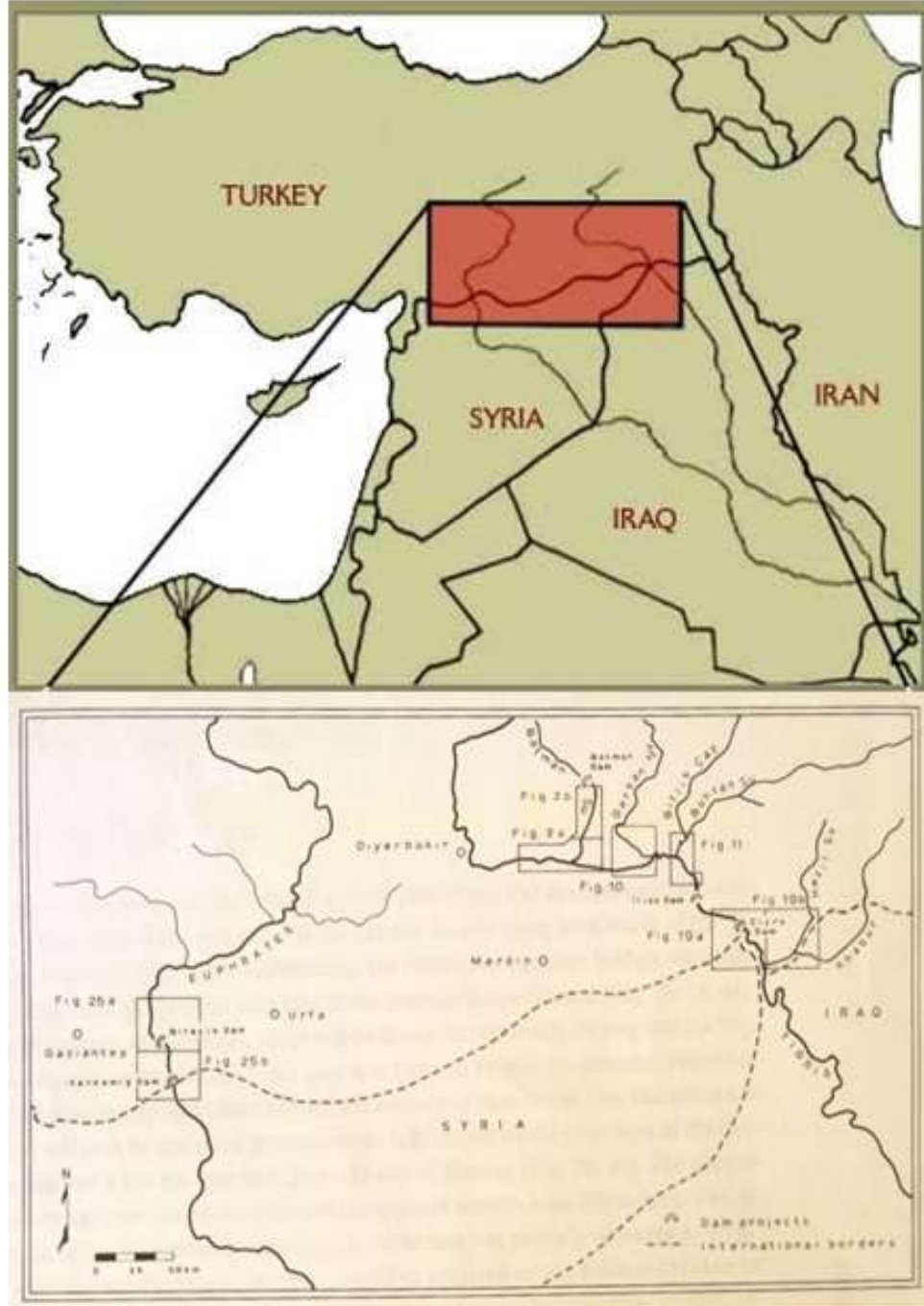

Fig. 1.1: Algaze ve diğ. tarafından 1988-1992 yıllarında GAP Projesi kapsamında araştırılması yapılan bölgeler (Algaze et al, 1991, Fig. 1)

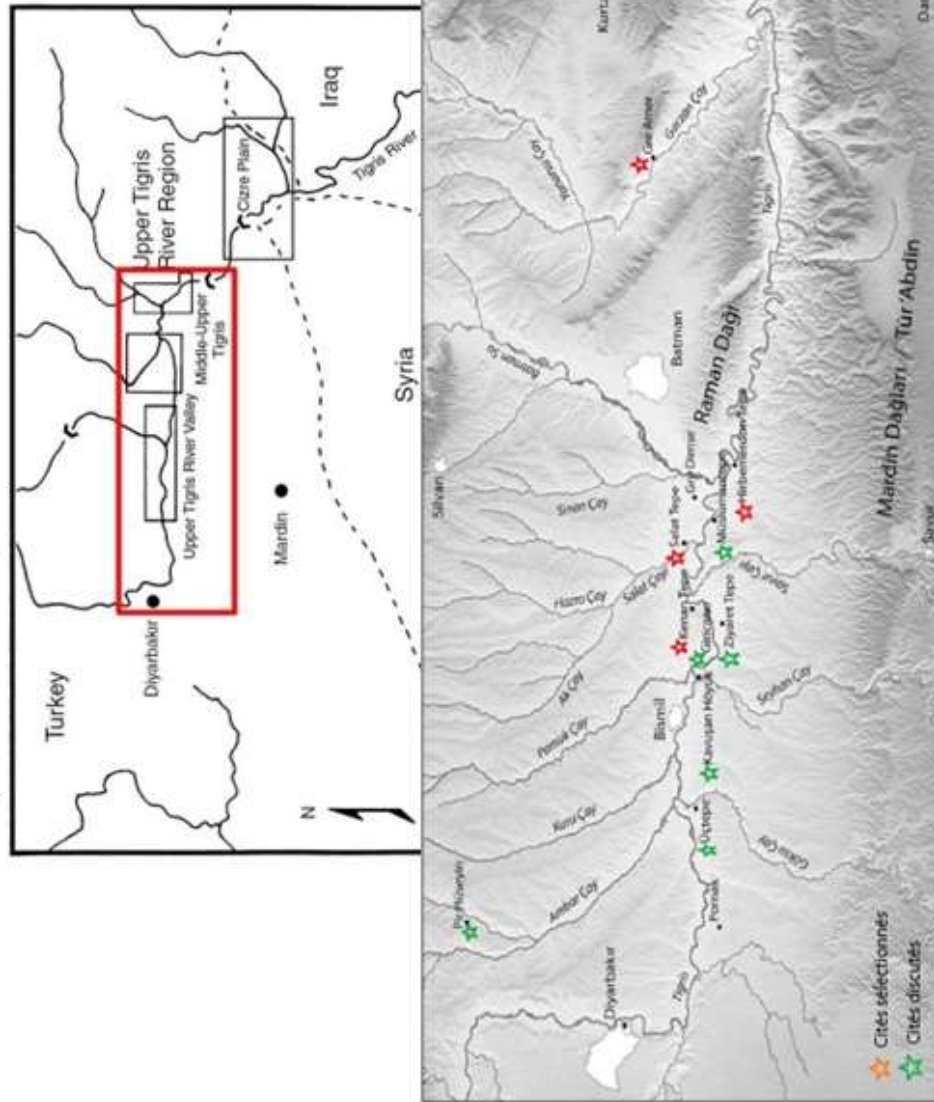

Fig. 1.2: Tezde incelenen Yerleşimlerin Lokalizasyonları (Bartl 2014, Fig 1)

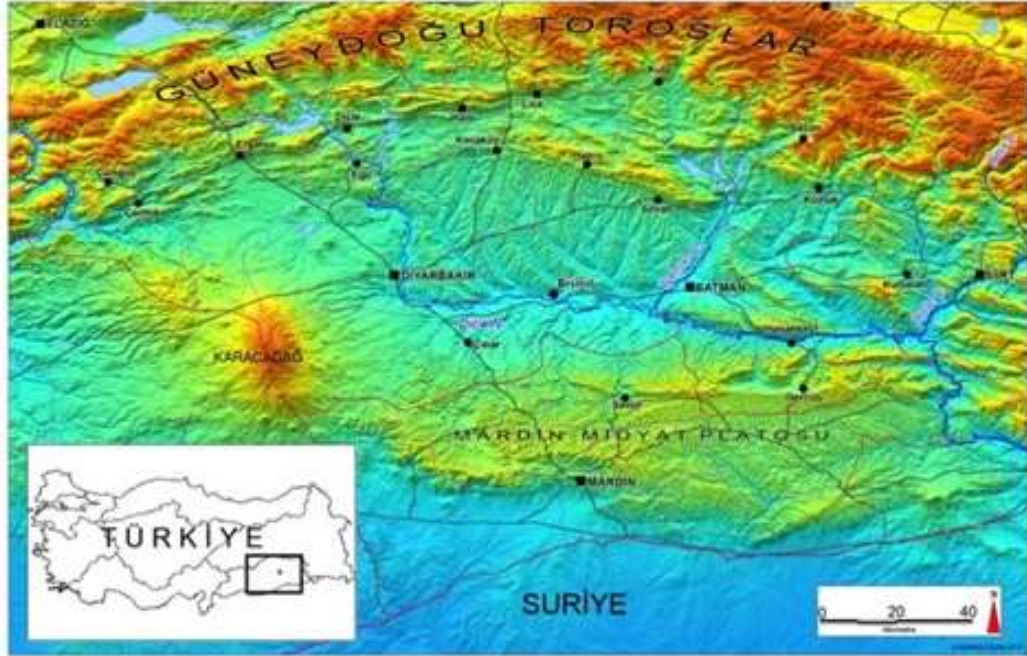

Fig. 2.1: Yukarı Dicle Vadisi'nin Coğrafyası (Karadoğan, 2013, Fig.1)

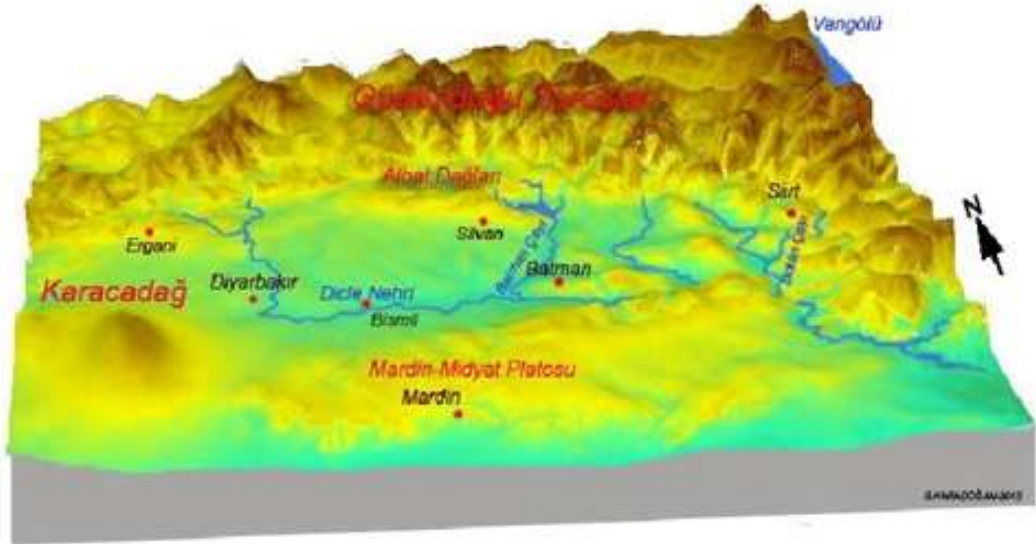

Fig. 2.2 Yukarı Dicle Vadisi'nin 3B Coğrafyası (Karadoğan, 2013, Fig. 2)

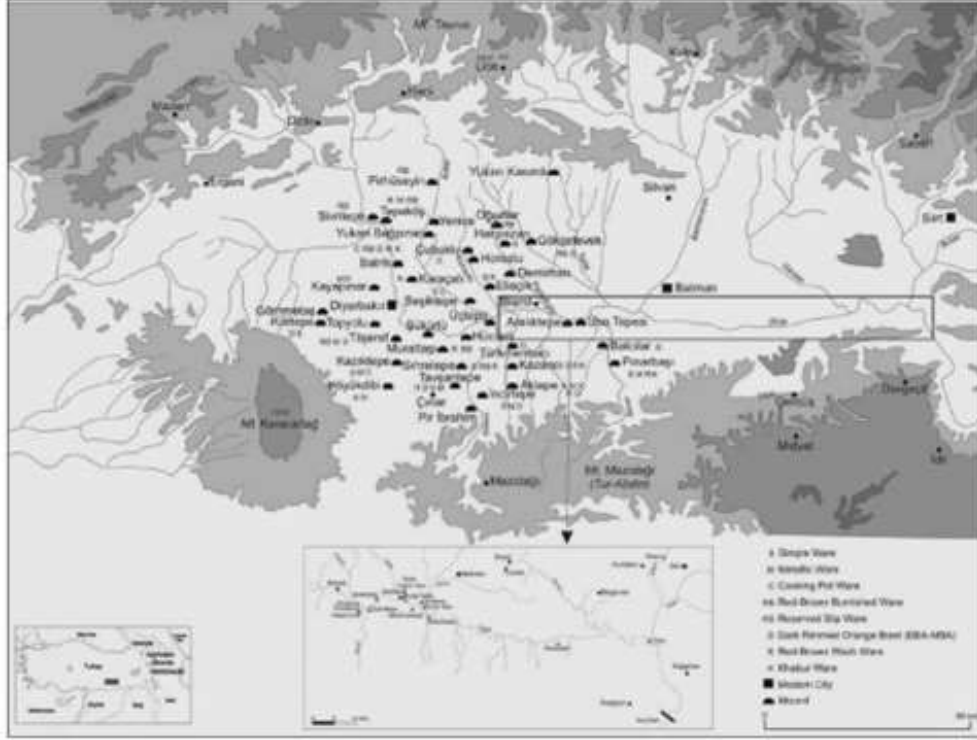

Fig. 3.1: Bismil- Diyarbakır Yüzeý Arařtırması (Özřrat, 2012, Fig. 1)

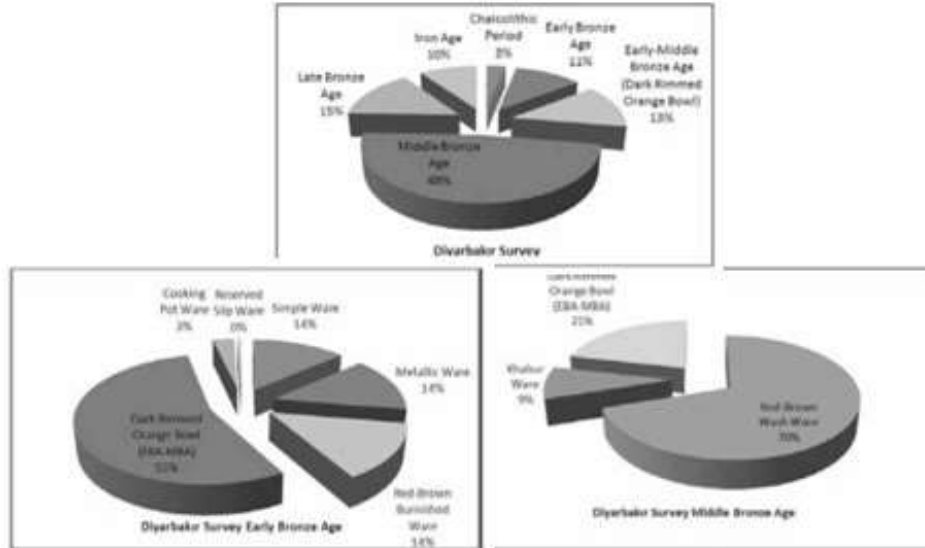

Fig. 3.2: Yüzeý Arařtırması Tunç Çaęı Seramiklerinin Oranları (Özřrat, 2012, Fig. 3)

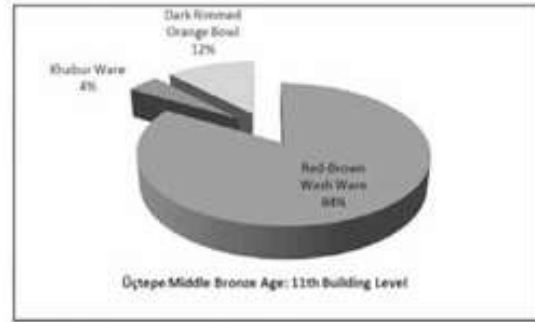
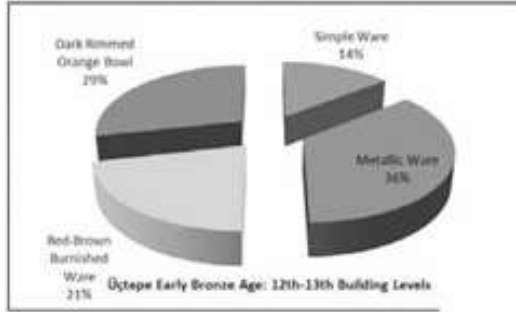

Fig. 3.3: Üçtepe Tunç Çağı Seramiklerinin Oranları (Özirat, 2012, Fig. 3)

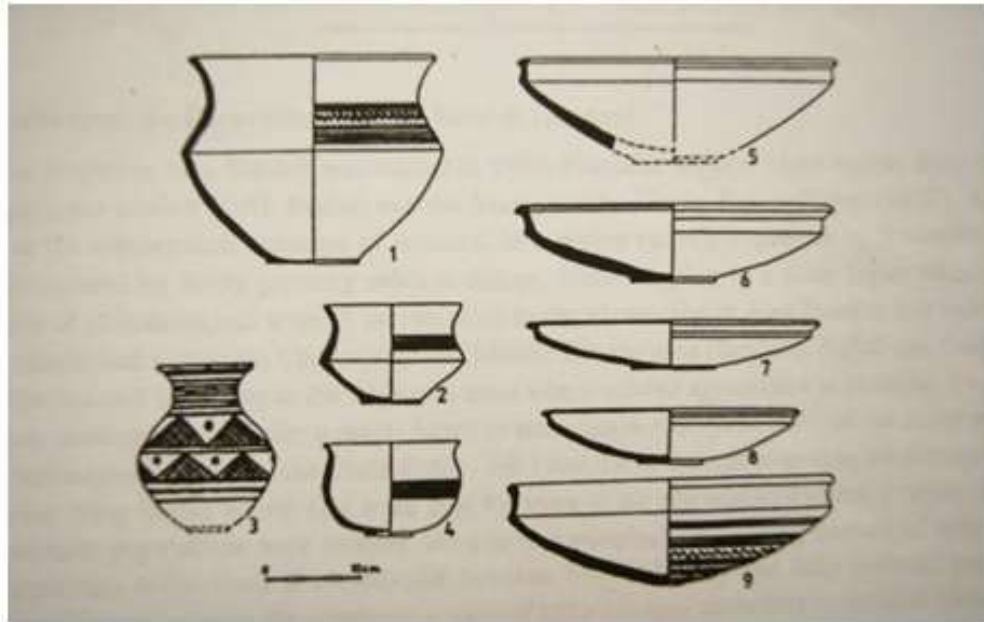

Fig. 3.4: Üçtepe Orta Tunç Çağ Seramikleri (Sevin, 1992, Fig.2)

Fig. 3.5: Kenan Tepe RBWW Örneği (Dodd et al, 2005, Fig. 24)

Fig. 3.6: Hirbemerdon RBWW kasesi (D'Agostino, 2012, Plate III)

Fig. 3.7: Salat Tepe RBWW Omurgalı Çömleği (Ökse, 2014, Fig. 4e)

Fig. 3.8: Ziyaret Tepe RBWW çömlekleri (Bartl, 2012, Fig. 5)

Fig. 3.9: Gre Amer RBWW Küpleri (Pulhan et Blaylock, 2015)

DROB-Ware (Dark Rimmed Orange Bowls)

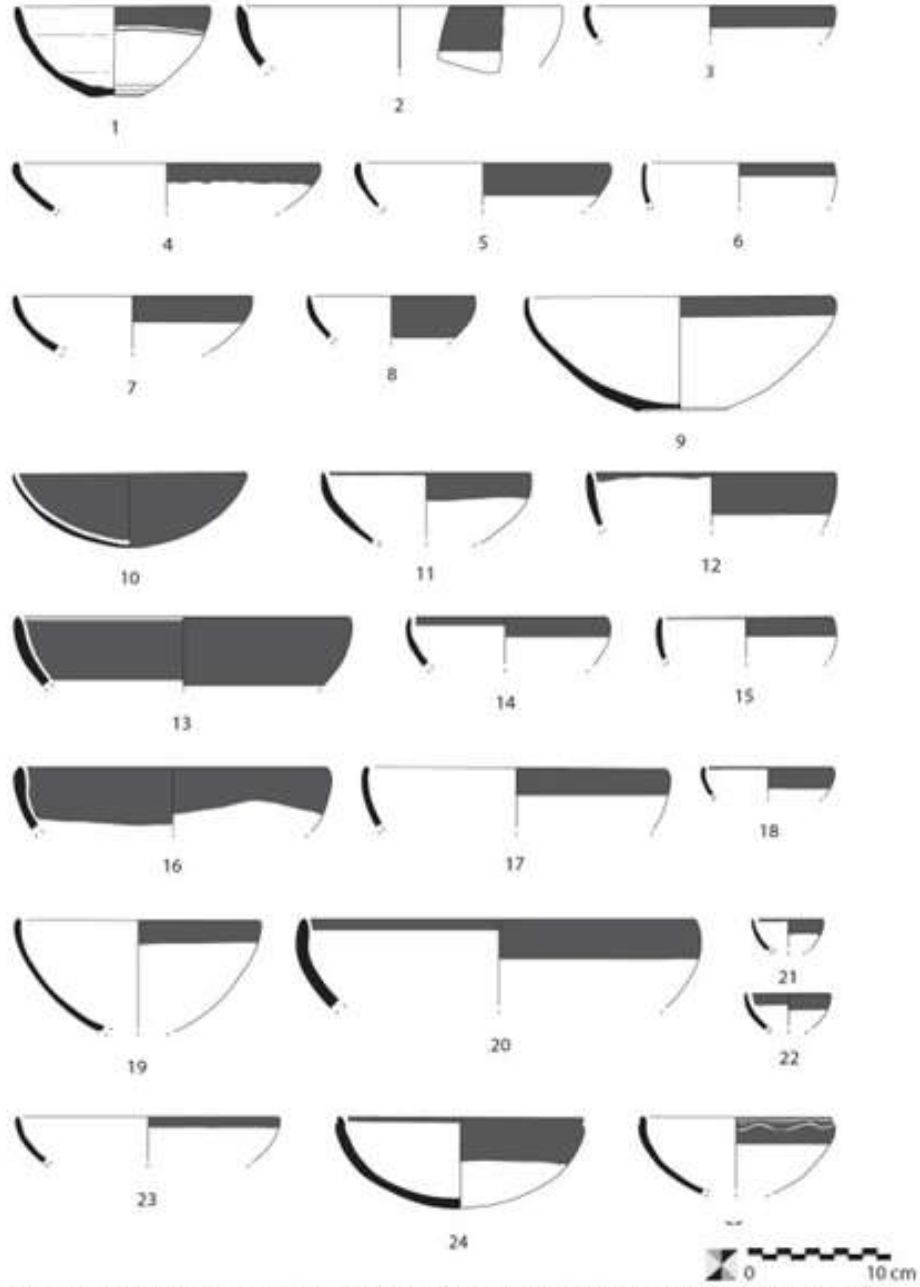
Fig. 3.10: Tell Mozan DROB detayları (Bianchi, 2012, Plate III)

Fig.3.11: Müslüman Tepe
DROB örneği (Ay, 2010, Fig.6)

Fig.3.12: Salat Tepe DROB
örneği (Ökse, 2008, Fig. 14)

Examples of dark rimmed orange bowl ware from the Central and Eastern JZ and from the Turkish Upper Tigris sub-region. 1: from Lebeau 1993: Pl. 175, 2 (Melebiya); 2: from Rova 2011: Pl. 14, 9 (Beydar; JZ002_P670); 3: from Bianchi 2012a: Pl. 80, 867 (Mozan); 4: from Bianchi 2012a: Pl. 80, 210 (Mozan); 5: from Bianchi 2012a: Pl. 80, 869 (Mozan); 6: from Bianchi 2012a: Pl. 80, 15 (Mozan); 7: from McMahon & Queset 2007 Pl. 3, 1; 3 (Chagar Bazar); 8: from Bianchi 2012b: Pl. 85, MZD342 (Mozan); 9: from Rova 2011: Pl. 14, 8 (Brak; JZ001_P290); 10: from Rova 2011: Pl. 14, 7 (Brak); 11: from Steele et al. 2003: Fig. 6.59:19 (Brak); 12: from Bianchi 2012a: Pl. 80, 876 (Mozan); 13: from Bianchi 2012a: Pl. 85, MZD133 (Mozan); 14: from Özü 2011: Tab. 214: 260 (Bazri); 15: from Lanari et al. 2006: Fig. 8, 2 (Hirbemerdon); 16: from Kozbe et al. 2004: Fig. 19, 2 (Kavajan); 17: from Özlü 2006: Pl. XXV, 5 (Üçtepe); 18: from Kozbe et al. 2009: Fig. 3, 3 (Kavajan); 19: from Özlü 2006: Pl. XXV, 2 (Üçtepe); 20: from D'Agostino 2012: Fig. 4:1 (Hirbemerdon); 21: from Kozbe et al. 2009: Fig. 3, 16 (Kavajan); 22: from Arrivabeni in press: Pl. 17, 14 (Hirbemerdon); 23: from D'Agostino 2012: Fig. 4:4 (Hirbemerdon); 24: from Arrivabeni in press: Pl. 17, 13 (Kavajan, TG054_P027); 25: from Arrivabeni in press: Pl. 17, 12 (Üçtepe, TG017_P004).

Fig. 3.13: Farklı DROB Örnekleri (Bianchi and Özlü, 2014, Plate 1)

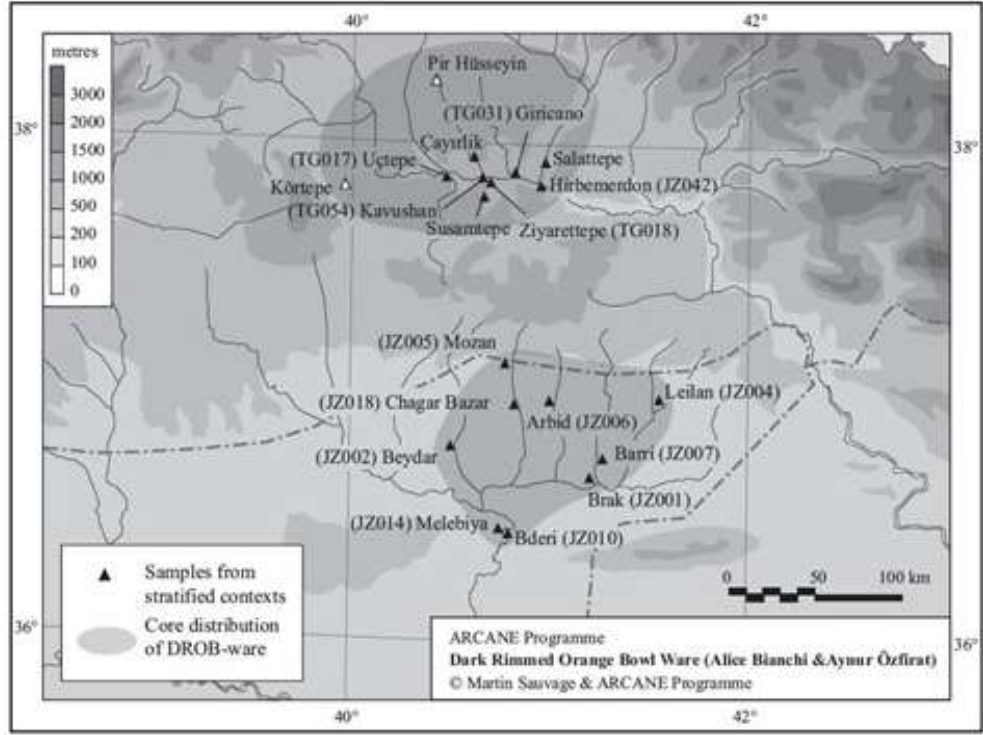

Fig. 3.14: DROB Malların Dağılımı (Bianchi and Özfirat, 2014, Fig. 1)

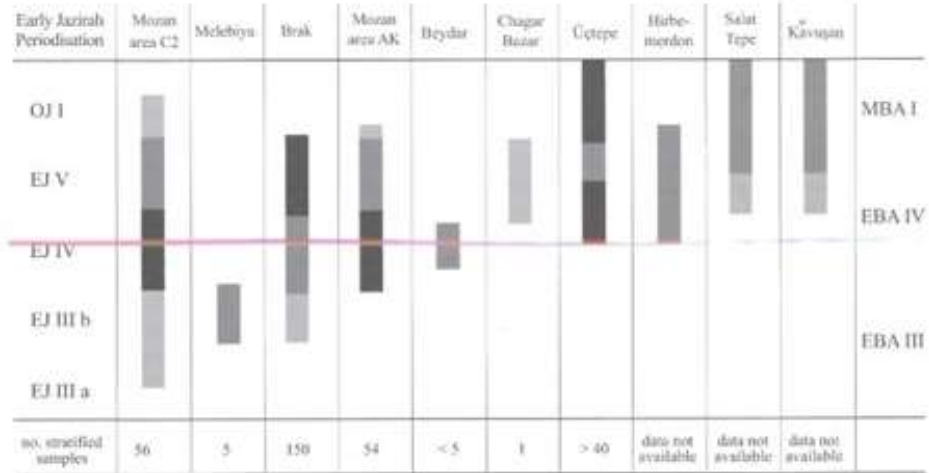

Fig. 3.15: Dicle ve Habur Vadisi DROB Mal Karşılaştırmalı Kronolojisini (Bianchi, 2012, Fig. 5)

Habur Ware,	Syro-Cilician Painted Pottery	Levantine painted Ware.	Karum-Kanesh, Levels IV-III.

Comparison of decorative motives of three painted wares of the beginning of the Bronze Age:

Habur Ware, Syro-Cilician painted Ware Levantine painted Ware and Painted Pottery and the pottery of Karum-Kanesh, Levels IV-III.

Fig. 3.16: Orta Tunç Çağ Boyalıları Bezeme Uygulamalarının Bölgesel Karşılaştırması (Bieniada, 2009, Fig. 15-16)

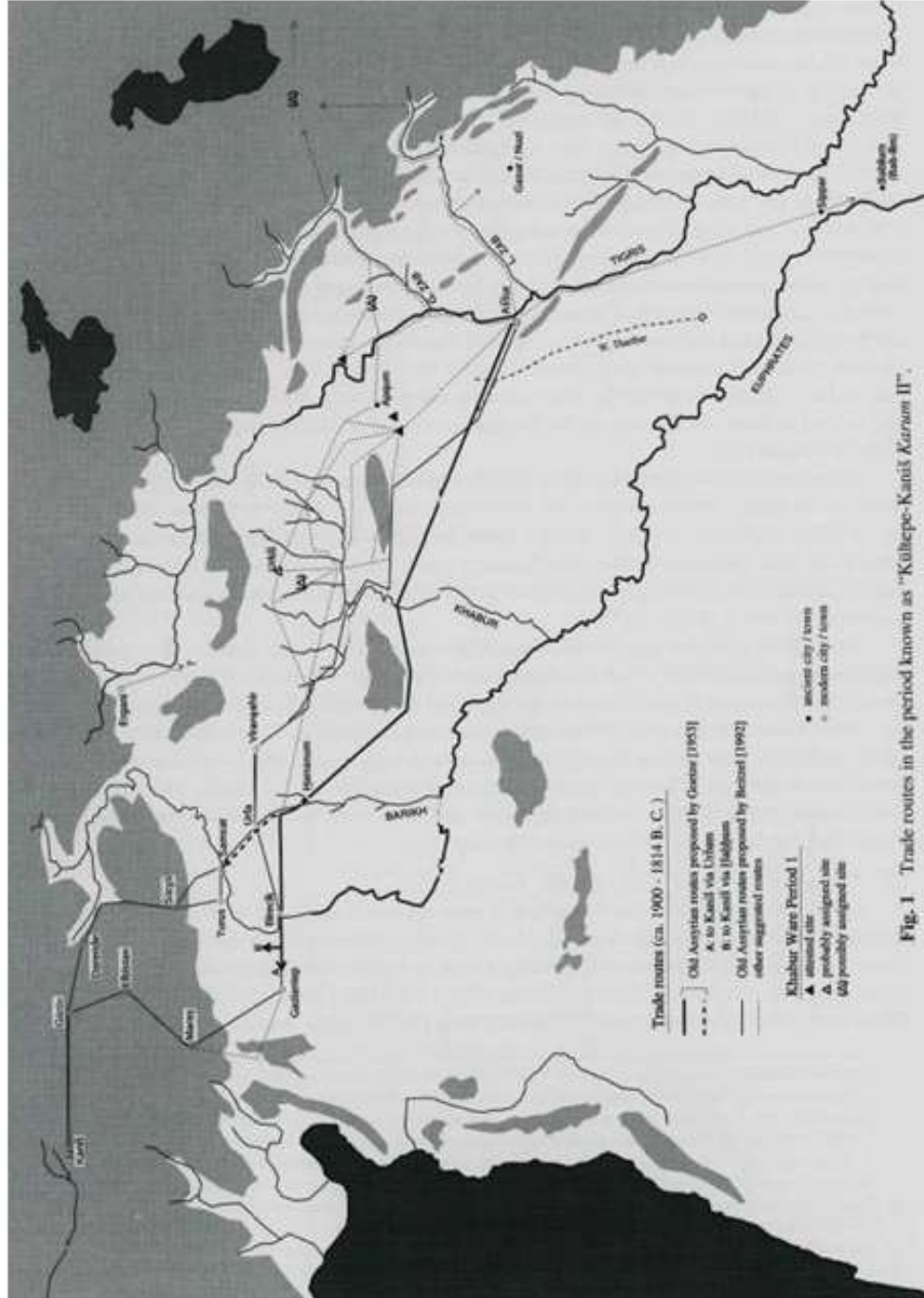

Fig. 1 Trade routes in the period known as "Kültepe-Kanish Karum II".

Fig. 3.17. Kaniş Karum II dönemi Ticaret Kolonileri Güzergahları (Oguchi, 1999, Fig 1)

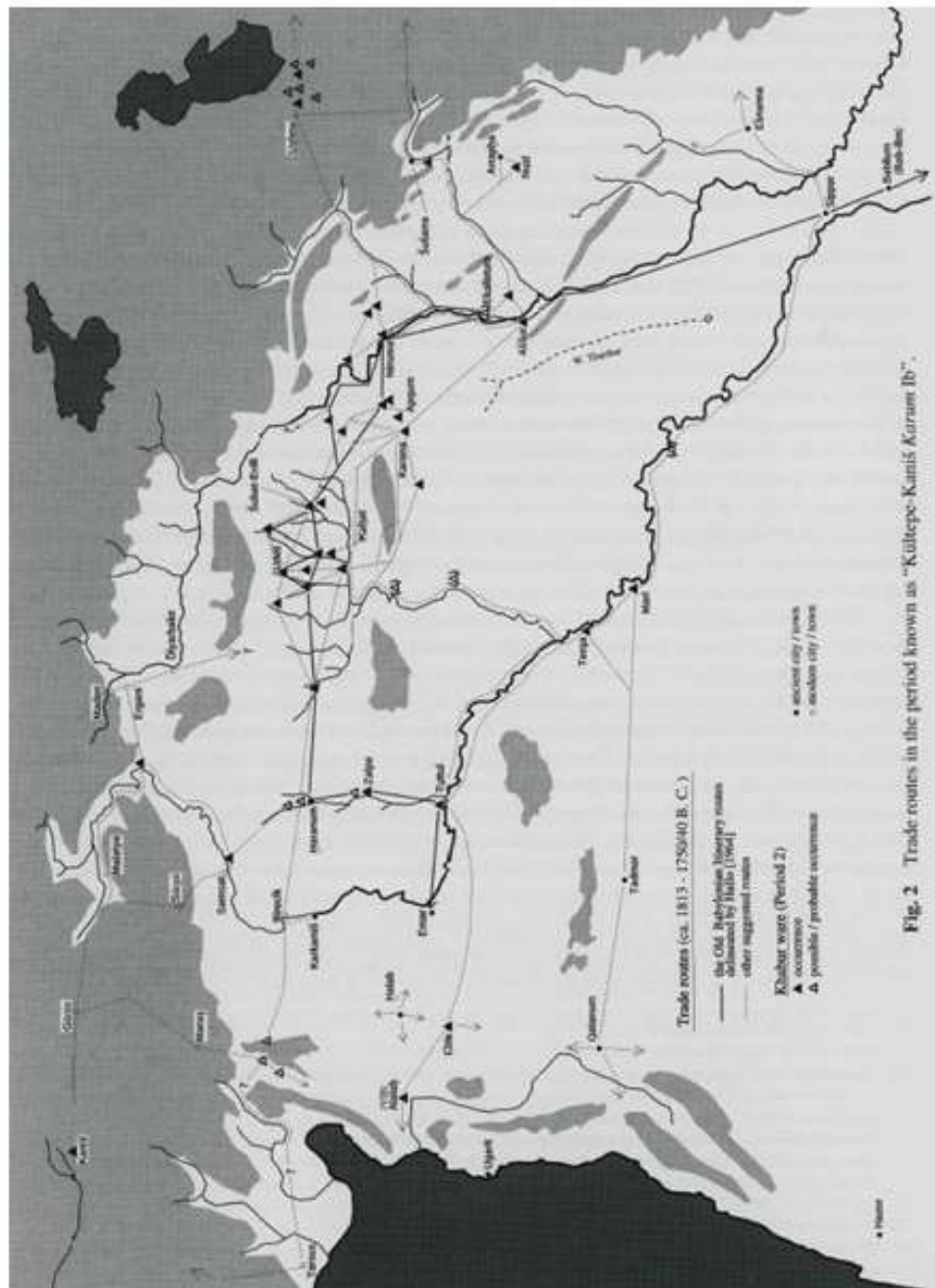

Fig. 2 Trade routes in the period known as "Kultepe-Kaniş Karum Ib".

Fig. 3.18. Kaniş Karum Ib dönemi Ticaret Kolonileri Güzergahları (Oguchi, 1999, Fig 2)

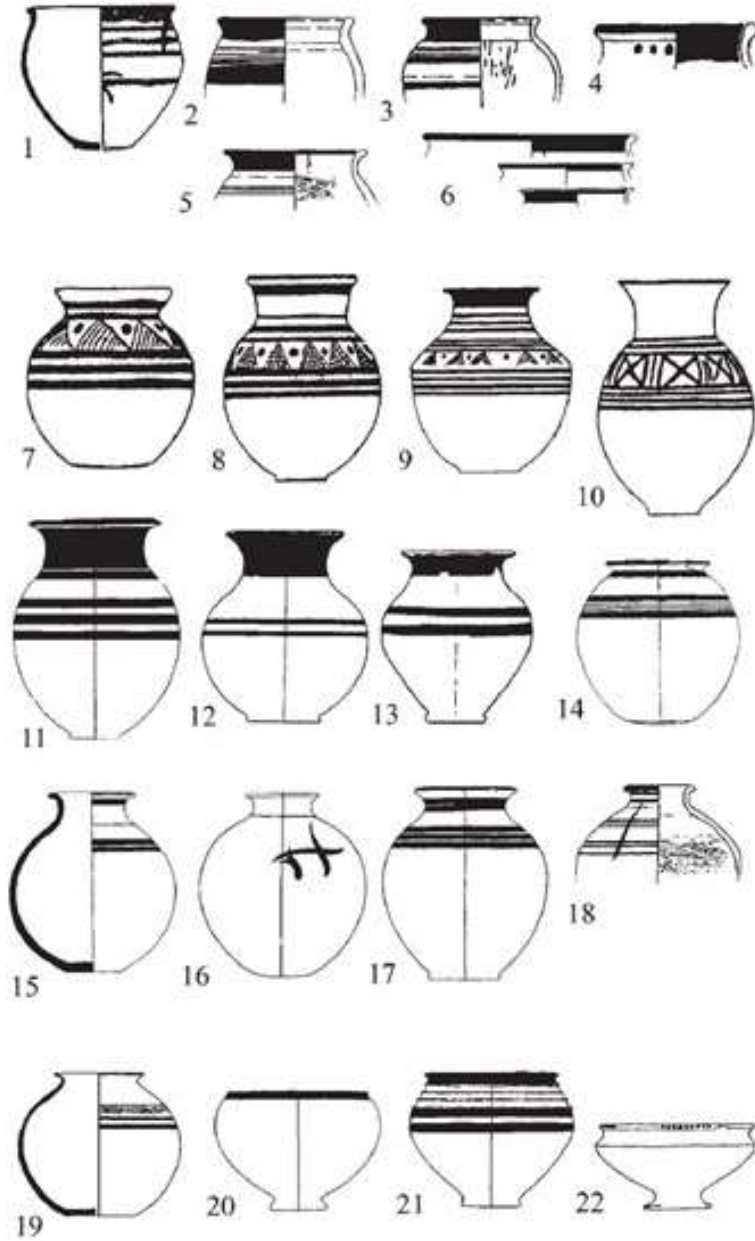

Fig. 7: Habur painted ware (subdivision into phases after Oguchi 1997, 197, fig. 1): *Phase 1*: 1. Tell Rimah, Oates 1970, pl. IX:1, h. 26.5 cm; nos 2-6, Tell Jigan, after Oguchi 1997, as follows: 2. fig. 8:1, d. 26 cm; 3. fig. 8:2, d. 22 cm; 4. fig. 8:4, d. 17 cm; 5. fig. 8:3, d. 21.5 cm; 6. 8:5-7, d. 42, 27, 23 cm. *Phase 2*: nos 7-17, Chagar Bazar, after Mallowan 1937, as follows: 7. fig. 21:1, h. 16 cm; 8. fig. 23:7, h. 13.75 cm; 9. fig. 21:12, h. 28 cm; 10. fig. 23:10, h. 15.25 cm; 11. fig. 23:11, h. 16 cm; 12. fig. 22:9, h. 20.5 cm; 13. fig. 24:10, h. 8.75 cm; 14. fig. 22:14, 25 cm; 15. fig. 16:1, h. 19 cm; 16. fig. 22:12, h. 30.5 cm; 17. fig. 22:13, h. 22.5 cm; 18. Tell Jigan, Oguchi 1997, fig. 1:10, h. 19.5 cm; nos 19-22, Chagar Bazar, after Mallowan 1937, as follows: 19. fig. 16:2, h. 25.5 cm; 20. fig. 24:9, h. 7.75 cm; 21. fig. 24:6, h. 7.5 cm; 22. fig. 16:8, h. 7 cm.

Fig. 3.19: Habur Boyahları Örnekleri (Bieniada, 2009, Fig. 7)

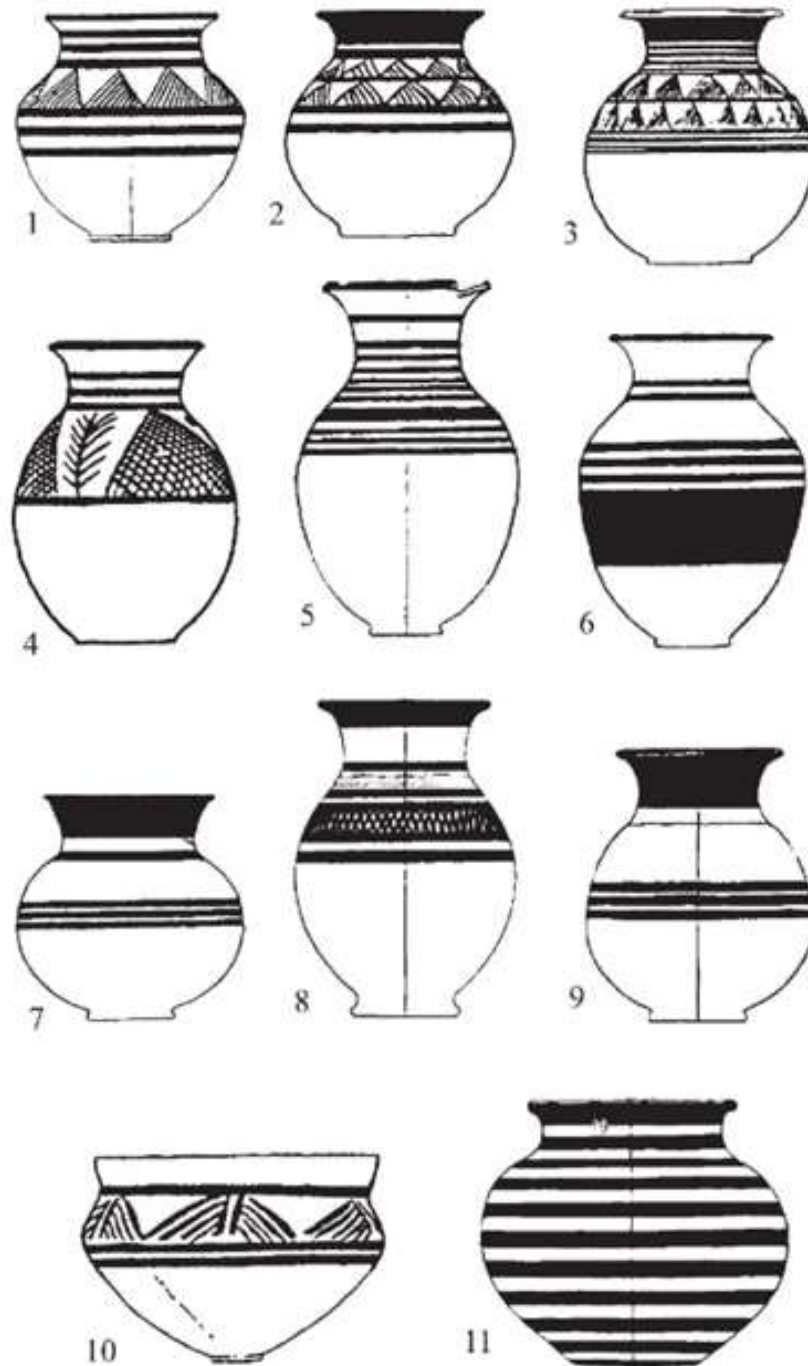

Fig. 8: Habur painted ware continued (subdivision into phases after Oguchi 1997, 197, fig. 1): Phase 3: nos 1–11, Chagar Bazar, after Mallowan 1937, as follows: 1. fig. 23:6, h. 13.25 cm; 2. fig. 23:5, h. 12 cm; 3. fig. 21:9, h. 25.5 cm; 4. fig. 21:8, h. 26 cm; 5. fig. 23:12, h. 16.25 cm; 6. fig. 23:13, h. 15.25 cm; 7. fig. 23:8, h. 14.25 cm; 8. fig. 21:5, h. 23 cm; 9. fig. 22:4, h. 15.5 cm; 10. fig. 24:13, h. 8.75 cm; 11. fig. 24:15, h. 9 cm.

Fig. 3.20: Habur Boyalıları Örnekleri (Bieniada, 2009, Fig. 8)

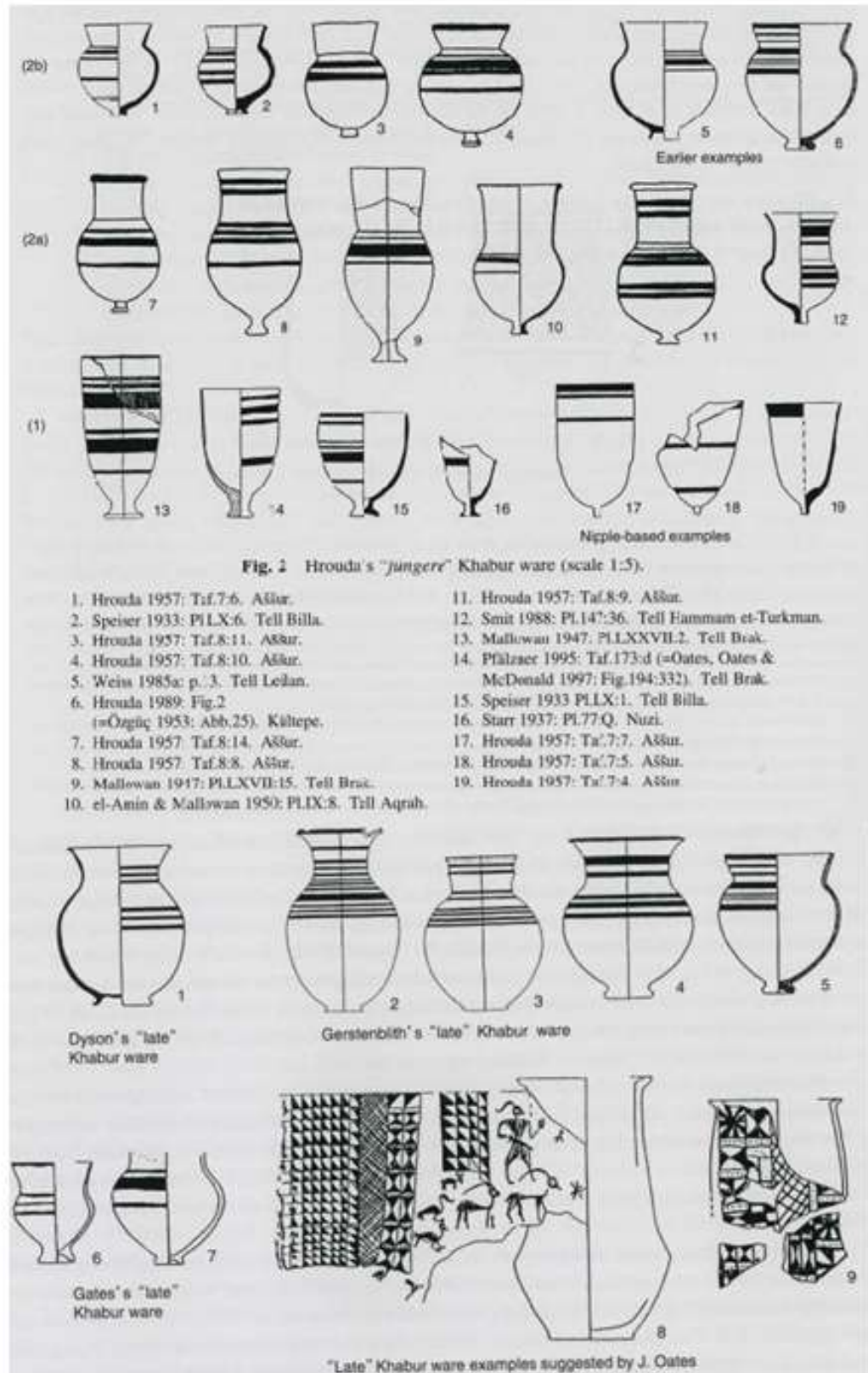
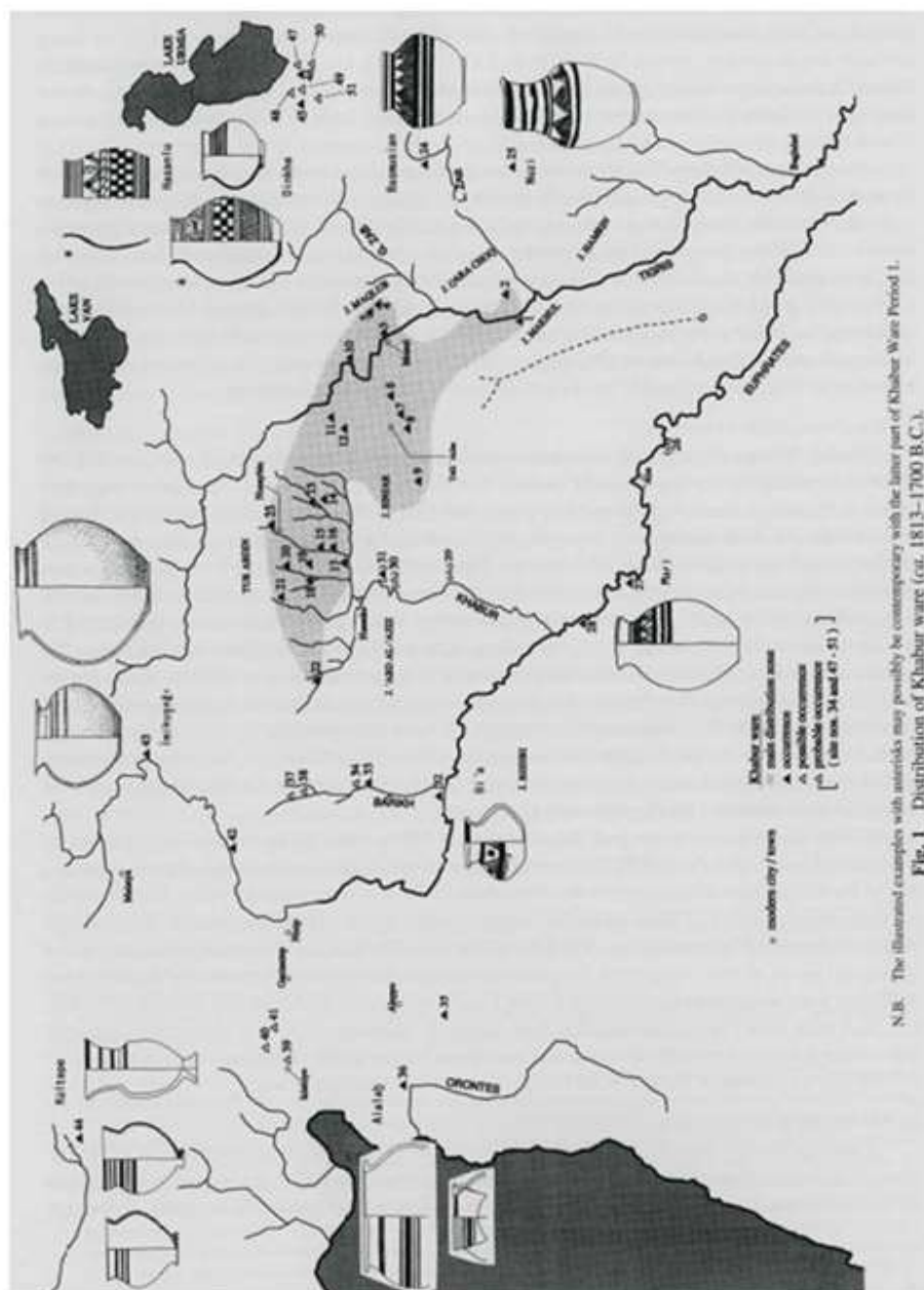

Fig. 3.21: Geç Habur Ware Örnekleri (Oguchi, 2000, Fig. 2-5)

N.B. The illustrated examples with asterisks may possibly be contemporary with the latter part of Khabar Ware Period I.
Fig. 1 Distribution of Khabar ware (ca. 1813-1700 B.C.).

Fig. 3.22: Habur Seramiklerinin Dağılımı (Oguchi, 1998, Fig. 1)

Date (B.C.)	Mallowan 1947	Hrooda 1957 ⁽¹⁾	Kantor 1958	Oates 1965-67	Oates 1970	Hamlin 1971	Stein 1984	Oates & Oates 1997
1900	Chagar Bazar 1 + ⁽¹⁾	Brak H.R. 3-1		Rimsh A	Rimsh AS T.L.3m- Kh			Rimsh ⁽¹⁴⁾ Brak ⁽¹⁵⁾ HH
1800	— SA — A	"Altere" Khabor ware	(SA)	SA ⁽⁷⁾	Kh SA	(SA) Khabor ware	"Older" (SA) Khabor ware	Early Khabor ware (SA) "Old Babylonian" Khabor ware
1700	B C		Khabor ware	Khabor ware ⁽⁶⁾ LKh ⁽⁷⁾	Khabor ware ⁽¹⁰⁾		"Younger" ⁽¹²⁾ Khabor ware	"Late Old Babylonian" Khabor ware ("LOB" Kh)
1600	D		T.Kh-M	Nuzi type ⁽⁸⁾ pottery + Nuzi ware ⁽⁹⁾	LKh/ ENuzi pottery		"Nuzi ware" ⁽¹³⁾ Dark painted Nuzi ware + White painted Nuzi ware	7 10 6 "Mitanni" Khabor ware + Nuzi ware 4 3 2 1 MA pottery
1500	E ⁽¹⁾	"Jungere" Khabor ware	Mitannian ware (=Nuzi ware)		C14 ca. 1450 B.C.			"Mitanni" Khabor ware + Nuzi ware including "younger" Kh ware
1400		Nuzi ware						Middle Assyrian pottery (MA)
1300								
1200								

Fig. 6 Khabor ware chronologies proposed by authorities and suggested through excavations at sites

Fig. 3.23: Habur Seramikleri İçin Kronoloji Önerileri (Oguchi, 2000, Fig. 6)

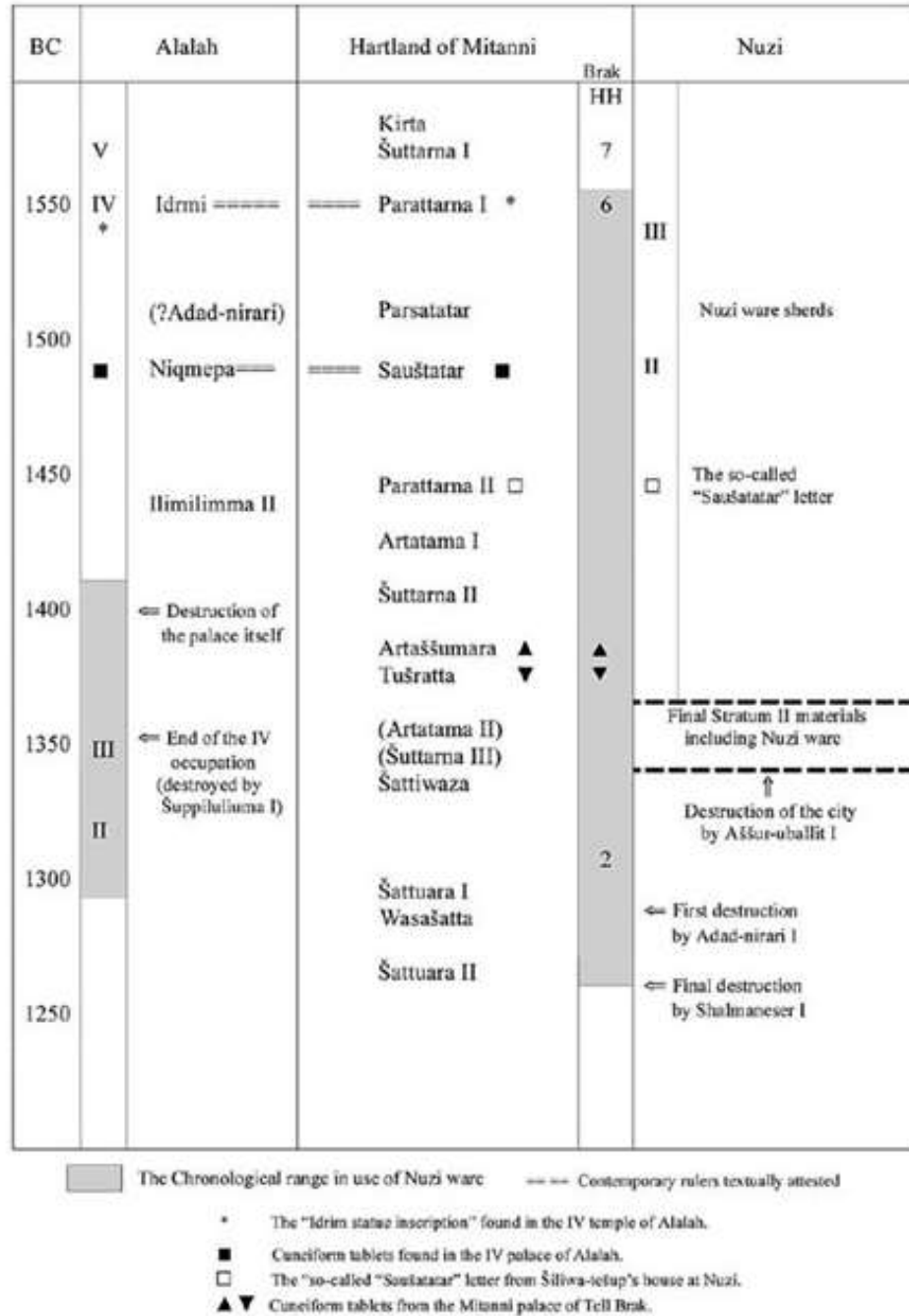

Fig. 3.24: Nuzi Seramiklerinin Koronolojisi (Oguchi, 2003, Fig. 2)

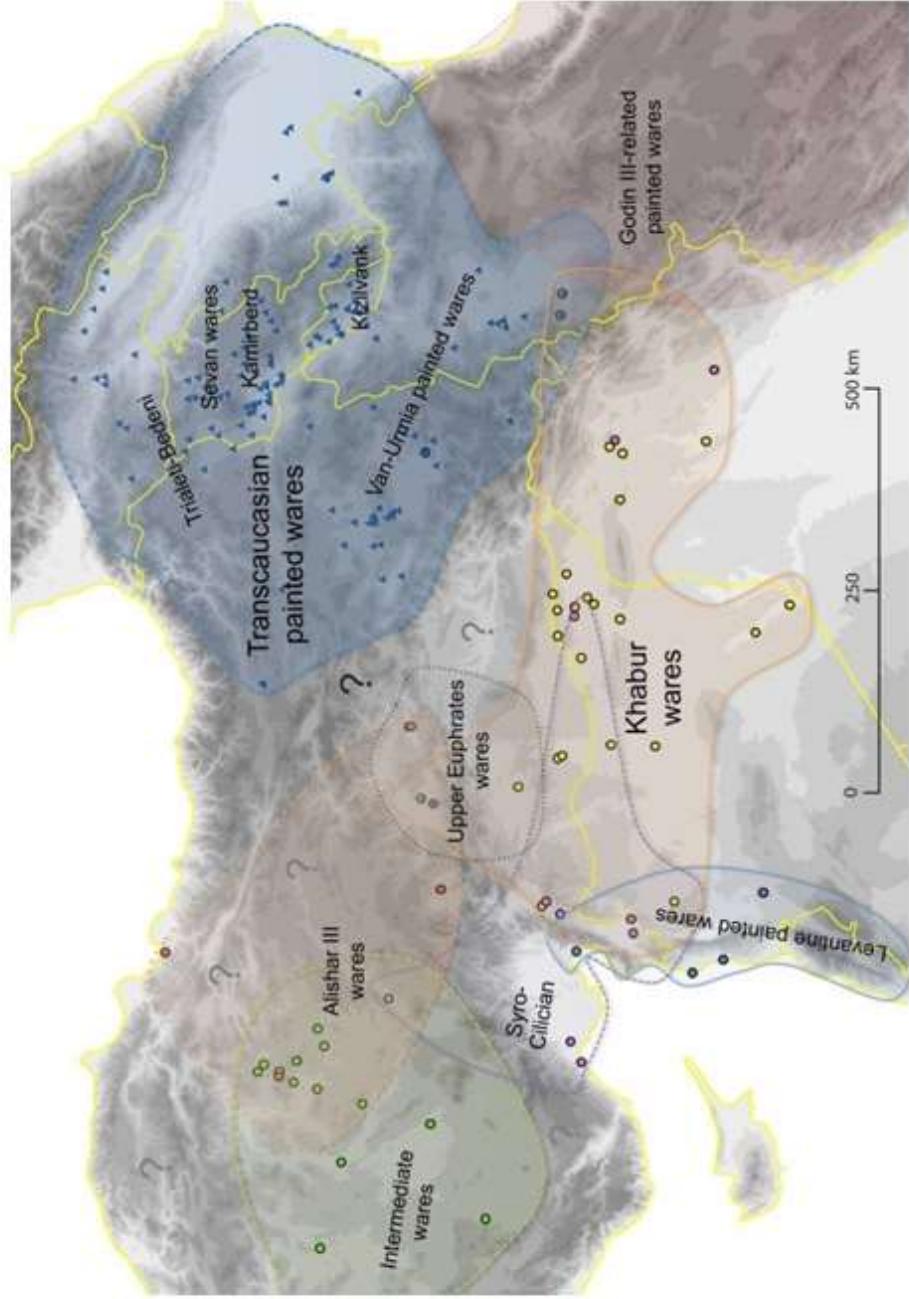

Fig. 3.25: Transkafkasya Boyahlarının Genel Dağılımı (Wilkinson, 2014, Fig. 6.36)

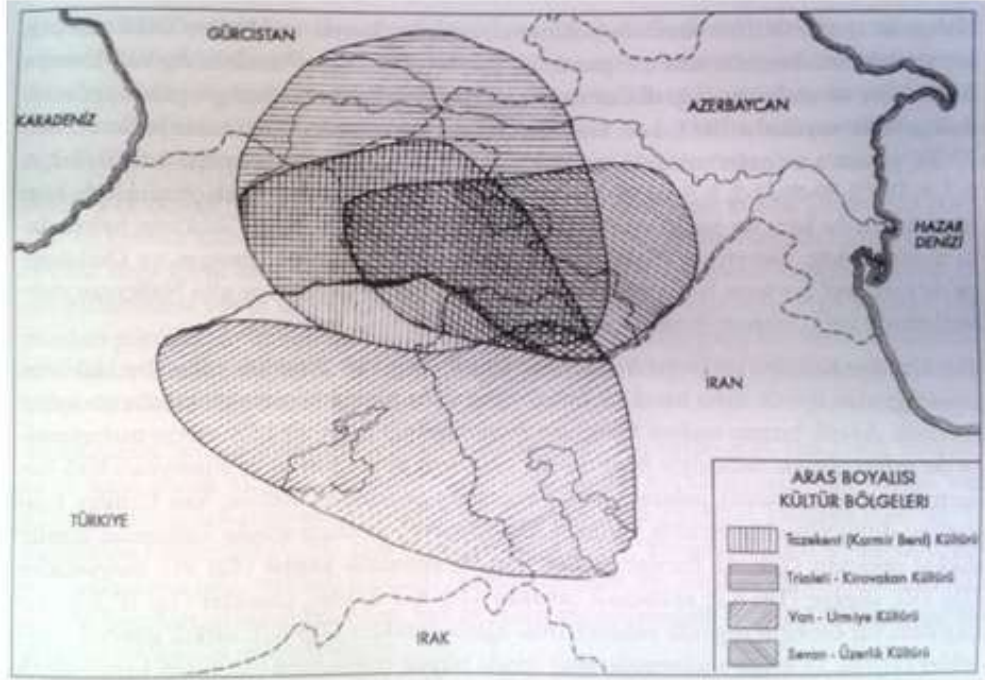

Fig.3.26: Transkafkasya Boyahları Dağılımı (Ozırat, 2001, Fig. 23)

Fig.3.27: G.Paksoy Van-Urmiye Boyahları Koleksiyonu (Konyar, 2007)

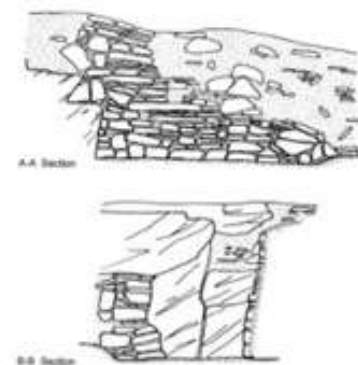
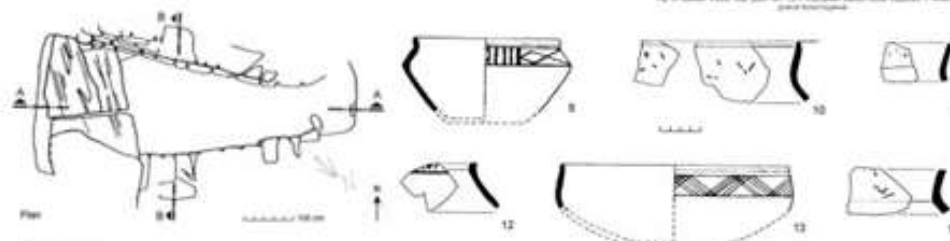
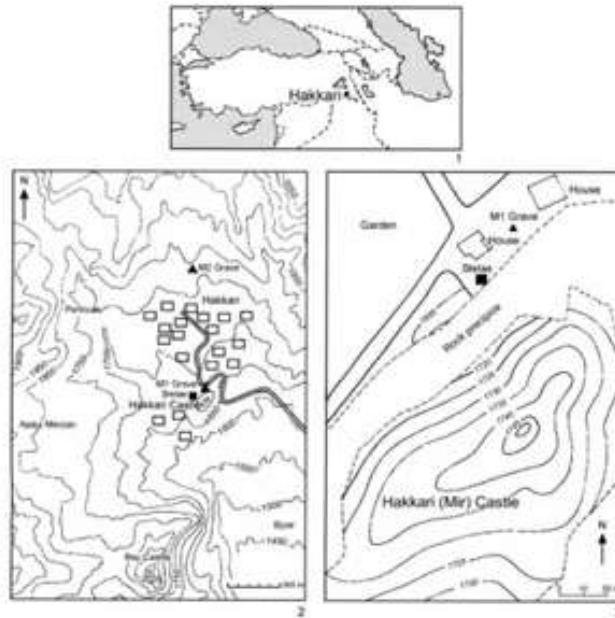

Fig. 3.28: Hakkâri Kalesi M1 Mezarı Boyalı Seramikleri
(Özfirat, 2002b, Figürler. 1,3,4,5,9,12)

Fig. 3.29: Aras Boyahları Örnekleri Örnekleri, (Özfirat, 2001)

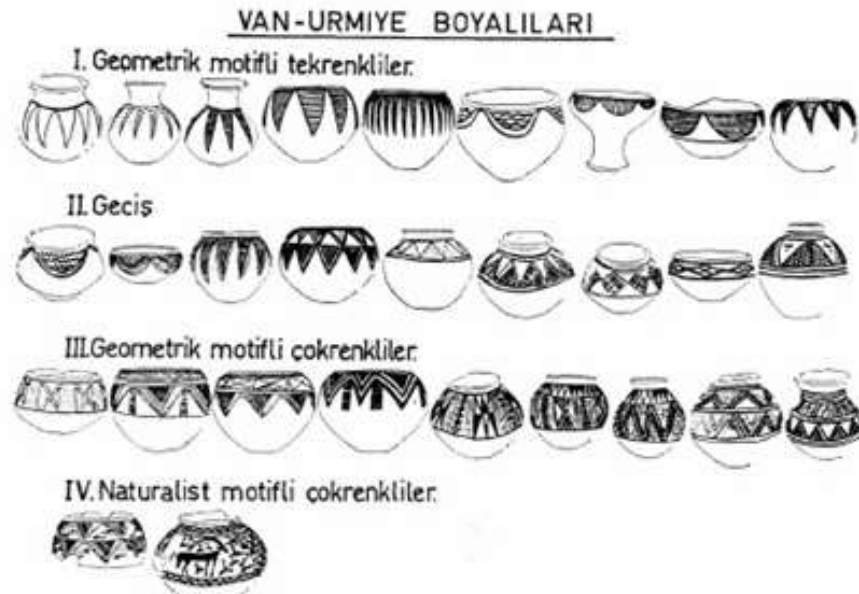
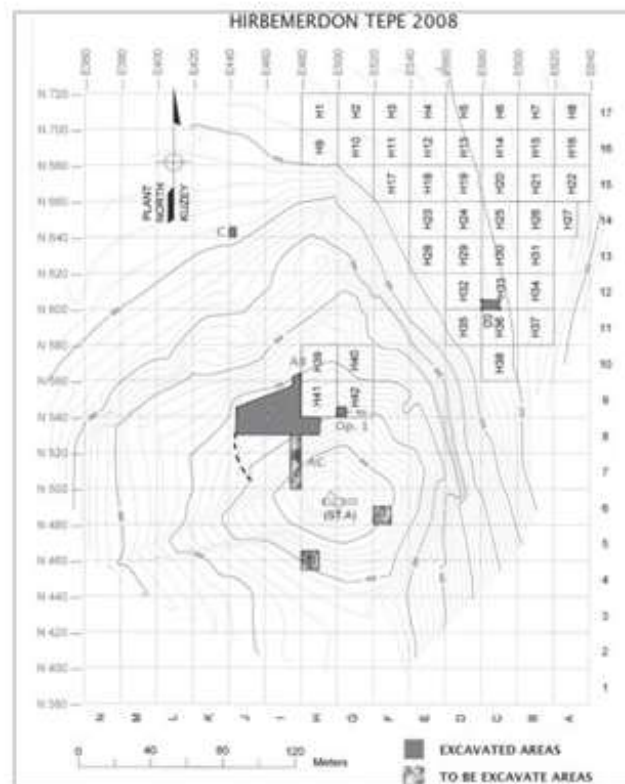
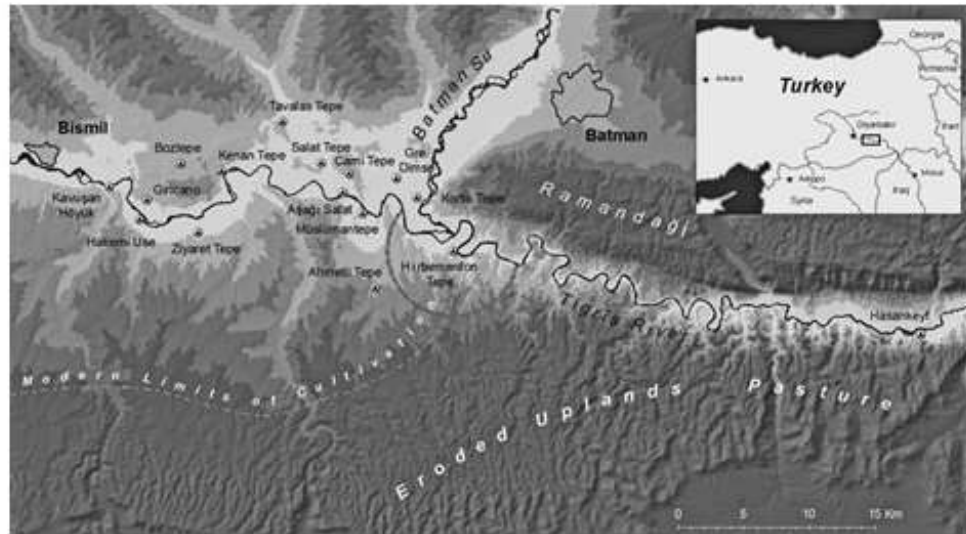

Fig. 3.30: Van-Urmiye Boyahlarının Gelişimi
(Çilingiroğlu, 1990, Fig. 17)

PHASE	DATES	PERIOD	ARCHAEOLOGICAL TRACES
I	4000-3500 BC	LC3	<i>Architecture:</i> Disturbed walls and a large pit with burnt traces and abundance of pottery in the Outer Town (Area B) <i>Pottery:</i> Chaff-faced Ware <i>Other:</i> Obsidian objects
IIA	3000-2900 BC	EBA I	<i>Architecture:</i> Rounded buildings and a ritual feature in the S section of the High Mound (Area D) <i>Pottery:</i> Fingernail Incised Ware; Fine Ware <i>Other:</i> Unbaked animal figurines; decorated andirons
IIB	2750-2500 BC	EBA II	<i>Architecture:</i> Houses with large outdoor courtyards in the E section of the High Mound (Area E) <i>Pottery:</i> Fine Ware; Ninive V; Stone Ware; Red Black Burnished Ware; Red-Brown Burnished Ware <i>Other:</i> Animal figurines; metal objects; textile tools
IIIA	Cal 2200-2000 BC	EBA IV	<i>Architecture:</i> Disturbed architecture in the N side of the High Mound and large platforms in the Outer Town <i>Pottery:</i> Dark Rimmed Orange Bowl; Red Brown Wash Ware
IIIB	Cal 1950-1600 BC	MBA	<i>Architecture:</i> Architectural complex in the N side of the High Mound and architecture in the Outer Town <i>Pottery:</i> Red Brown Wash Ware; Pseudo-Khabur Ware <i>Other:</i> Ritual paraphernalia; portable hearths; ground stones
IIIC	Cal 1550-1350 BC	LBA	<i>Architecture:</i> Architectural features in the N side of the High Mound <i>Pottery:</i> Nuzi Ware; Late Khabur Ware; Common Ware
IVA	1050-900 BC	EIA	<i>Architecture:</i> Buildings in the N sector of the High Mound (Step Trench AC) and a large kitchen facility in the S sector (Area D) <i>Pottery:</i> Grooved Ware
IVB	900-610 BC	NeoAss.	<i>Architecture:</i> Pits in the N part of the High Mound and architectural features in the Outer Town (Area B) <i>Pottery:</i> Plain Ware <i>Other:</i> Basalt tools (bowl, grinding stones)
V	600-300 BC	LIA	<i>Architecture:</i> Pits and a grave in the N part of the High Mound <i>Pottery:</i> Painted Ware <i>Other:</i> Bronze objects and glass-based beads
VI	XI-XII cen. AD	Medieval	<i>Architecture:</i> Building on the E sector and disturbed features in the N sector of the High Mound <i>Pottery:</i> Glazed Ware; Cream Ware
VII	XVI-XIX cen. AD	Ottoman	<i>Architecture:</i> No permanent architecture. Pits in the E and S areas of the High Mound <i>Pottery:</i> Porcelain; Common Ware <i>Other:</i> Pipes

Fig. 4.3: Hirbemedon Tepe Tabakalaşması ve Tunç Çağları (Crescioli and Laneri, 2011, Chart 1)

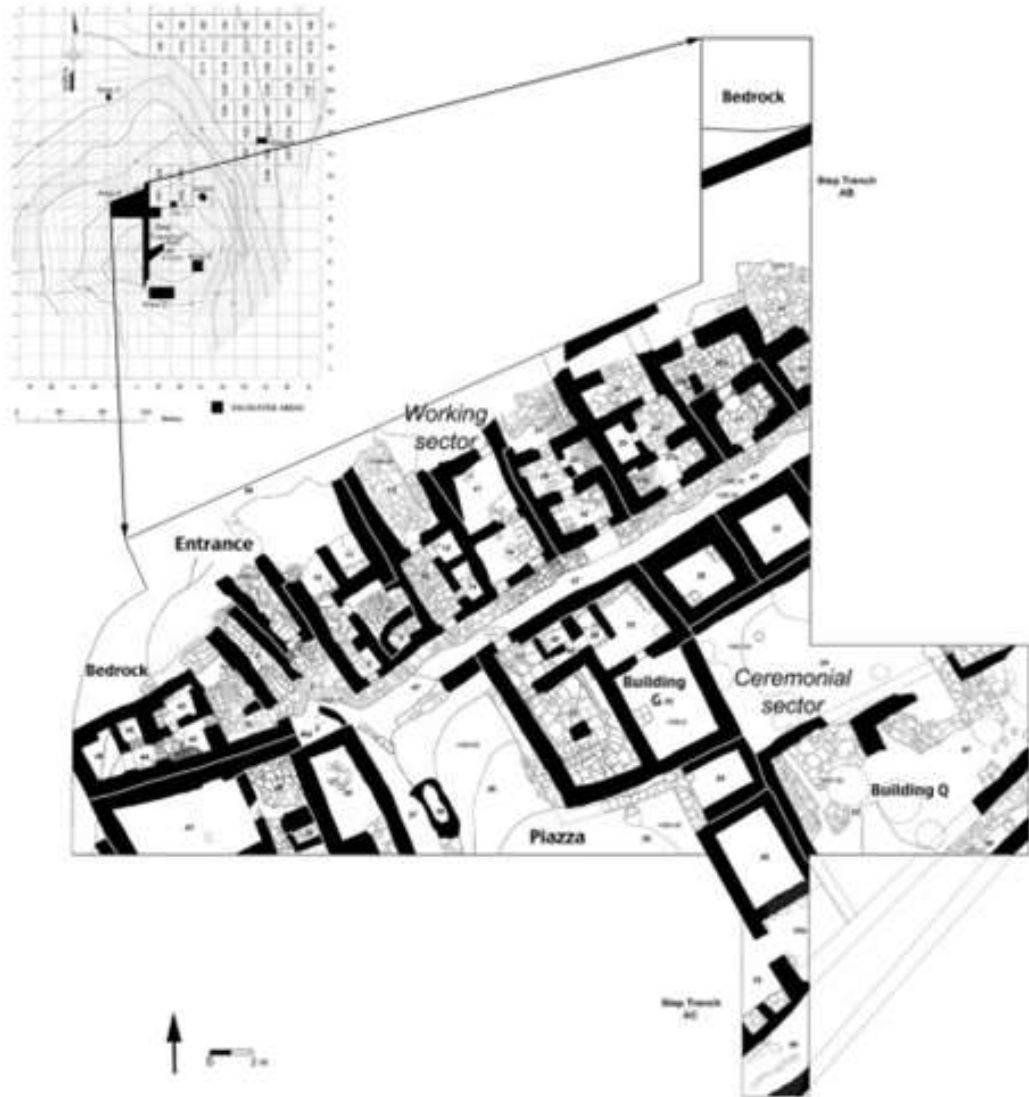

Fig. 4.4: Hirbemerdon Tepe Orta Tunç Çağ Yapı Kompleksi
(Laner, 2014, Fig. 2)

Fig. 4.5: Hirbemerdon Kompleksindeki Seremoni Sektörü
(Laneri, 2014, Fig. 3)

Fig. 4.6: Seremoni Alanındaki Ana Oda (No 51), (Laneri et al., 2008, Fig 5)

Fig. 4.7: 51 no'lu odadan gelen RBWW kase örneği
(Laneri et al., 2008, Fig. 8)

Fig. 4.8: Seremoni Alanı'ndan gelen ünük RBWW örneği (dans eden geyik bezemeli). (Laneri et al., 2012, Fig 5)

Fig.4.9: Seremoni Alanı'ndan Gelen Geyik Boynuzları (Laneri et al, 2008, Fig. 28-29)

Fig. 4.10 Seremoni Alanı'nda Bulunan Ritüel Amaçlı Seramik Plaklar(Laneri et al., 2012, Fig. 4; Laneri et al., 2008, Fig. 6)

Fig. 4.11: Seremoni Alanı'nda Bulunan Ünük RBWW Örneği (D'agustino 2012, Fig. 3.33)

Fig. 4.12: Hirbemerdon RBWW Örnekleri (D'agustino, 2012, Plate II)

Fig. 4.13 Hirbemerdon RBWW Örnekleri (D'agustino, 2012, Plate IV).

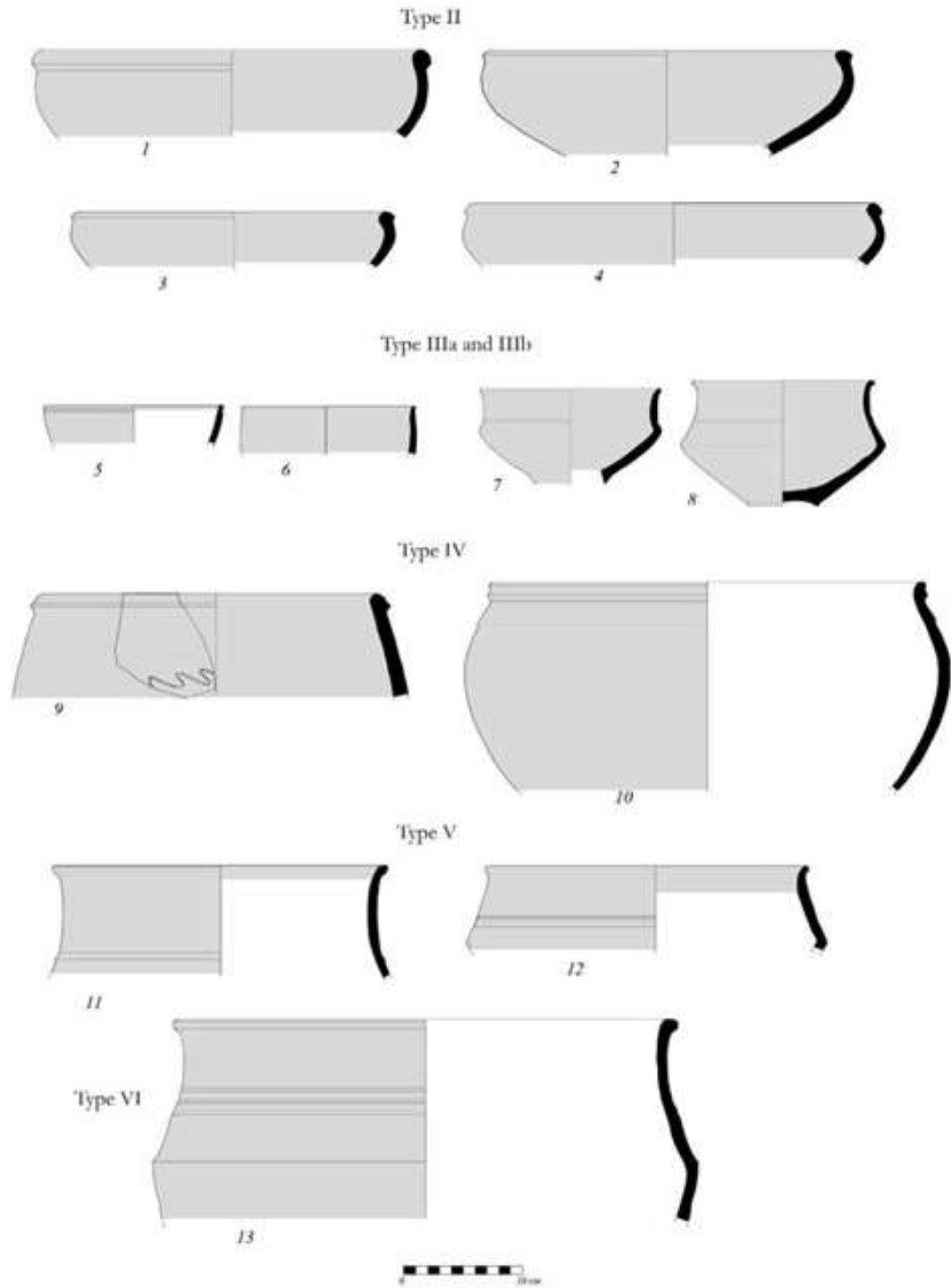

Fig. 4.14: Hirbemerdon RBWW Örnekleri, Area A,
(D'agustino, 2012, Fig. 1)

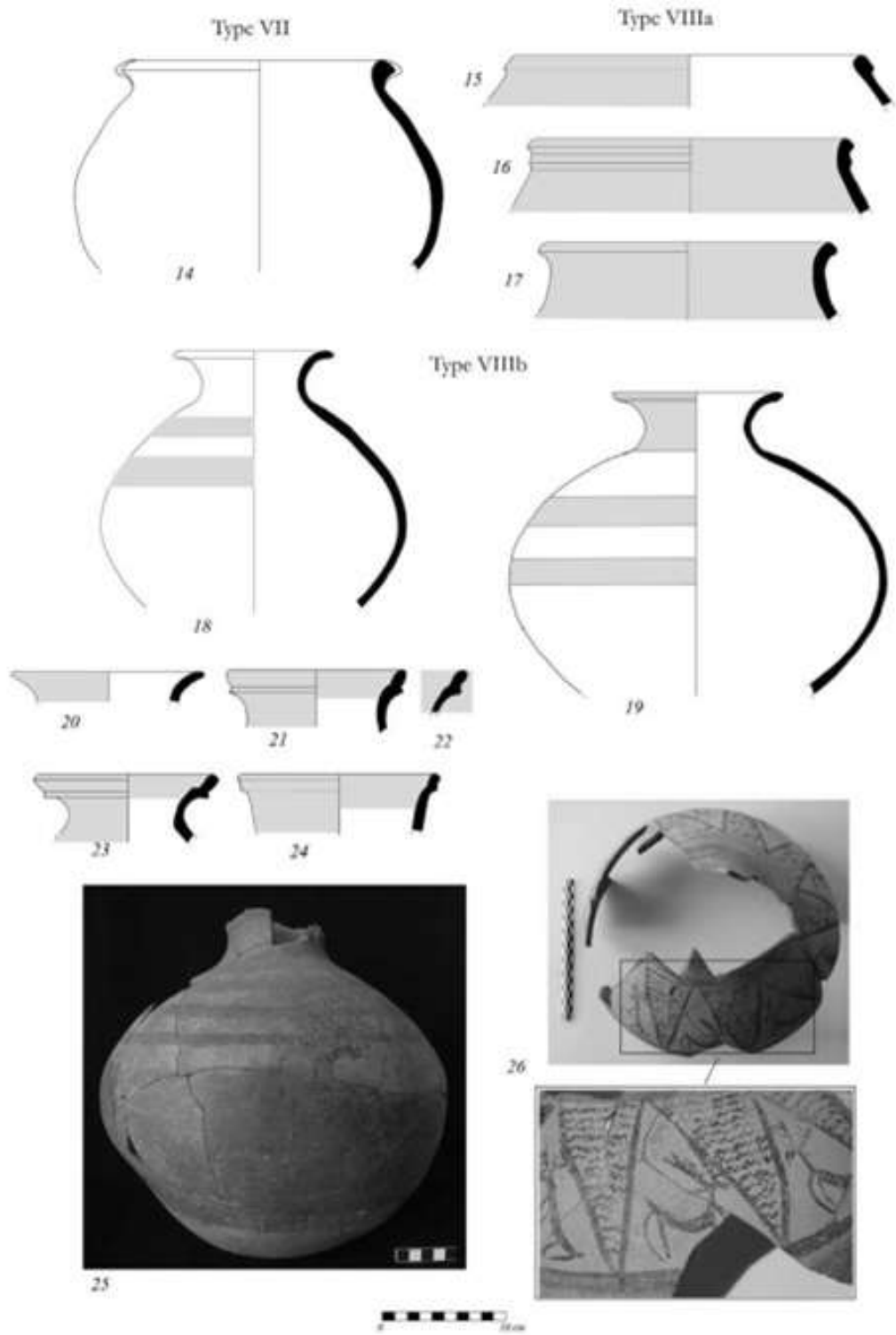

Fig. 4.15: Hirbemerdon RBWW Örnekleri, Area A,
(D'agustino, 2012, Fig. 2)

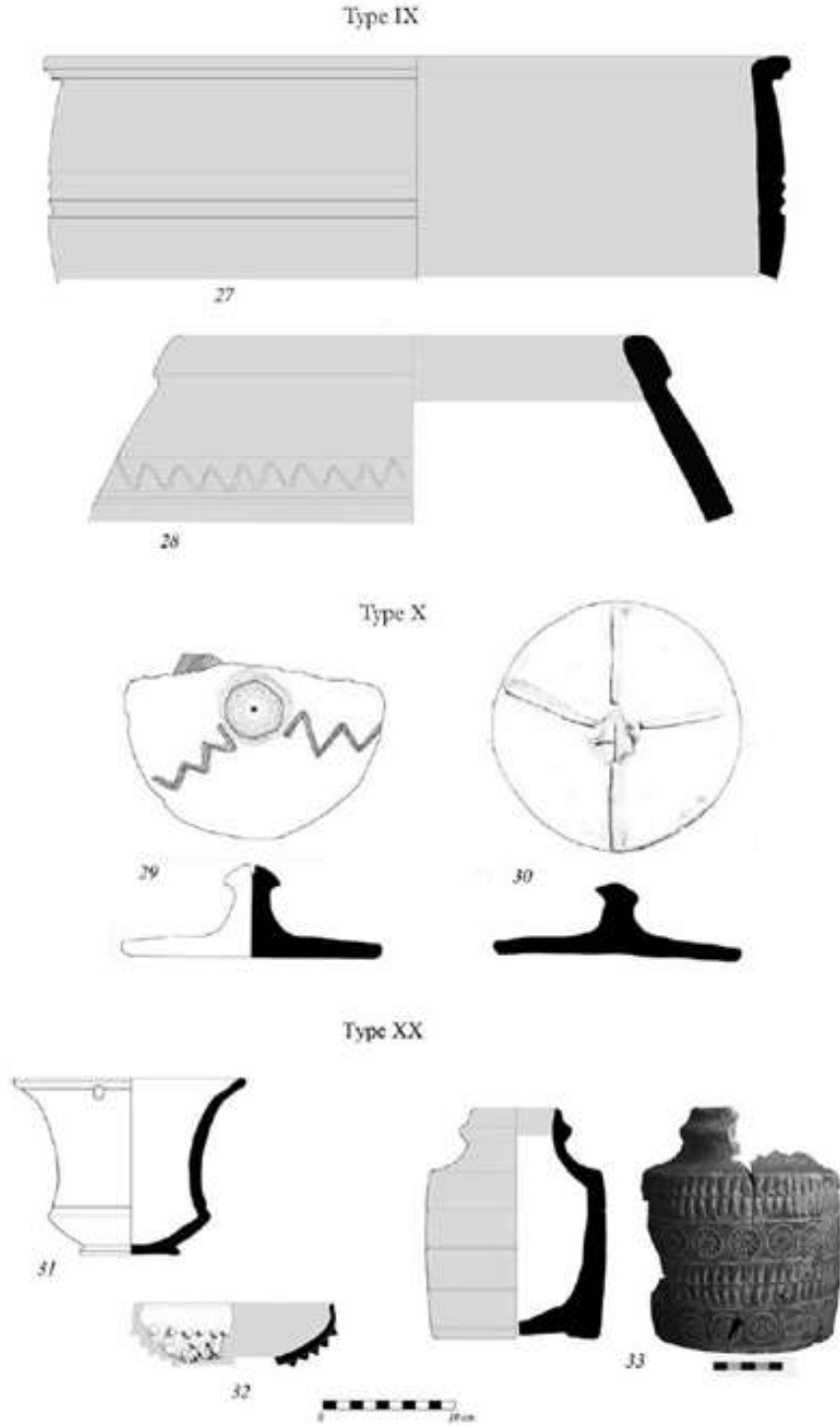

Fig. 4.16: Hirbemerdon RBWW Örnekleri, Area A,
(D'agustino, 2012, Fig. 3)

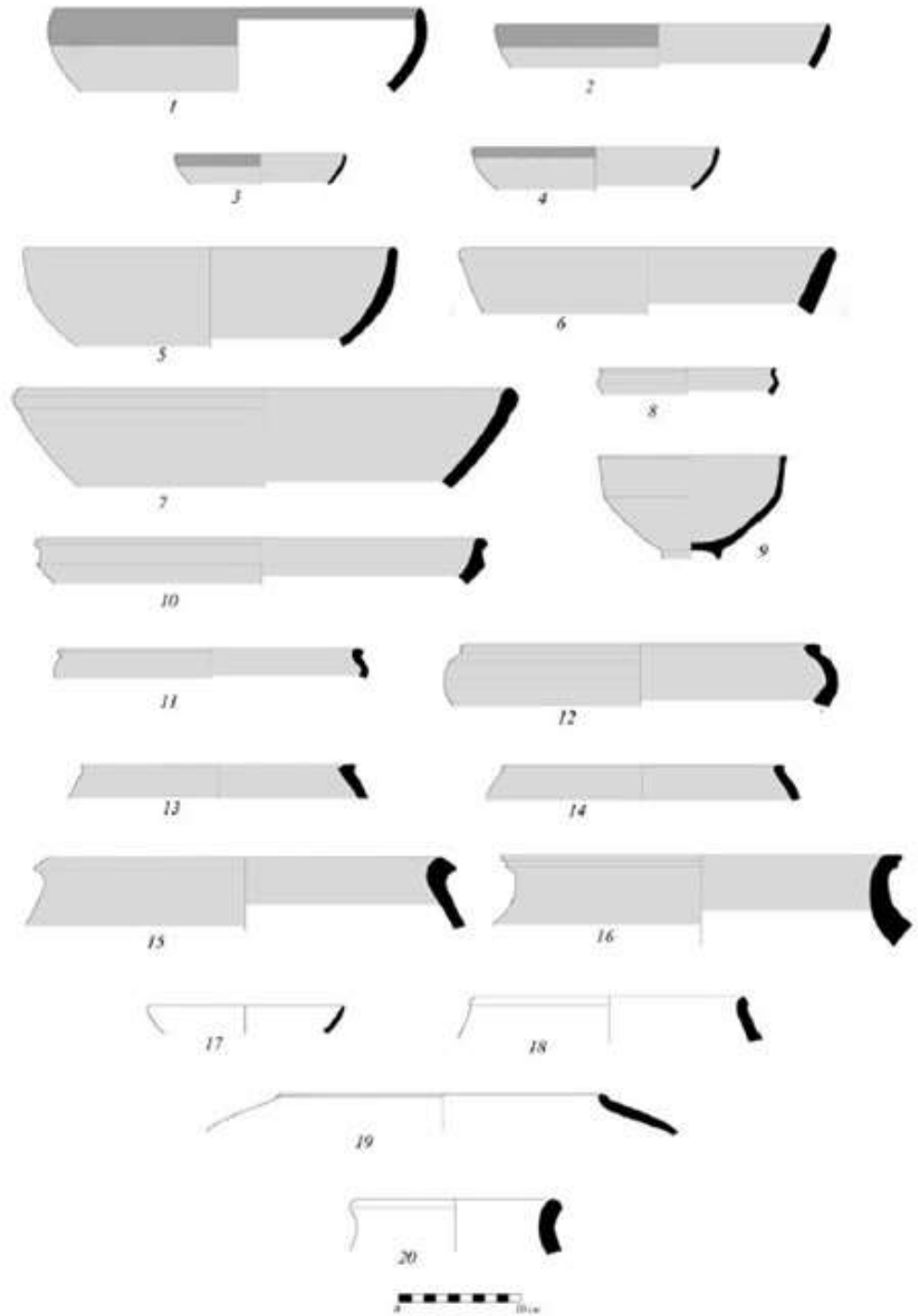

Fig. 4.17: Hirbemerdon DROB ve RBWW Malları Area B,
(D'agustino, 2012, Fig. 4)

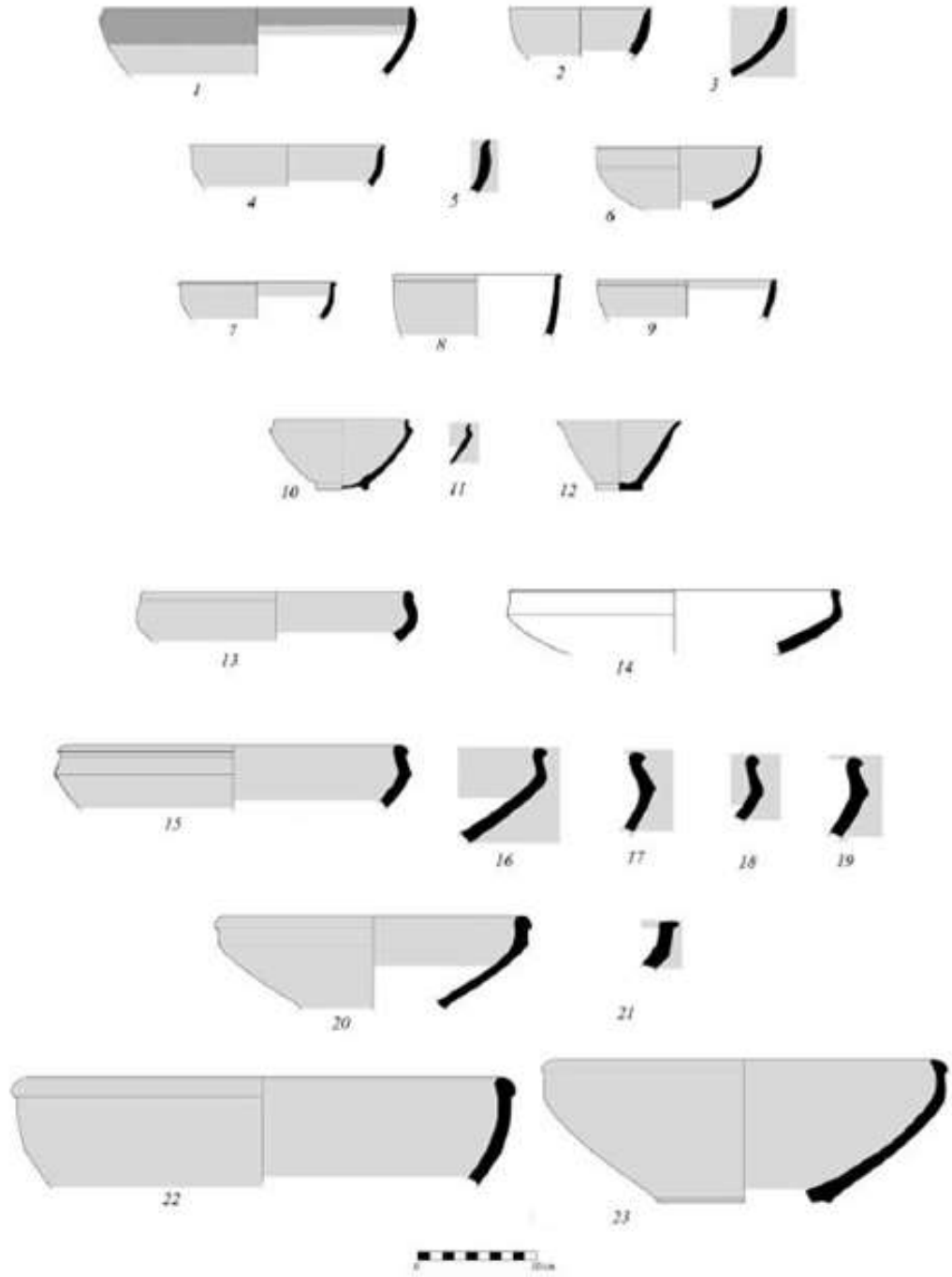

Fig. 4.18: Hirbemerdon DROB ve RBWW Malları, Area A- B,
(D'agustino, 2012, Fig. 5)

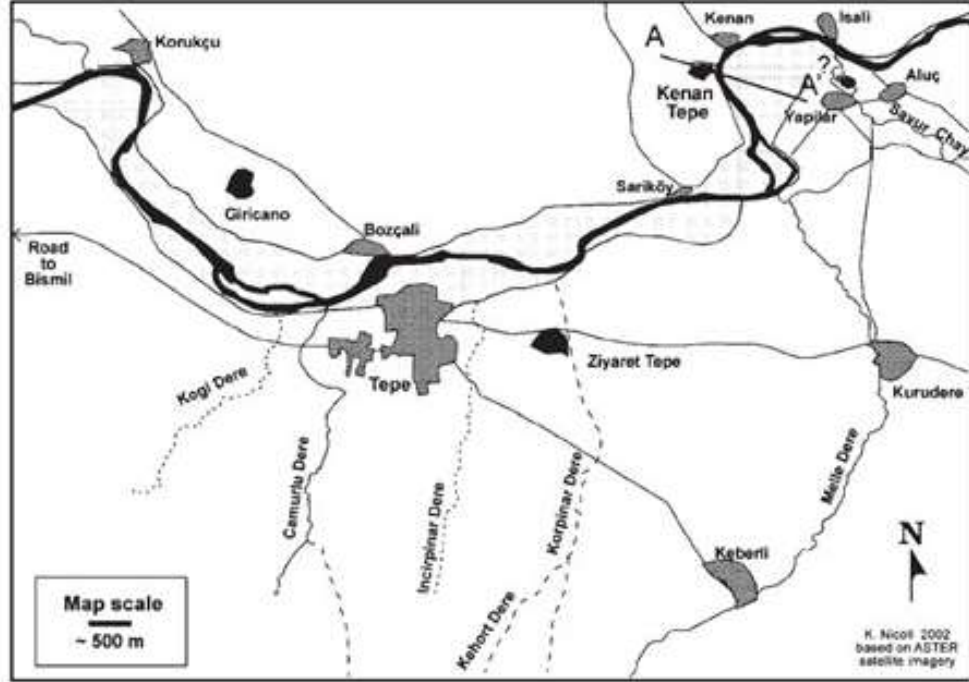

Fig. 4.19: Kenan Tepe'nin Konumu (Parker et al, 2009, Fig. 3)

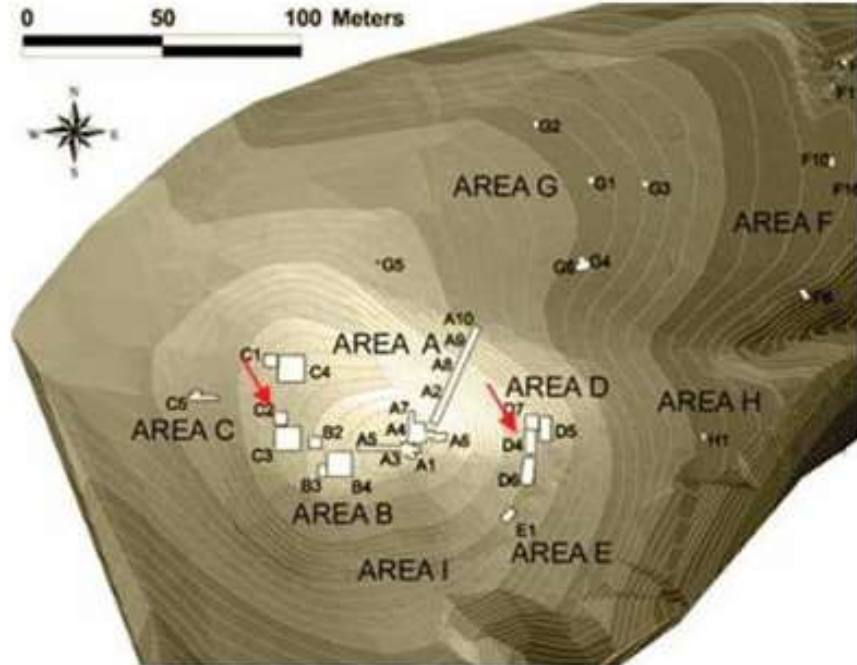

Fig. 4.20: Kenan Tepe Topografya ve Kazı Alanı (Parker et al., 2005, Fig. 19)

Fig. 4.21: Kenan Tepe, C Sektörü, OTÇ Ev Mimarisi (Paker, 2004, Fig. 11)

Fig. 4.22: Kenan Tepe, D Sektörü, OTÇ Yapısı (Paker, 2004, Fig. 12)

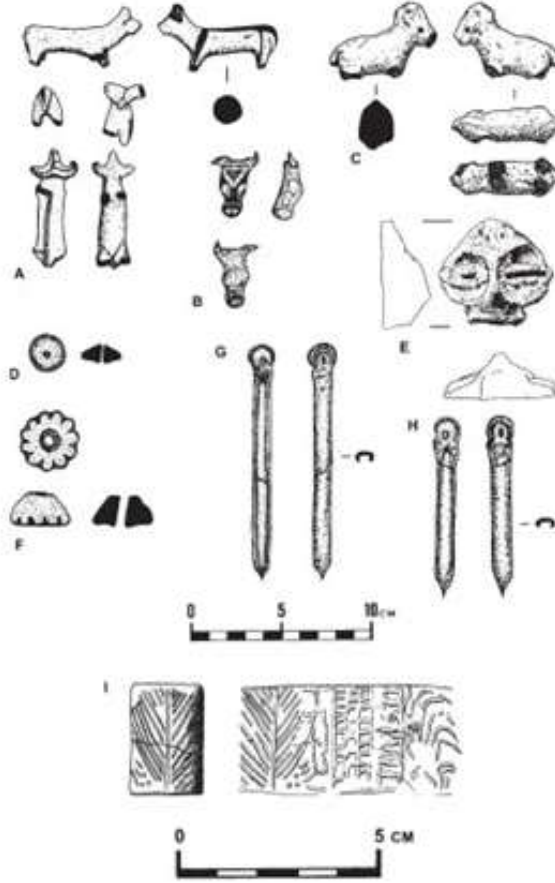

Fig. 4.23: C1 Sektörü Küçük Buluntuları (Parker et al., 2005, Fig.18)

Fig. 4.24: D2 Sektöründe Bulunan Silindir Mühür
(Parker et Dodd, 2003, Fig. 15)

Fig. 4.25: D6 Sektörü Piroteknik metalürji düzeneği-atölyesi (Parker, 2008, Fig 14)

Lab. number	Sample number	$\delta^{13}C$	Radiocarbon age	Calibrated age (2SD)
Beta-165446	L2082 KT 2584	-26.5‰	3480±50BP	1930-1680BC
Beta-165447	L2087 KT 2614	-26.8‰	3490±60BP	1960-1630BC
Beta-165448	L2084 KT 2576	-25.2‰	3520±40BP	1950-1730BC

Table 2. Carbon-14 data from trench C2 (all using AMS on charred material). Calibration using OxCal 3.5

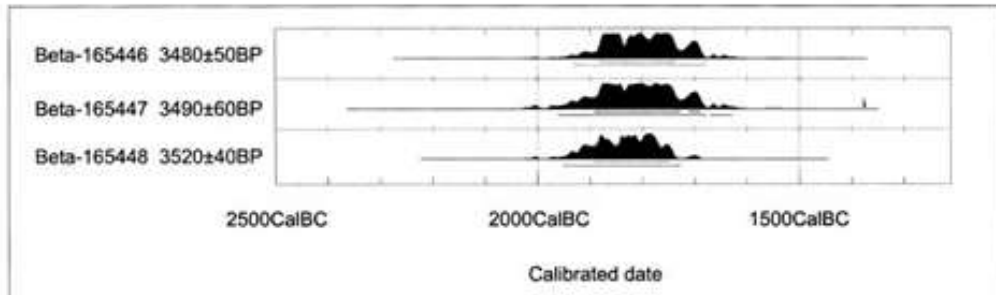

Table 3. Carbon-14 data from Trench C2 L2082, L2084, L2087

Fig. 4.26: C2 Sektörü C14 Sonuçları (Parker et Dodd 2003, Tab. 1-2)

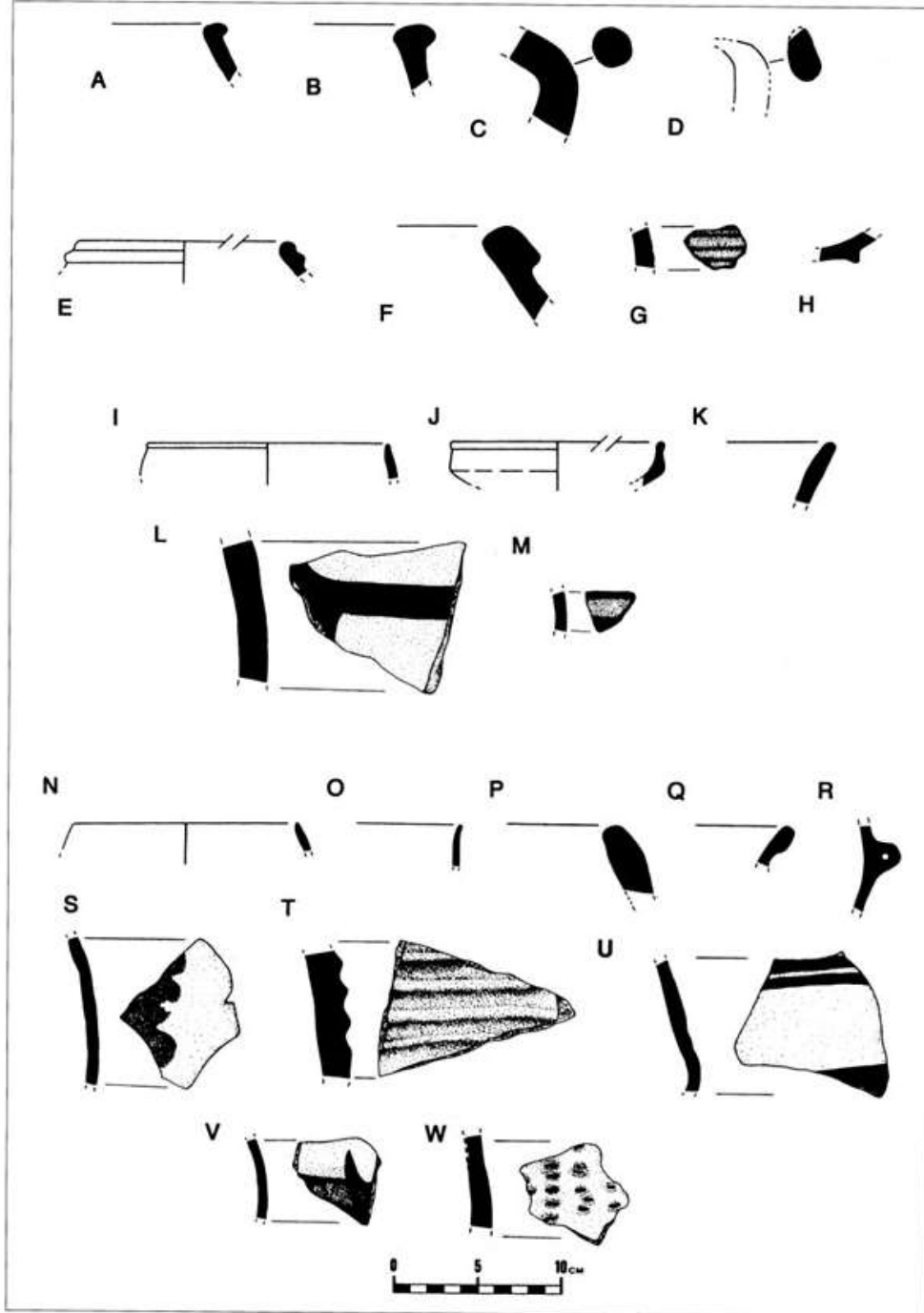

Fig. 4.27: C Sektörü, 2. Açma, Lokus 2022, 2034, 2036 ve 2039'ten Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 5)

A.C2 L2022 KT2291 no. 6. Pembe dış yüzey (2,5 YR 7/6). Kırmızı hamur (2,5YR 5/6) aniden kırmızımsı sarı dönüşen dolgu (5,5YR 6/6). Açık kırmızı iç kısım yüzeyi (7,5 YR 7/4). Orta taneli katkı.

B.C2 L2022 KT2291 no. 8. Pembe dış yüzey (5YR3/1) koyu gri bir dolgu (YR 4/1) doğru dereceli. Çok koyu gri iç yüzey (7,5YR 7/4) yıkanmış dış yüzey. Orta saman katkılı.

C.C2 L2022 KT2291 no. 4. Dış yüzeyi çok koyu gri yüzey (2,5YR 4/4). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/6) aniden siyah dolguya dönüşüyor (7,5YR 2,5/1). Kırmızımsı kahve iç yüzey (YR 3/1). Orta saman katkılı.

D.C2 L2022 KT2291 no. 5. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 7/4) koyu gri bir dolguya doğru derecelendirilmiş

(10YR 4/1). Çok soluk kahve iç yüzey (10YR 7/4). Dış yüzey siyah boya (10YR 3/1). Orta saman katkılı.

E.C2 L2034 KT2204 no. 1. Açık kahve dış yüzey (7,5 YR 6/4). Sarımsı gri hamur (YR 5/6) koyu gri bir dolgu (5YR 4/1) doğru derecelenmektedir. Açık kahve iç yüzey (7,5 YR 6/3). Orta taneli katkı.

F.C2 L2034 KT2204 no. 4. Kırmızımsı kahve dış cephe yüzey (YR 5/6) koyu kırmızımsı griye doğru dereceli dolgu (5YR 4/2). Sarımsı kırmızı iç yüzey (5YR 5/3). Orta ila kaba kum katkılı

G.C2 L2034 KT2204 no. 2. Açık kahve yüzey (5YR 5/4). Aniden sarımsı kırmızı hamur (5YR 5/8) koyu gri bir dolgu (5YR 4/1) dönüşüyor. Kırmızımsı iç kısım kahve (7,5YR 6/4). İnce taneli katkı

H.C2 L2034 KT2204 no. 3. Açık kahvems gri dış kısım yüzey (7,5 YR 6/4). Güçlü kahve hamur (7,5 YR 5/6) aniden koyu gri bir dolguya dönüşüyor (7/5YR 4/1). Açık kahve iç yüzey (1YR 6/2). Dış yüzey koyu gri boya (7,5 YR 4/1). Kaba kum katkılı.

I.C2 L2036 KT2219 no. 4. Koyu gri dış yüzey (2,5Y 3/1). Gri damarlı (2,5Y 5/1). Çok koyu gri

iç yüzey (2,5Y 4/1). Dış tarafta yıkamış boya ile yüzey. Orta derecede saman katkılı.

J.C2 L2036 KT2219 no. 2. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 7/4). Çok soluk kahve çekirdek (10YR 7/4). İç yüzeyi çok soluk kahve (10YR 7/3). Dış yüzeyde sarımsı kırmızı boya (5YR 5/6) bulunmaktadır. İnce saman katkılı.

K.C2 L2036 KT2219 no. 3. Açık sarımsı kahve dış yüzey (10YR 6/3) kahveye doğru dönüşmüş. Dolgu (7,5YR 5/4). Soluk kahve iç yüzey (10YR 6/4). İnce saman katkılı

L.C2 L2036 KT2219 no. 1. Çok soluk kahve yüzey (10YR 7/4) aniden gri dolguya dönüşüyor (1YR 5/1). İç yüzeyi çok soluk kahvedir (10YR 7/3). Orta derecede saman katkılı

M.C2 L2036 KT2219 no. 5. Açık gri yüzey (10YR 6/3) kırmızımsı sarı çekirdekli (7,5YR 6/6) dereceli. Soluk kahve iç yüzey (10YR 7/2) yıkanmış dış yüzey. Dış tarafta çok soluk kahve boya yüzey (10YR 8/2). Çok ince saman katkılı

N.C2 L2039 KT2235 no. 5. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 6/6). Kırmızımsı sarı çekirdekli (5YR 6/6). Sarımsı kırmızı iç yüzey (YR 7/6). Saman katkılı

O.C2 L2039 KT2235 no. 2. Kırmızı dış yüzey (2,5YR 5/6) kırmızı çekirdekli (2,5YR 5/8) dereceli. Kırmızı iç yüzey (2,5YR 5/8). İnce saman katkılı

P.C2 L2039 KT2269 no. 5. Pembe dış yüzey (7,5 YR 7/4) açık kırmızı çekirdekli (2,5 YR 7/6) dereceli. Pembe iç yüzey (7,5YR 8/4). Orta saman katkılı.

Q.C2 L2039 KT2235 no. 3. Soluk kahve dış yüzey (7,5YR 6/3) kahve çekirdekli (7,5YR 5/4) dereceli. Açık kahve iç yüzey (10YR 6/3). Orta saman katkılı.

R.C2 L2039 KT2269 no. 4. Açık yeşilimsi gri dış yüzey (GLE Y1 6/1 OY) gri dolguya doğru derecelendirildi (2,5Y 5/1). Yeşilimsi gri iç yüzey (GLE Y1 7/10Y). İç ve dış yüzeyler perdahlanmıştır. Çok ince taneli katkı

S.C2 L2039 KT2269 no. 2. Pembe dış yüzey (10YR 7/4) kırmızımsı sarı çekirdekli (7,5YR 7/6) dereceli. Çok soluk kahve iç yüzey (7,5 YR 8/4). Dış yüzeyde koyu kırmızımsı kahve yıkama boya (5 YR 3/2). İnce taneli katkı.

T.C2 L2039 KT2269 no. 3. Gri dış yüzey (7,5YR 5/2) koyu gri dolguya doğru dereceli (GLE Y1 4/N). Kahve iç yüzey (5Y 5/1). Dış yüzeyde kazıma bantlar. İnce kum katkı

U.C2 L2039 KT2269 no. 1. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (2,5Y 7/2). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 6/6) soluk kahve çekirdekli (10YR 6/3) dereceli. Açık gri iç yüzey (10YR 7/4). Dış tarafta yıkamış yüzey. Dış tarafta koyu kırmızımsı kahve boya yüzey (5YR 3/3). İnce taneli katkı.

V.C2 L2039 KT2235 no. 1. Soluk dış yüzey (2,5 YR 6/3) kırmızımsı kahveye doğru dereceli (2,5 YR 5/4). Açık kırmızımsı kahve iç yüzey (2,5 YR 6/2). Dış yüzeyde kırmızımsı kahve boya (2,5YR 4/3). İnce saman katkılı

W.C2 L2039 KT2269 no. 6. Açık kırmızımsı kahve dış yüzey (2,5YR 6/4) kırmızımsıya doğru dereceli sarı çekirdekli (5 YR 7/6). Açık kırmızımsı kahve iç kısım yüzey (5YR 6/4). Tırnak izleri dış yüzey. Çok kaba kum katkı.

Fig. 4.27: C Sektörü, 2. Açma, Lokus 2022, 2034, 2036 ve 2039'ten Gelen Seramik Örneklerinin Tanımları (Parker ve Dodd, 2003, s.44.)

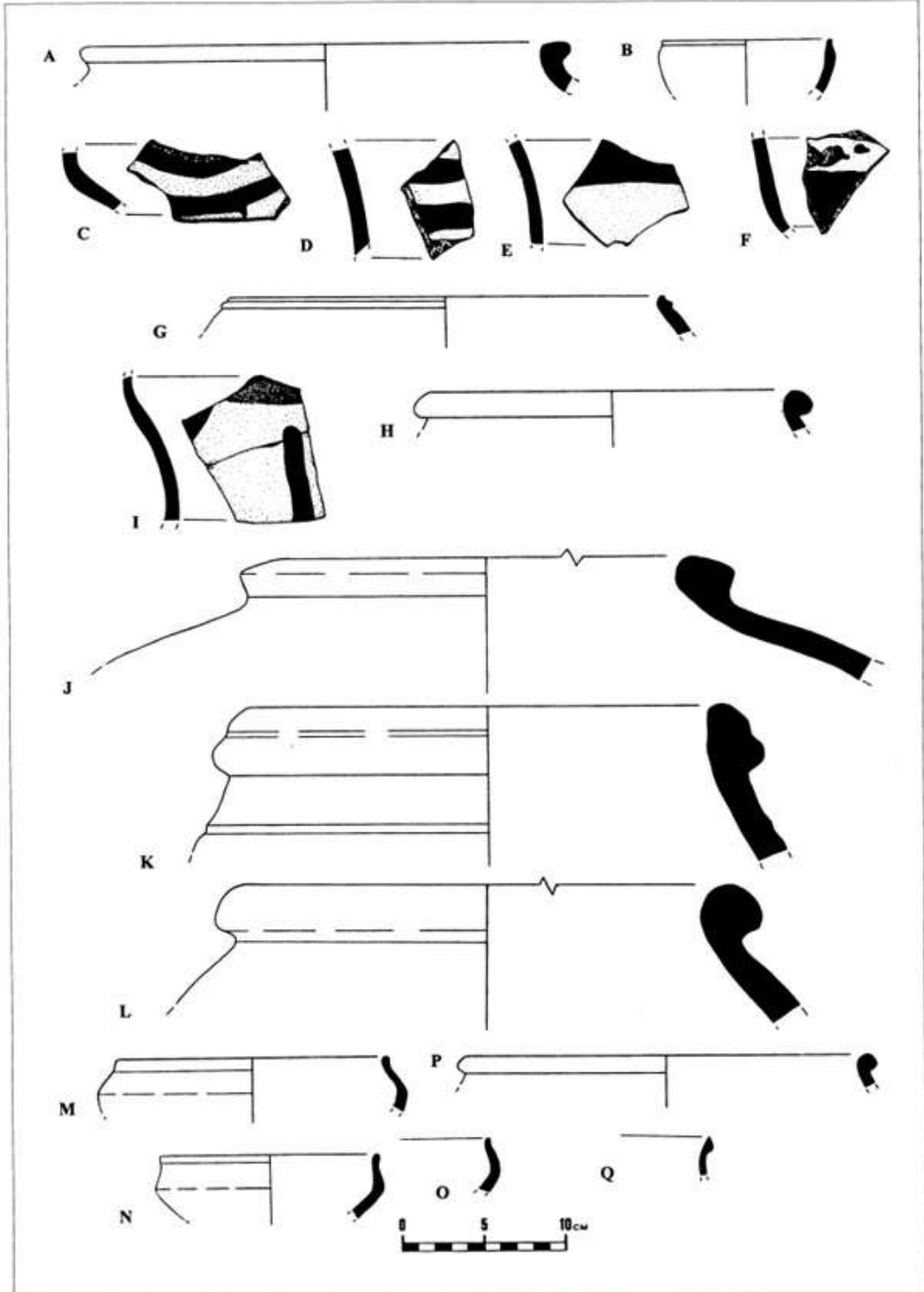

Fig. 4.28: C Sektörü, 2. Açma, Locus 2070, 2083 ve 2084'ten Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 6)

- A. C2 L2070 KT2476 no. 6. Dış kısmı açık kırmızımsı kahverengi yüzey (7. SYR 7/3) pembe bir çekirdeğe (7. SYR) doğru dereceleniyor 7/4). Pembe iç yüzey (SYR 6/4). Orta kum ve samanlık katkı
- B. C2 L2070 KT2476 no. 1. Gri dış yüzey (2,5Y3/1) siyah dereceli dolgu (5Y 2.5/1). Çok karanlık gri iç yüzey (10YR 5/1). Orta kum ve samanlık katkı
- C. C2 L2070 KT2476 no. 5. Açık gri dış yüzey (10YR 7/2). Açık sarımsı kahverengi kumaş (10YR 6/4) açık gri bir çekirdeğe (2.5Y 7/2) doğru dereceli. Işık gri iç yüzey (10YR 7/2). Dış yüzeyde kahverengi boya (7.5YR 4/3). Orta kum ve samanlık katkı.
- D. C2 L2070 KT2476 no. 2. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 7/4). Sarımsı kırmızı kumaş (5YR 6/8) aniden kırmızımsı sarı bir çekirdeğe dönüşüyor (5YR) 6/6). Pembe iç yüzey (SYR 6/6). Kırmızımsı dış yüzeyde kahverengi boya (2.5YR 4/4) bulunmaktadır.
- E. C2 L2070 KT2476 no. 3. Açık kahverengimsi gri dış kısmı yüzey (7.5YR 7/2) çok koyu griye doğru dereceli dolgu (10YR 3/1). Pembemsi gri iç yüzey (10YR 6/2). Sarımsı kırmızı boya (5YR 5/6) dış yüzey. İnce taneli katkı
- F. C2 L2070 KT2476 hayır. 4. Koyu grimsi kahverengi dış cephe yüzey (10YR 7/2) kahverengimsi sanya doğru dereceli dolgu (10YR 6/6). Açık gri iç yüzey (10YR4/2). Dış yüzey kahverengi boya (7.5YR 4/2). Çok ince taneli katkı
- G. C2 L2073 KT2519 no. 3. Pembe dış yüzey (5YR5/6). Kırmızımsı sarı kumaş (7.5YR 7/6) açık zeytin kahverengisi bir dolgu (2.5Y 5/4). Sarımsı kırmızı iç yüzey (7.5 SYR 7/4). Pembe yıkama (5YR 5/6) dış yüzeyde. Orta derecede samanlık katkı.
- H. C2 L2073 KT2519 no. 4. Koyu kırmızımsı gri dış yüzey (SYR 4/2) kahverengi bir dolgu (7.5YR 5/4) doğru derecelenmiş). Koyu kırmızımsı gri iç yüzey (SYR 4/2). Kaba taneli katkı.
- I. C2 L2073 KT2519 no. 1 ve 2. Grimsi kahverengi dış yüzey (2,5Y 7/2). Koyu grimsi kahverengi hamur (2,5Y 4/2) koyu gri bir iç kısma (2,5Y4/1) geçiş. Açık gri iç yüzey (2,5Y 5/2). Dış tarafta kırmızımsı kahverengi boya (2.5YR 4/4) yüzey. Parlatılmış dış yüzey. İnce kum katkı.
- J. C2 L2084 KT2568 no. 1. Kırmızımsı sarı dış kısmı yüzey (5YR 6/6) çok koyu gri bir çekirdeğe doğru dereceleniyor (GLE Y1 3/N). Koyu gri iç yüzey (GLE Y1 4/N). Dudak yivinde kırmızı boya (2.5YR 5/6). Orta taneli ve samanlık katkı. Çap 36cm.
- K. C2 L2084 KT2589 no. 1. Pembe dış yüzey (7,5YR7/4). Aniden kırmızımsı sarı hamur (7,5 SYR 7/6) çok koyu gri bir dolgu (10YR 3/1) dönüşüyor. Pembe iç yüzey (7.5YR 7/4). Orta derecede samanlık katkı.
- L. C2 L2084 KT2589 no. 2. Çok soluk kahverengi yüzey (10YR 7/4) koyu gri dolgu (2.5Y 4/1) dereceli. Çok soluk kahverengi iç yüzey (10YR 7/4). Orta derecede samanlık katkı.
- M. C2 L2084 KT 2568 no. 3. Kırmızımsı sarı yüzey (5YR 6/6) dolgu kadar devam ediyor. Solgun iç yüzeyde sarı astar (SY 8/3). Orta tahıl samanlık katkı.
- N. C2 L2084 KT 2568 no. 2. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 7/4) açık sarımsı kahverengiye doğru dereceli dolgu (2.5Y 6/4). Soluk kahverengi iç yüzey (10YR 6/3). İnce taneli katkı.
- O. C2 L2084 KT 2568 hayır. 5. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 6/6) sarımsı kırmızıya doğru derecelendirilmiş (5YR 5/6) çok koyu griye ani geçişli (GLE Y1 3/N). Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 6/6). Orta taneli samanlık katkı.
- P. C2 L2084 KT 2568 hayır. 4. Açık gri yüzey (10YR 7/2) dereceli ila açık kahverengi dolgu (7.5YR 6/4). Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 6/6). Kırmızımsı ağız üst kenarında kahverengi boya (2.5YR 5/4). İnce samanlık katkı.
- Q. C2 L2084 KT2589 no. 3. Pembe dış yüzey (7.5 YR 8/4) kahverengi dolgu (7.5YR 5/4) dereceli. Pembe iç yüzey (7.5YR 7/4). Orta taneli katkı

Fig. 4.28: C Sektörü, 2. Açma, Lokus 2070, 2083 ve 2084'ten Gelen Seramik Örneklerinin Tanımları (Parker ve Dodd, 2003, s.47.)

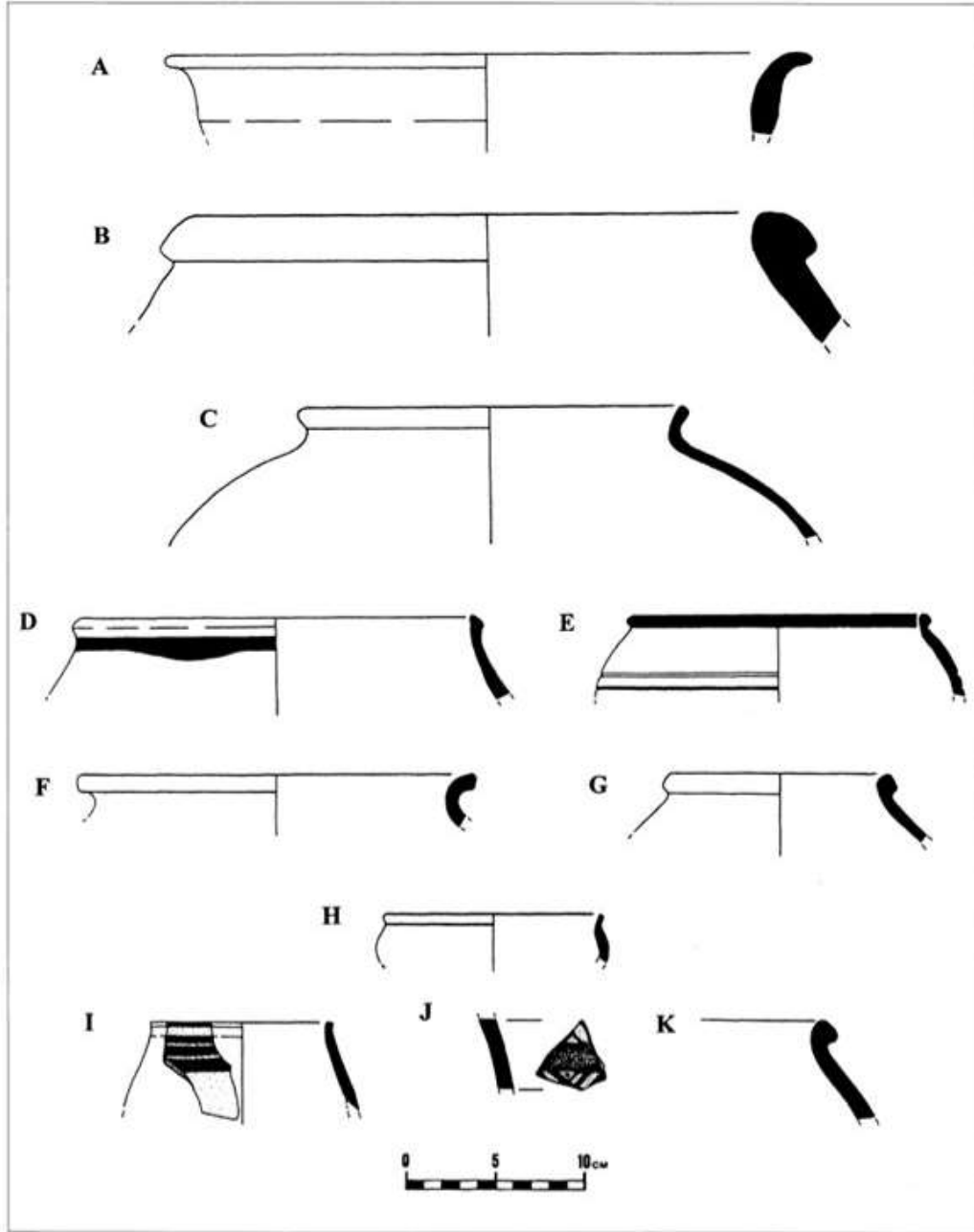

Fig. 4.29: D Sektörü, 4.Açma, Locus 4012'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 7)

A. D4 L4012 KT 4108 no. 2. Kırmızımsı sarı dış yüzey (7,5 SYR 6/6) hafif kırmızımsı sarıya doğru geçiş yapan dolgu (7,5YR 7/6). Kırmızımsı sarı iç kısım (SYR 6/6). İç ve dış yüzeylerde kahverengi boya (7,5 YR 4/2). İnce taneli katkı.

B. D4 L4012 KT 4108 no. 14. Pembe dış kısım (7,5YR 7/4) ani bir değişimle kahverengi bir dolguya (10YR 5/3) doğru derecelenmiş koyu gri dolguya geçiş (GLE Y1 4/N). Kırmızımsı sarı iç kısım (5YR 6/6). Orta taneli saman katkı.

C. D4 L4012 KT 4108 no. 1. Kırmızımsı kahverengi dış cephe (5YR 5.5/4) sarımsı kırmızı dolguya (5YR5/6) dereceli siyaha ani bir geçişle (GLE Y1 2,5/K). Kırmızımsı kahverengi iç yüzey (5YR 5/4). Kaba taneli katkı.

D. D4 L4012 KT 4108 no. 4. Soluk sarı yüzey (2,5Y 8/2) grimsi kahverengiye doğru dereceli (2,5Y 5/2). Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 6/6). Dış kenarın altında sarımsı kırmızı boya (5YR 4/6). Orta taneli saman katkı.

E. D4 L4012 KT 4108 no. 6. Soluk sarı yüzey (5Y8/2) kırmızımsı sarıya doğru dereceli (5YR 6/6). Pembe iç yüzey (7.5YR 7/4). İç ve dış dudak yüzeylerinde çok koyu gri boya (5YR 3/1). İki banttıan oluşan kazıma desen.

F. D4 L4012 KT 4108 no. 3. Kırmızı dış kısım (2,5YR 5/6) hafif kırmızı dolgulu (2.5YR 4/6) dereceli. Kırmızımsı sarı iç kısım (5YR 6/6). Kaba taneli katkı.

G. D4 L4012 KT 4108 no. 11. KT tipi 18 yüzey uygulaması (solmuş). Açık kırmızımsı kahverengi yüzey (SYR 6/4) kırmızımsı sarıya doğru dereceli (5YR 6/6) çok koyu griye ani bir geçişle (GLE Y1 3/N). Kırmızımsı kahverengi iç yüzey (5YR 5/4). Dış yüzeyde hafif perdahlama. Kaba taneli katkı.

H. D4 L4012 KT 4108 no. 7. KT tipi 83 şekli. Pembe dış yüzey (7.5YR 7/4) kırmızımsıya doğru dereceli sarı dolgulu (7.5YR 6/6) ani bir geçişle koyu yeşilimsi gri (GLE Y1 4/10Y). Pembe iç yüzey (7.5YR 8/4). İnce saman katkı.

I. D4 L4012 KT 4108 no. 5. KT tipi 66 yüzey uygulaması. Çok soluk kahverengi dış yüzey (10YR 8/4) kırmızımsı sarıya doğru dereceli (7,5 YR 6/6). Pembe iç yüzey (7,5 YR 7/4). Dış yüzeyde kırmızımsı kahverengi boya (5YR) 5/4). İnce saman katkı.

J. D4 L4012 KT 4108 no. 9. KT tipi 66 yüzey uygulaması. Pembe dış yüzey (7,5 YR 7/4) kırmızımsı sarı dereceli dolgulu (7.5YR 6/6). Pembe iç yüzey (7.5YR 7/4). Dış cephede kırmızı boya yüzey (2,5 YR 5/6). İnce taneli katkı.

K. D4 L4012 KT 4108 no. 8. Çok soluk kahverengi yüzey (10YR 7/3) tenörlü ve siyah damarlı (GLE Y1 2.5/N). Koyu gri iç yüzey (GLE Y1 4/N). Koyu gri dış çerçeve (GLE Y1 4/N). Orta taneli katkı.

Fig. 4.29: D Sektörü, 4.Açma, Lokus 4012'den Gelen Seramik Örneklerinin Tanımları (Parker ve Dodd, 2003, s.49)

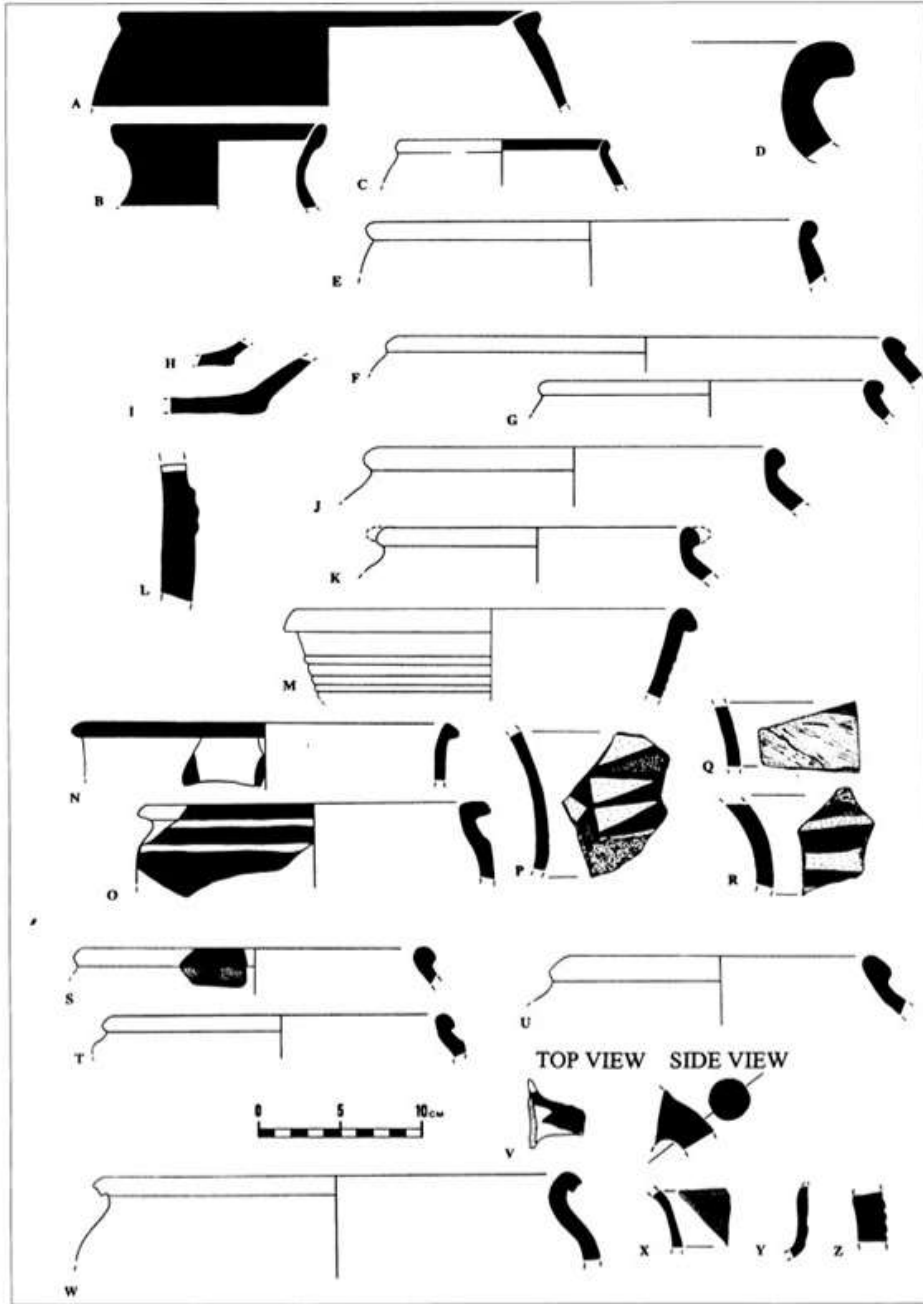

Fig. 4.30: D Sektörü, 4.Açma, Lokus 4022 ve 4023'ten Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 8)

- A. D4L4023 KT4112 no. 7. Soluk sarı dış yüzey (2,5Y 6/2) çok soluk kahveye doğru dereceli dolgu (10YR 8/3). Açık kahvemsı gri iç yüzey (2,5Y 8/2). Dış yüzeyde yıkayın jantın arka kısmının üst tarafından başlar. İnce taneli katkı.
- B. D4L4023 KT4124 no. 6. Kırmızımsı sarı dış yüzey (7,5YR 4/6) sarımsı kırmızı dolguya doğru dereceli (5YR 5/8). Kırmızı iç yüzey (5YR 7/6). Yıkamış dış yüzey. Jant açık kırmızı boyalı (2,5YR 6/6) koyu kırmızımsı gri çizgili (2,5YR 3/1). Kum ve saman katkılı.
- C. D4L4023 KT4124 no. 5. Soluk sarı dış yüzey (2,5YR 5/3) açık zeytin kahvesine doğru dereceli dolgu (2,5YR 5/3). Açık sarımsı kahve iç yüzey (5Y 7/3). İç dukak kenarında koyu kırmızımsı gri boya (5YR 4/2). İnce kum ve saman katkı.
- D. D4L4023 KT4112 no. 13. Kırmızımsı sarı dış yüzey (10YR 6/2) açık zeytin kahvesine doğru dereceli dolgu (2,5YR 5/3). Açık kahvemsı gri iç yüzey (7,5YR 7/6). Orta derecede saman katkı.
- E. D4L4023 KT4112 no. 5. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 7/2) pembe dolgu (7,5YR 8/4) doğru dereceleniyor. Açık gri iç yüzey (10YR 7/3). İç ve dış yüzeyler perdahlanmıştır. İnce kum katkı.
- F. D4L4023 KT4112 no. 12. Pembe dış yüzey (7,5YR 8/3) çok soluk kahve bir dolguya doğru dereceli (10YR 7/4). Pembe iç yüzey (7,5YR 8/4).
- G. D4L4023 KT4112 no. 11. Açık kırmızımsı kahve dış yüzey (5YR 6/4). Kahvemsı sarı dolgu (10YR 6/6) aniden koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5Y 4/1). Açık kırmızımsı kahve iç yüzey (5YR 6/4). Kaba taneli katkı.
- H. D4L4023 KT4124 no. 3. Grimsi kahve dış yüzey (10YR 6/3) koyu grimsi kahveye doğru dereceli dolgu (10YR 4/2). Soluk kahve iç yüzey (10YR 5/2). Dış yüzeyde koyu grimsi kahve yıkama (10YR 4/2). Dış yüzeyde çok koyu kahve boya (10YR 3/1). İnce taneli katkı.
- I. D4L4023 KT4124 no. 2. Açık gri dış yüzey (10YR 7/2). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/6) aniden siyah bir dolguya dönüşüyor (5YR 2,5/1). Açık gri iç yüzey (2,5YR 7/2). İnce taneli katkı.
- J. D4L4023 KT4112 no. 10. Pembe dış yüzey (7,5YR 6/4). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 6/6) aniden çok koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5YR 3/1). İç yüzeyi açık kahve (7,5YR 7/4). Kaba taneli katkı.
- K. D4L4023 KT4112 no. 9. Dış kısmı açık kırmızımsı kahve yüzey (5YR 7/6). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 7/6) aniden çok koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5Y 3/1). Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 6/4). Orta taneli katkı.
- L. D4L4023 KT4112 no. 14. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 7/6). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 8/6) aniden çok koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5Y 3/1). Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5YR 7/6). Dış yüzeyde kazıma bantlar. İnce kum ve saman katkı.
- M. D4L4023 KT4112 no. 1. Pembe dış yüzey (2,5YR 3/4) kırmızımsı sarı bir dolgu (5YR 7/8) doğru dereceli. Koyu kırmızımsı kahve iç yüzey (5YR 7/4). İnce kum katkı.
- N. D4L4023 KT4112 no. 6. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (2,5Y 8/2) çok soluk kahveye doğru dereceli dolgu (10YR 8/4). Soluk sarı iç yüzey (10YR 8/4). Koyu kırmızı boya (2,5YR 3/2) dış yüzey. Orta saman katkılı.
- O. D4L4023 KT4112 hayır. 2. Açık kırmızımsı kahve dış yüzey (7,5YR 8/4). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/6) aniden kırmızımsı sarıya dönüşen dolgu (7,5YR 7/6). Pembe iç yüzey (5YR 6/4). Dış yüzeyde kırmızımsı kahve boya (5YR 5/4). Orta taneli katkı.
- P. D4L4023 KT4112 no. 8. Soluk sarı dış yüzey (5Y 8/1) çok soluk kahve bir dolguya doğru dereceli (10YR 7/4). Beyaz iç yüzey (2,5Y 8/2). Çok koyu gri boya dış yüzey (2,5Y 3/1). İnce kum katkı.
- S. D4L4023 KT4112 no. 15. Pembe dış yüzey (10YR 7/4). Sarı hamur (10YR 8/6) dereceli açık kahve dolgu (7,5YR 6/3). Çok soluk kahve iç yüzey (7,5YR 7/4). Çok koyu gri yıkama (10YR 3/1) dış yüzeyde. İnce taneli katkı.
- R. D4L4023 KT4112 no. 8. Soluk sarı dış yüzey (5Y 8/1) çok soluk kahve bir dolguya doğru dereceli (10YR 7/4). Beyaz iç yüzey (2,5Y 8/2). Çok koyu dış yüzey gri boya (2,5Y 3/1). İnce kum katkı.
- S. D4L4022 KT4170 no. 7. Soluk sarı dış yüzey (2,5Y 8/3) çok soluk kahve bir dolguya doğru dereceli (10YR 8/3). Soluk sarı iç yüzey (2,5Y 8/2). Dış yüzeyde kahve boya (10YR 4/3). İyi orta sertlikte.
- T. D4L4022 KT4170 no. 2. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 7/6). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 7/6) açık sarımsı kahve bir dolguya doğru dereceli (2,5Y 6/3). Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 7/6). Dış yüzeyde kırmızı boya (2,5YR 4/8). Orta kum ve saman katkılı.
- U. D4L4022 KT4170 no. 4. Sarımsı kırmızı dış yüzey (5YR 5/6). Sarımsı kırmızı hamur (5YR 4/6) zeytin kahvesi bir dolgu (2,5Y 4/3) derecelenmektedir. Sarımsı kırmızı iç yüzey (5YR 5/6). Kaba katkı.
- V. D4L4022 KT4170 no. 3. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 7/6) gri bir dolgu (5Y 5/1) doğru dereceli. Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5YR 6/6). Dış yüzeyde kırmızımsı sarı astar (5YR 7/6). İnce kum ve saman.
- W. D4L4022 KT4170 hayır. 6. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 8/2). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/6) dereceli ile koyu gri dolgu (7,5YR 4/1). Çok soluk kahve iç yüzey (10YR 8/2). Kırmızımsı dış yüzey boyası (5YR 4/3). Orta kum ve saman katkı.
- X. D4L4022 KT4170 no. 8. Pembe dış yüzey (7,5YR 7/4). Açık kahve hamur (7,5YR 6/4) koyu gri bir dolguya doğru ani bir değişim (2,5Y 4/1). Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5YR 7/6). Dış yüzeyde kazıma bant. Orta saman katkı.
- Y. D4L4022 KT4170 no. 1. Dış kısmı açık kırmızımsı kahve yüzey (5YR 6/4). Pembe hamur (5YR 8/4) sınıfı çok koyu gri bir dolgu (10YR 3/1). Çok soluk kahve iç yüzey (10YR 7/3). Kazıma bandı açık dış yüzey. İnce taneli katkı.
- Z. D4L4022 KT4170 no. 5. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 8/2) çok koyu gri bir dolguya doğru derecelendirilmiş (2,5Y 3/1). Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5YR 6/6). Dış yüzeyde kuvvetli kahve boya (7,5YR 4/6). İnce saman katkılı.

Fig. 4.30: D Sektörü, 4.Açma, Lokus 4022 ve 4023'ten Gelen Seramik Örneklerinin Tanımları (Parker ve Dodd, 2003, s.51-52.)

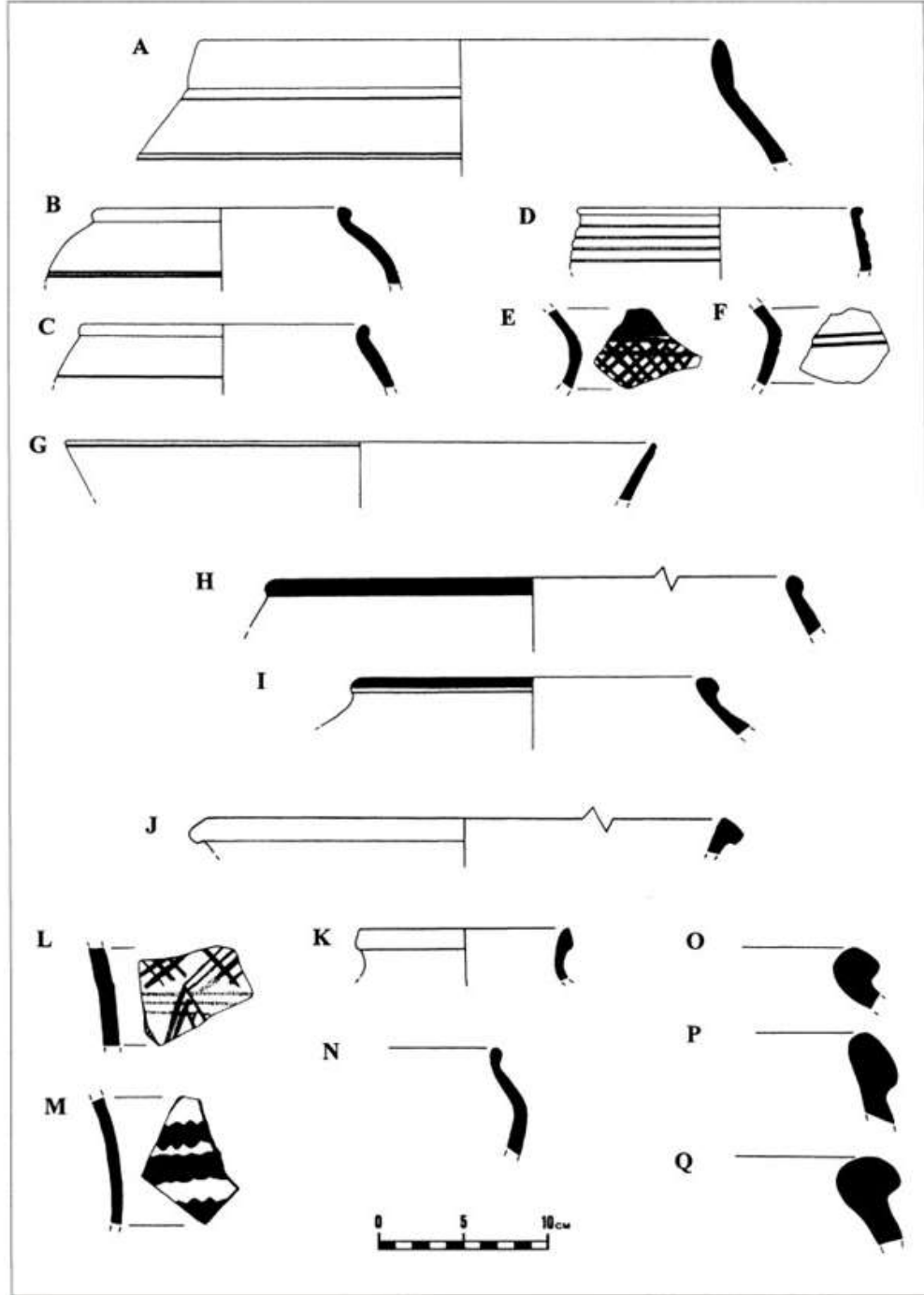

Fig. 4.31: D Sektörü, Açma 4, Lokus 4027'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 9)

- A. D4 L4027 KT4132 no. 2. Kırmızımsı kahverengi dış yüzey (5YR 6/8). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/8) sınıflandırma kahverengi bir çekirdeğe (O1YR 5/3) dönüştür. Açık kahverengi iç kısım (7,5YR 6/4). Dış tarafta kırmızımsı kahverengi yıkama yüzey (2,5 SYR 4/4). İnce taneli tavlama, dış yüzeyde üç kazıma bantlar bulunmaktadır.
- B. D4 L4027 KT4132 no. 7. Soluk sarı dış yüzey (5Y 8/2) soluk sarı dolgu (2,5Y 8/3) dereceli. Soluk sarı iç yüzey (2,5 Y 7/3). Soluk sarı yakırmış dış yüzeyi (5Y 8/2). Kazıma bandı açık dış yüzey. İnce saman katkı
- C. D4 L4027 KT4132 no. 9. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10 YR 8/4) kırmızımsı sarıya doğru derecelenmiş (7,5YR 7/6). Pembe iç yüzey (7,5YR 7/4). Dış yüzeyde kazıma bant. İnce taneli ve saman katkı
- D. D4 L4027 KT4132 no. 6. Grimsi kahverengi dış cephe yüzey (2,5Y 5/2) siyah bir çekirdeğe (5Y2,5/1). Koyu gri iç yüzey (2,5Y 4/1) Dış yüzeyde kazıma bantlar. İyi ila orta tahlı saman katkı
- E. D4 L4027 KT4132 no. 3. Kırmızımsı kahverengi dış cephe yüzey (5YR 5/4) kahverengi çekirdeğe (10YR 5/3) doğru dereceli. İç yüzeyi çok soluk kahverengi (10YR 7/4). Dış yüzeyde çift kazıma bantlar. Kırmızımsı dış yüzey boyası (SYR 5/4). Orta taneli saman katkı
- F. D4 L4027 KT4132 no. 1. Pembe dış kısım (SYR 7/4). Kırmızımsı sarı hamur (7. SYR 7/6) hafif dereceli kahverengimsi dolgu (2,5Y 6/3). Pembe iç kısım (7. S5YR 7/4). Dış yüzeyde çift kazıma yiv. Orta saman temperli
- G. D4 L4027 KT4129 no. 6. Pembe dış kısım (7,5YR 7/3) kuvvetli kahverengi dolgu (7,5YR 5/6) dereceli. Pembe iç yüzey (7,5 SYR 7/4). Dudak üzerinde kazıma tek yiv. Orta taneli kum katkı.
- H. D4 L4027 KT4129 no. 4. Kırmızımsı sarı dış yüzey (7. SYR 7/6) kırmızımsı sarı bir dolgu (7,5 YR 7/6) dereceli ve pembemsi bir renge doğru kademeli olarak derecelenmeye devam edildi gri dolgu (7,5YR 6/2). Çok soluk kahverengi iç kısım (10YR 7/3). Ağız kısmı kahverengi boya (7,5YR 5/4). İyi saman katkı Çapı 46cm.
- I. D4 L4027 KT4132 no. 5. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (1YR 8/4) kırmızımsı sarıya doğru dereceli dolgu (7,5 YR 7/6). Pembe iç yüzey (7,5 YR 7/4). Parlatılmış dış yüzey. Dudakta kahverengi yıkama (7,5 YR 4/4). Orta derecede saman katkı.
- J. D4 L4027 KT4132 no. 10. Soluk sarı dış kısım yüzey (2,5Y 8/3) kırmızımsı sarı bir çekirdeğe doğru dereceleniyor. (7,5YR 7/6). Pembe iç yüzey (7,5YR 7/3). Soluk sarı yıkama dış yüzey (2,5Y 8/3). Orta kum ve saman katkı.
- K. D4 L4027 KT4132 no. 4. Soluk sarı dış yüzey (2,5Y 8/2) sarı dolgu (10YR 7/6) dereceli. Solgun sarı iç kısım (2,5Y 8/2). Dış yüzey soluk sarı astarlı (2,5Y 8/2). Orta taneli katkı.
- L. D4 L4027 KT 4129 no. 5. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 8/4) kırmızımsı sarıya doğru dereceli (5YR 6/6). Çok soluk kahverengi iç yüzey (10YR 7/4). Dış yüzeyde koyu kırmızımsı gri boya (5YR 4/2). İnce saman katkı.
- M. D4 L4027 KT4132 no. 11. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 8/2) kırmızımsı sarı bir çekirdeğe doğru dereceli (5YR 7/6). Pembe iç yüzey (7,5YR 7/3). Dış yüzeyde kırmızımsı boya (5YR 4/4). Orta taneli katkı.
- N. D4 L4027 KT 4129 no. 1. Dış kısmı açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) kırmızımsı sarı dolgu (7,5YR 6/6) dereceli. Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 6/6). İç yüzeyde küçük bir sarımsı kırmızı boya alanı (5YR 5/6). İnce ila orta taneli kum katkılı.
- O. D4 L4027 KT4129 hayır. 2. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 6/6) koyu gri bir çekirdeğe (GLE Y1 4/N) doğru dereceli. Gri iç kısım (7,5YR 6/1). Kırmızımsı kahverengi boya ağız oluğu (SYR 5/4). Orta saman ve kum katkı Çapı 48cm.
- P. D4 L4027 KT4132 no. 8. Pembe dış yüzey (7,5 YR 7/3). Soluk kahverengi hamur (10YR 6/3) dereceli koyu gri dolgu (10YR 4/1). Dış yüzeyi pembe astarlı (7,5 SYR 6/3). Orta derecede saman katkı. Çap 60cm.
- Q. D4 L4027 KT 4129 no. 3. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 7/4) pembe bir çekirdeğe (7,5 YR 7/4) doğru dereceli. Kırmızımsı sarı iç kısım (7,5 YR 7/6). Kahverengi iç ve dış jant yüzeylerinde boya (7,5YR 4/3). Orta taneli katkı.

Fig. 4.31: D Sektörü, Açma 4, Lokus 4027'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, s. 55)

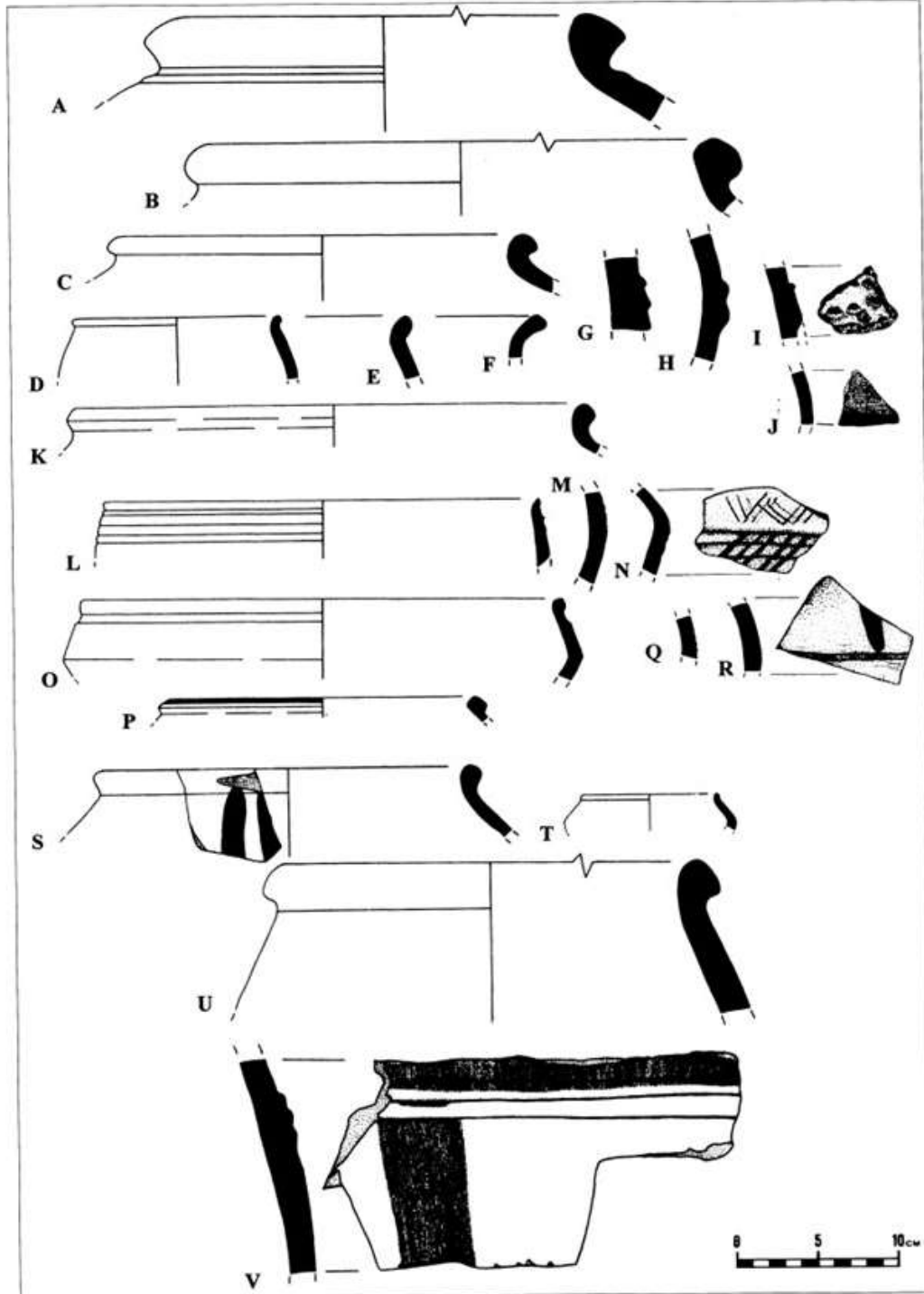

Fig. 4.32 D Sektörü, Açma 4, Lokus 4019, 4030 ve 4032'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 11)

- A. D4 L4032 KT4154 no. 7. Kırmızımsı kahve dış yüzey (7,5 SYR 8/4) çok koyu griye doğru dereceli dolgu (5Y 3/1). Pembe iç yüzey (5YR 4/4). Orta saman katkı.
- B. D4 L4032 KT4180 no. 7. Pembe dış yüzey (7,5YR 7/6). Çok soluk kahve hamur (10YR 7/4) koyu gri bir dolgu (10YR 4/1). Kırmızımsı san iç yüzey (7,5YR 8/4). Orta taneli ve saman katkı.
- C. D4 L4032 KT4180 no. 8. Sarımsı kırmızı dış yüzey (5YR 5/6). Güçlü kahve hamur (7,5YR 4/6) aniden siyah bir dolguya dönüşüyor (10YR 2/1). Sarımsı kırmızı iç yüzey (5YR 5/6). Çok kaba taneli katkı.
- D. D4 L4032 KT4154 no. 1. Pembe dış yüzey (5YR 6/6). Aniden kırmızımsı san hamur (5YR 6/6) gri bir dolguya dönüşüyor (GLE1 5/N). Kırmızımsı san iç yüzey (7,5YR 6/4). Kırmızı boya (2,5YR 4/6) açık dış yüzey. Orta ila kaba kum katkı.
- E. D4 L4032 KT4154 no. 2. Koyu grimsi kahve dış yüzey (7,5YR 7/4). Çok soluk kahve hamur (10YR 8/4) çok koyu gri bir dolguya (2,5Y 3/1) doğru dereceli. Pembe iç yüzey (2,5Y 4/2). İnce taneli katkı.
- F. D4 L4032 KT4154 no. 3. Güçlü kahve dış yüzey (7,5YR 5/3). Kahverengi hamur (10YR 5/3) koyu griye (2,5Y 4/1) geçişli. Kahverengi iç yüzey (7,5YR 4/6). Orta saman katkı.
- G. D4 L4032 KT4154 no. 14. Kırmızımsı gri dış yüzey (2,5YR 6/6). Açık kırmızı hamur (2,5YR 6/1) aniden koyu gri bir dolguya dönüşüyor (GLE1 4/N). Açık kırmızı iç yüzey (2,5YR 5/1). Kazıma dış yüzeydeki bantlar. Orta saman katkı.
- H. D4 L4032 KT4154 no. 8. Soluk kahverengi dış yüzey (7,5YR 7/4). Kırmızımsı san hamur (7,5YR 7/6) aniden çok koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5Y 3/1). Pembe iç yüzey (10YR 6/3). Üzerine kazıma dış yüzey. İnce saman katkı.
- I. D4 L4032 KT4154 no. 6. Pembe dış yüzey (7,5YR 6/4) pembemsi san dolgu (7,5YR 6/5). Pembe iç yüzey (7,5 YR 6/4). Dış yüzeyde etkileyici süslemeler. Orta taneli katkı.
- J. D4 L4032 KT4154 no. 13. Açık kırmızı dış yüzey (7,5 YR 6,5/4). Kırmızımsı san hamur (SYR 6/6) gri dolguya (SYR 5/1) dereceli. Açık pembemsi kahve iç yüzey (2,5YR 6/6). İç yüzey kötü aşınmış. Parçanın üst kenarının dış kısmında kırmızı bant boya (2,5YR 5/6).
- K. D4 L4032 KT4154 no. 9. Dış kısmı açık kahve yüzey (7. SYR 7/3). Açık sarımsı kahve hamur (10YR 6/4) aniden çok koyu griye dönüşen dolgu (2,5Y 3/1). Pembe iç yüzey (7,5YR 6/3). Dış yüzeyde yıkanmış. Dış kısmı parlatılmış yüzey. Orta ila kaba kum katkı.
- L. D4 L4032 KT4154 no. 10. Pembe dış yüzey (7,5 YR 8/3). Çok soluk kahverengi hamur (10YR 8/4) soluk kahverengi bir dolguya (10YR 6/3) derecelenmektedir. Pembe iç yüzey (7,5YR 7/4). Kazıma bantları dış yüzey. İnce taneli katkı.
- M. D4 L4032 KT4154 no. 11. Koyu kahve dış yüzey (SY 8/2). Soluk san hamur (5Y 7/3) açık gri bir dolguya (10YR 7/2) doğru dereceli. Solgun san iç yüzey (7,5YR 3/2). İle kazanmış. Dış yüzeyde çok koyu gri boya (5Y 3/1). İnce taneli katkı.
- N. D4 L4032 KT4180 no. 4. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 8/3). Kırmızımsı san dolgu (7,5YR 6/6). Soluk san iç yüzey (10YR 8/3). Karanlık sarımsı kahve boya (10YR 4/4) ve üzerinde kesikler dış yüzey. Orta taneli katkı.
- O. D4 L4032 KT4154 hayır. 5. Soluk san dış yüzey (10YR 7/3). Aniden san hamur (10YR 7/6) çok koyu gri bir dolguya (5Y 3/1) dönüşüyor. Çok soluk kahve iç yüzey (2,5Y 7/3). Perdahlı iç ve dış yüzeyler. İnce saman katkı.
- P. D4 L4032 KT4180 hayır. 3. Pembe dış yüzey (7,5YR 8/4) kırmızımsı san dolgu (7,5YR 8/6) dereceli. Pembe iç yüzey (7,5YR 8/4). Ağzı kenarında kırmızımsı kahve boya (2,5YR 4/4) bulunmaktadır. Çok ince taneli katkı.
- Q. D4 L4032 KT4154 no. 12. Kahverengi dış yüzey (10YR 7/2) soluk san dolgu (2,5Y 8/3) dereceli. Açık gri iç yüzey (7,5YR 5/2). Kazıma dış yüzeydeki bantlar. Orta taneli katkı.
- R.D4 L4032 KT4180 no. 2. Soluk san dış yüzey (2,5Y 8/2). Kırmızımsı san hamur (7,5YR 7/8) koyu grimsi kahve bir dolguya (10YR 4/2) derecelenir. Soluk san iç yüzey (2,5Y 8/3). Üzerine kazıma dış yüzey. Kahve boya (7,5 YR 4/2) dış yüzey. İnce taneli katkı.
- S. D4 L4030 KT4211 no. 1. Pembe dış yüzey (7,5YR 7/4) kırmızımsı san bir dolguya (SYR 7/6) derecelendirilmiştir. Pembe iç yüzey (7,5YR 7/4). Perdahlı kırmızımsı kahverengi boyalı yüzeye sahip dış kısım (2,5 YR 5/4). İnce taneli katkı.
- T.D4 L4030 KT4211 no. 2. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 7/4) siyah bir dolguya (2,5Y 5/1) doğru derecelendirilmiştir. Açık gri iç yüzey (10YR 7/2). Dış yüzeyi soluk kahverengi astarlı (10YR 7/4). Orta kum ve saman katkı.
- U. D4 L4030 KT4211 no. 3. Pembe dış yüzey (7,5YR 7/4). Kırmızımsı san hamur (7,5 YR 8/6) koyu gri bir dolgu (10YR 4/1). Kırmızımsı san iç yüzey (7,5 YR 5/6). Dış tarafta pembe yıkamalı yüzey (7,5 YR 7/4). Kaba saman katkı.
- V. D4 L4019 KT4087 no. 1. Çok kahverengi dış yüzey (10YR 7/4) çok koyu gri bir dolguya doğru dereceli (10YR 3/1). Pembe iç yüzey (5 YR 7/4). Güçlü kahve dış yüzey boyası (7,5YR 5/6). Orta taneli katkı.

Fig. 4.32 D Sektörü, Açma 4, Lokus 4019, 4030 ve 4032'den Gelen Seramik Örnekleri (Parker ve Dodd, 2003, s. 59.)

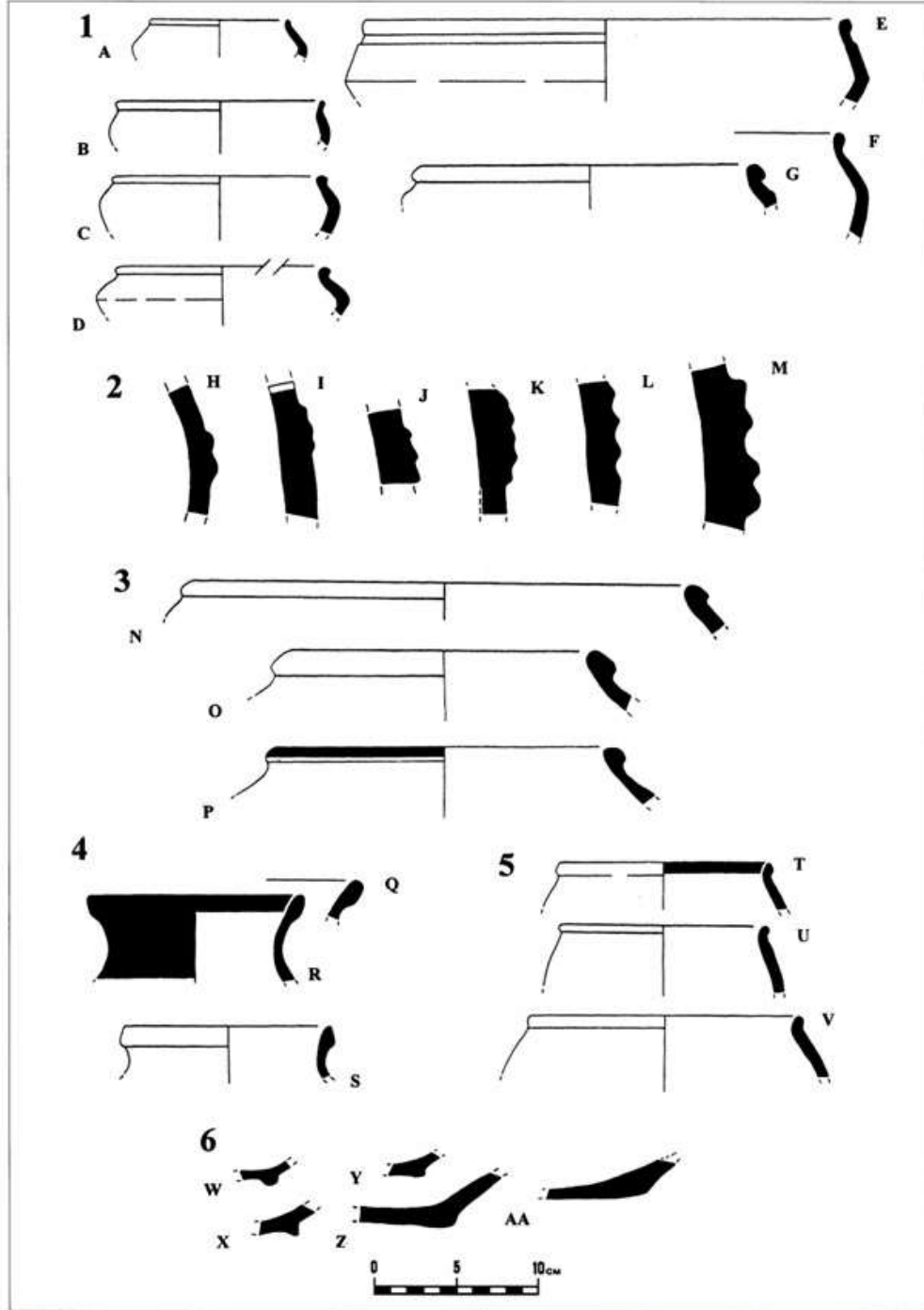

Fig. 4.33: Kenan Tepe Karakteristik Seramik Tipi Formları (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 12)

- A. D4L4030 KT4211 no. 2. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 7/4) siyah bir dolguya (2,5Y 5/1) doğru derecelendirilmiştir. Açık gri iç yüzey (10YR 7/2). Çok dış yüzey soluk kahve astarlı (10YR 7/4). Orta taneli ve saman katkı.
- B. D4L4012 KT4108 no. 7. Pembe dış yüzey (7,5YR 7/4). Aniden kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 6/6) koyu yeşilimsi gri bir dolguya dönüşüyor (GLEY1 4/10Y). Pembe iç yüzey (7,5YR 8/4). İyi saman katkı.
- C. C2 L2049 KT2311 no. 8. Açık gri dış yüzey (7,5YR 7/4) çok soluk kahveye doğru geçişli (10YR 7/4). Pembe iç yüzey (2,5Y 7/2). Yıkılmış dış yüzeyde ince taneli katkı.
- D. C2 L2032 KT2259 no. 4. Kırmızı dış yüzey (10YR 7/4). Açık sarımsı kahve dolgu (10YR 6/4). Çok iç yüzeyi soluk kahve (2,5YR 5/6). İnce kum katkı.
- E. D4L4032 KT4154 no. 5. Soluk sarı dış yüzey (10YR 7/3). Aniden sarı hamur (10YR 7/6) çok koyu gri bir dolguya (5Y 3/1) dönüşüyor. Çok soluk kahve iç yüzey (2,5Y 7/3). Perdahlı iç ve dış yüzeyler. İnce saman katkı.
- F. D4L4027 KT4129 no. 1. Dış kısmı açık kırmızımsı kahve (5YR 6/4) kırmızımsı sarı dolguya (7,5YR 6/6) dereceli. Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 6/6). İç yüzeyde küçük bir sarımsı kırmızı boya alanı (5YR 5/6). İnce ile orta taneli kum katkı.
- G. D4L4022 KT4170 no. 2. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 7/6). Kırmızımsı sarı hamur (7,5 YR 7/6) açık sarımsı kahve bir dolguya doğru dereceli (2,5Y 6/3). Kırmızımsı sarı iç yüzey (5YR 7/6). Dış yüzeyi kırmızı boya (2,5YR 4/8). Orta kum ve saman katkı.
- H. D4L4032 KT4154 no. 8. Soluk kahve dış yüzey (7,5YR 7/4). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 7/6) aniden çok koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5Y 3/1). Pembe iç yüzey (10YR 6/3). İnce saman katkı.
- I. D4L4023 KT4112 no. 14. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 7/6). Kırmızımsı sarı hamur (7,5 YR 8/6) aniden çok koyu gri bir dolguya dönüşüyor (2,5Y 3/1). Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5YR 7/6). İnce kum ve saman katkı.
- J. D4L4032 KT4154 no. 14. Kırmızımsı gri dış yüzey (2,5YR 6/6). Açık kırmızı hamur (2,5YR 6/1) aniden koyu gri bir dolguya dönüşüyor (GLEY1 4/N). Açık kırmızı iç yüzey (2,5YR 5/1). Orta saman katkı.
- K. C2 L2032 KT2259 no. 1. Açık kahvemsı gri dış yüzey (5YR 7/4). Çok koyu gri dolgu (GLEY1 3/N). Pembe iç yüzey (2,5Y 6/2).
- L. C2 L2039 KT2269 no. 3. Gri dış yüzey (7,5YR 5/2) koyu gri bir dolguya (GLEY1 4/N) doğru dereceli. Kahve iç yüzey (5Y 5/1). Dış tarafta ince taneli katkı.
- M. C2 L2049 KT2311 no. 4. Pembe dış yüzey (7,5YR 7/3) koyu gri dolguya doğru dereceli (GLEY 1 4/N). Pembe iç yüzey (5YR 7/4). Kaba saman katkı.
- N. D4L4023 KT4112 no. 12. Pembe dış yüzey (7,5YR 8/3) çok soluk kahveye doğru dereceli (10YR 7/4). Pembe iç yüzey (7,5YR 8/4).
- O. D4L4023 KT4112 no. 2. Açık kırmızımsı kahve dış yüzey (7,5YR 8/4). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/6) aniden kırmızımsı sarıya dönüşen dolgu (7,5YR 7/6). Pembe iç yüzey (5YR 6/4). Dış yüzeyde kırmızımsı kahve boya (5YR 5/4) bulunmaktadır. Orta taneli katkı.
- P. D4L4027 KT4132 no. 5. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 8/4) kırmızımsı sarıya doğru dereceli (7,5YR 7/6). Pembe iç yüzey (7,5YR 7/4). Parlatılmış dış yüzey. Ağz kenarı kahve yıkama (7,5YR 4/4). Orta saman katkı.
- Q. C2 L2039 KT2235 no. 3. Soluk kahve dış yüzey (7,5YR 6/3) kahve dolgu (7,5YR 5/4) dereceli. Açık kahve iç yüzey (10YR 6/3). Orta saman katkı.
- R. D4L4023 KT4124 no. 5. Soluk sarı dış yüzey (2,5YR 5/3) hafif zeytin kahvene doğru dereceli (2,5YR 5/3). Açık sarımsı kahve iç yüzey (5Y 7/3). Koyu kırmızımsı gri boya (5YR 4/2) iç dudak yüzeyi. İnce kum ve saman kıvrımı.
- S. D4L4027 KT4132 no. 4. Soluk sarı dış yüzey (2,5Y 8/2) sarı dolgu (10YR 7/6) dereceli. Soluk sarı iç kısım (2,5Y 8/2). Dış yüzeyde soluk sarı astar (2,5Y 8/2). Orta kum katkı.
- T. D4L4023 KT4124 no. 5. Soluk sarı dış yüzey (2,5YR 5/3) açık zeytin kahvesine doğru dereceli dolgu (2,5YR 5/3). Açık sarımsı kahve iç yüzey (5Y 7/3). İç Ağz kenarında koyu kırmızımsı gri boya (5YR 4/2) İnce kum ve saman katkı.
- U. D4L4032 KT4154 no. 1. Pembe dış yüzey (5YR 6/6). Aniden kırmızımsı sarı hamur (5YR 6/6) gri bir dolguya dönüşüyor (GLEY1 5/N). Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5YR 6/4). Kırmızı boya dış yüzeyde (2,5YR 4/6). Orta ile kaba katkı.
- V. D4L4027 KT4132 no. 9. Dış kısmı çok soluk kahve yüzey (10YR 8/4) kırmızımsı sarı bir dolguya doğru dereceleniyor (7,5YR 7/6). Pembe iç yüzey (7,5YR 7/4). Dış yüzeyde kazıma bant. İnce taneli ve saman katkı.
- W. C2 L2049 KT2311 no. 3. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 6/6). Kırmızımsı sarı hamur (7,5YR 7/6) aniden gri bir dolguya (5Y 5/1) doğru kayıyor. Kırmızımsı sarı iç yüzey (7,5 YR 6/6). Orta taneli katkı.
- X. C2 L2034 KT2204 no. 3. Açık kahvemsı gri dış yüzey (7,5YR 6/4). Güçlü kahve hamur (7,5 YR 5/6) aniden koyu gri bir dolguya dönüşüyor (7,5 YR 4/1). Açık kahve iç yüzey (10YR 6/2). Dış yüzey koyu gri boya (7,5YR 4/1). Kaba taneli katkı.
- Y. D4L4023 KT4124 no. 3. Grimsi kahve dış yüzey (10YR 6/3) koyu grimsi kahveye doğru dereceli dolgu (10YR 4/2). Soluk kahve iç yüzey (10YR 5/2). Koyu grimsi kahve astar (10YR 4/2) dış yüzeyde. Çok koyu kahve boya (10YR 3/1) dış yüzeyde. İnce taneli katkı.
- Z. D4L4023 KT4124 no. 2. Açık gri dış yüzey (10YR 7/2). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 7/6) aniden siyah dolguya dönüşüyor (5YR 2,5/1). Açık gri iç yüzey (2,5 YR 7/2). İnce taneli katkı.
- AA. C2 L2049 KT2311 no. 5. Açık kırmızı dış yüzey (5YR 6/6) kırmızımsı sarı dolguya doğru dereceli (5YR 6/6). Kırmızımsı sarı iç yüzey (2,5 YR 7/6). Orta taneli katkı.

Fig. 4.33: Karakteristik Tıp Formları Tanımları (Parker ve Dodd, 2003, s. 61-62.)

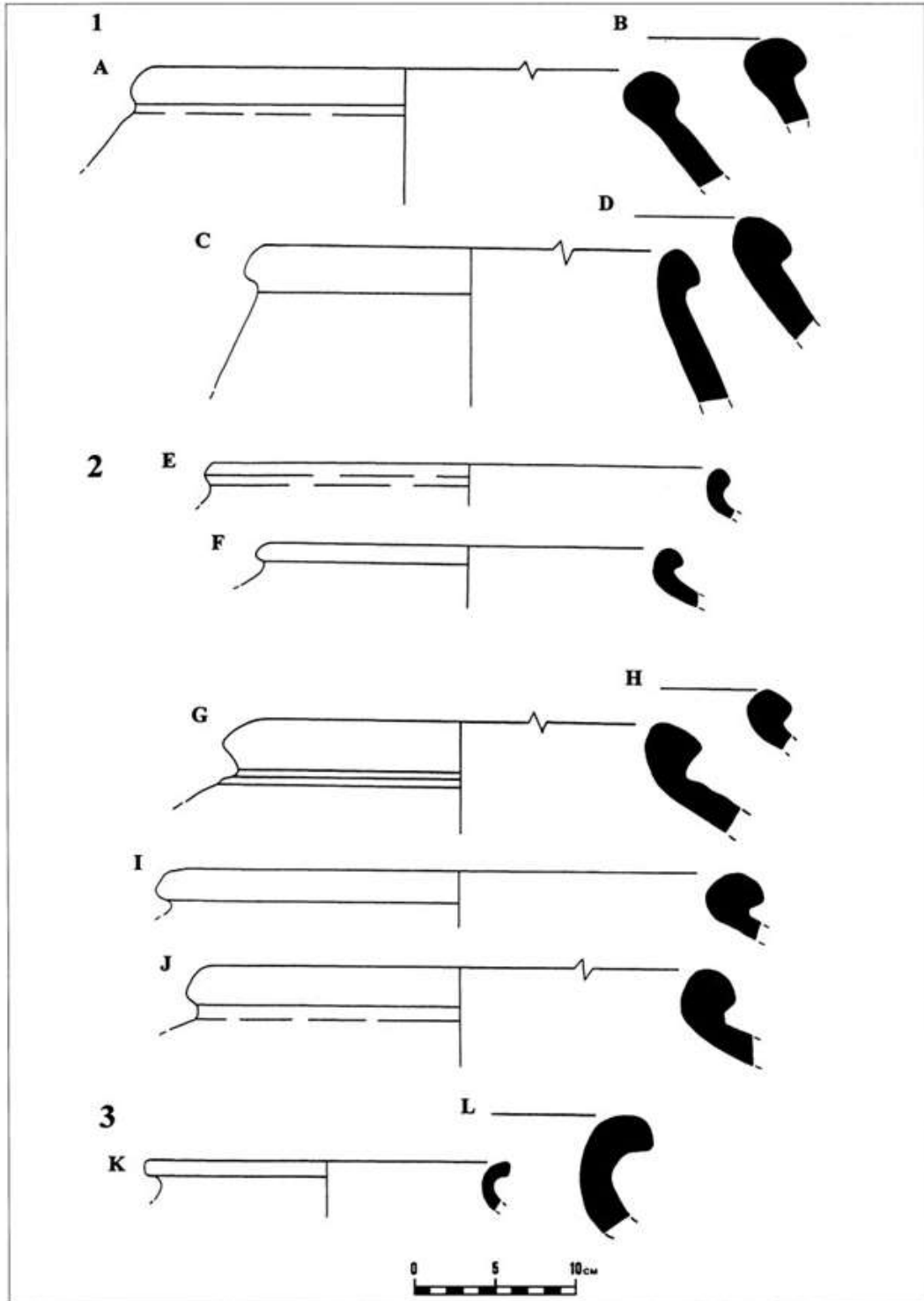

Fig. 4.34: Kenan Tepe Tipik Olmayan Seramik Fomları (Parker ve Dodd, 2003, Fig. 13)

A. D4 L4030 KT4205 no. 3. Kırmızı dış yüzey (2,5 YR 5/6). Koyu gri dolgu (5YR 4/1). Pembe iç yüzey (5YR 7/4). Dış yüzeyde pembe boya (5YR 7/4). Orta derecede saman katkı.

B. D4 L4030 KT4205 no. 6. Pembe dış yüzey (7,5 YR 6/2). Gri dolgu (7,5YR 5/1). Pembemsi gri iç kısım yüzey (7,5 SYR 6/2). Çok ince kum ve saman katkı.

C. D4 L4070 KT4 no. 2. Kırmızı dış yüzey (10R 5/8). Açık kırmızı dolgu (2.5YR 6/6). Pembe iç yüzey (5YR 7/4). Boyunda, ağız kenarında ve dış kısımda kırmızı boya yüzey (10R 5/8). İnce taneli katkı.

D. D4 L4064 KT6 no. 4. Pembe dış yüzey (5YR 7/4). Açık kırmızı dolgu (2.5YR 6/6). Pembe iç yüzey (5YR 7/4). Jant ve dış kısımda açık kırmızı boya yüzey (5YR 6/6). İnce taneli tane.

E. D4 L4032 KT4161 no. 2. Dış kısmı çok soluk kahverengi yüzey (10YR 7/3). Açık sarımsı kahverengi hamur (10YR 6/4) kırmızımsı sarı dolgu (7,5 YR 6/6) dereceli. Dış ve iç yüzeylerde krem yıkama. Ağız ve dış yüzeyde sarımsı kırmızı boya (5YR 5/6). İnce taneli katkı

F. D4 L4064 KT6 hayır. 3. Açık kırmızı dış yüzey (2,5YR 7/6). Pembemsi gri dolgu (7.5YR 7/2). Pembe iç yüzey (7.5YR 7/4). Dış cephe boyası yüzey. Çok ince taneli katkı

G. D4 L4032 KT 4186 no. 4. Pembe dış yüzey (5YR 8/3). Pembe dolgu (7.5YR 7/4). Pembe iç yüzey (5YR 8/3). Jant ve dış kısımda kırmızı boya yüzey (2.5YR 5/6). İnce saman katkı.

H. D4 L4032 KT4186 no 3 ve 11. Kulp. Kırmızı dış yüzey (10R 5/8). Açık kırmızı hamur (2,5 YR 7/6) açık kırmızı dolgu (2,5 YR 6/8) dereceli. Kırmızı iç yüzey (10YR 4/8). İç kısımda kırmızı yıkama ve dış yüzeyler (10R 4/8).

I. D4 L4030 KT4205 no. 1. Kırmızı dış yüzey (2,5YR 4/6). Pembe dolgu gri hamur (5YR 5/1) Pembe iç yüzey (5YR 7/4).

J. D4 L4020 KT4099 no. 1. Soluk sarı dış yüzey (2,5Y 8/3). Dolgu açık kırmızımsı kahverengidir (5YR 6/4). Dış yüzeyi krem astarlı (7.5YR 8/3), kırmızı astarlı boya (10R 5/6). İnce taneli katkı.

K. D4 L4072 KT1 no. 1. Kırmızımsı sarı dış yüzey (5YR 6/8). Sarımsı kahverengi dolgu (10YR 5/6). Sarı iç yüzey (10YR 7/6). Kırmızıdan kahverengiye dış yüzeyde yıkayın. Dış cephede kırmızı boya yüzey (2,5 YR 5/6). İnce kum ve saman katkı

L. D4 L4065 KT2 no. 1. Kırmızımsı sarı dış kısım (5YR 7/6). Kırmızımsı sarı hamur (5YR 6/6) gri dolgu (7.5YR 5/1). Kırmızımsı sarı iç kısım (5YR 6/6). İç ve dış yüzeyler perdahlanmıştır. Dış yüzeyde kahverengi boya (7.5YR 4/R). Kazıma dış yüzey süslemeler, Orta saman katkı.

Fig. 4.34: Kenan Tepe Tipik Olmayan Seramik Formlarının Tanımları (Parker ve Dodd, 2003, s. 62).

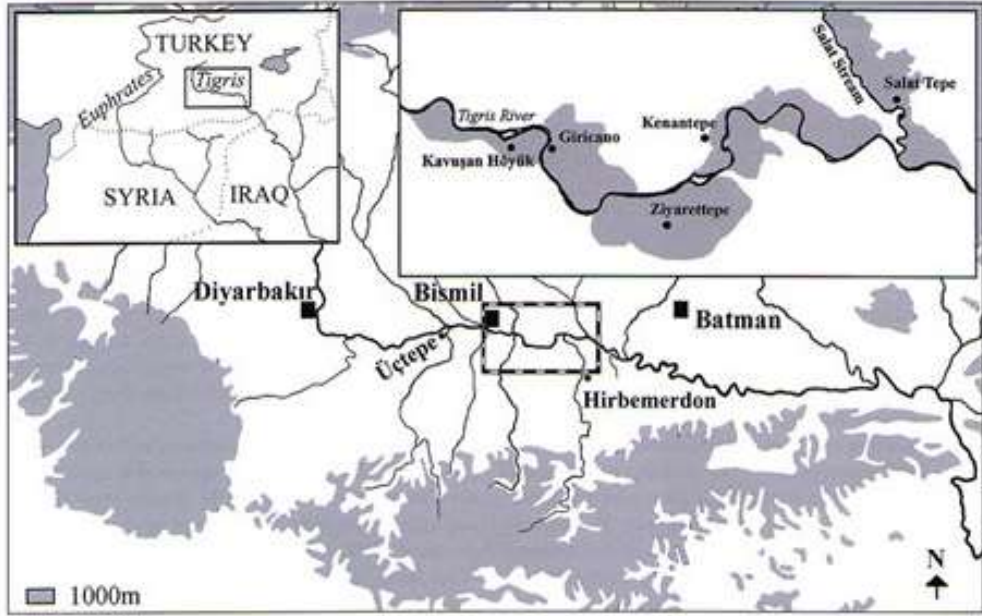

Fig. 4.35: Salat Tepe'nin Konumu (Ökse ve Görmüş, 2012, Fig. 1)

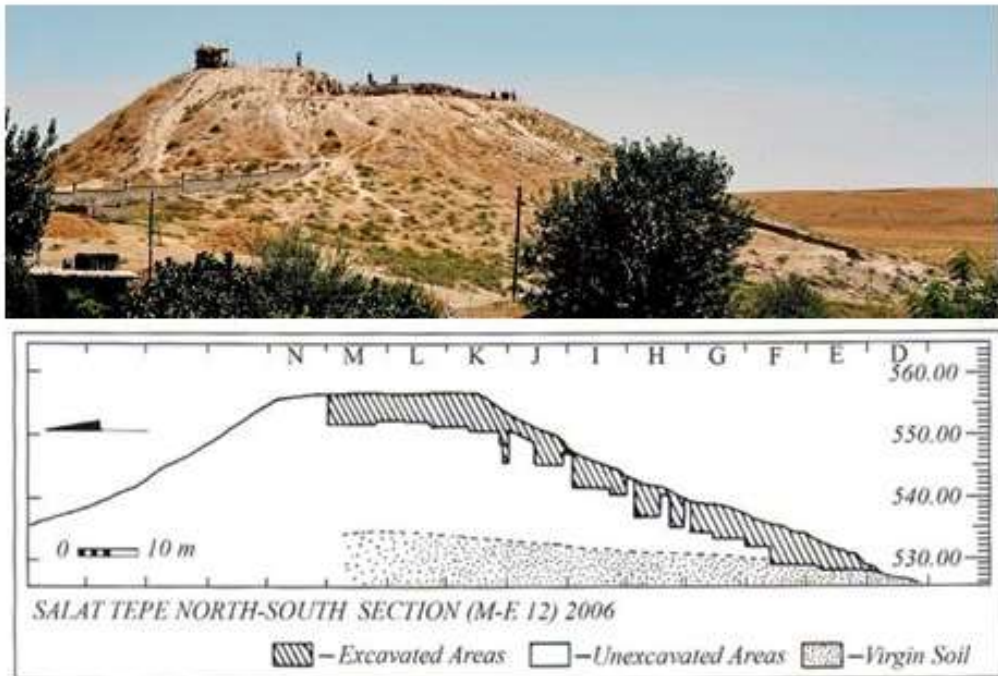

Fig. 4.36: Salat Tepe Topografya (Ökse ve Görmüş, 2006, Fig. 2)

SALAT TEPE			MİMARİ		ÇANAK-ÇÖMLEK				
Dönem V			Mezarlar						
	1	554.00-554.64	Balık ve yapı, silolar, mezarlar		Mataralar, sırlı kaplar				
Dönem IV	2	553.80-554.00	Taş duvarlar, silolar, mezarlar		Kaba günlük kaplar ve sırlı kaplar				
	3	553.30-553.80	Kerpiç konutlar, silolar		Üçgen boyalımlar ve Hellenistik kaplar				
	C		Taş döşemeler, silolar		El yapımı kaplar ve Üçgen boyalımlar				
Dönem III	B		Çukur evler, silolar		El yapımı kaplar ve Yeni Assur standart kapları				
	A		Silolar		El yapımı kaplar ve Orta Assur standart kapları				
					Nuzi		Bej	Orta Assur standart	
Dönem IIC	1	552.70-553.30		Standart kare kalypta kerpiç		Habur	RBWW	MW	
	2	551.50-552.70							
Dönem IIB	3	549.50-551.50	Tepe genişletme	Çok renkli ıslak kerpiç	Yerel boyalı				
	4								
Dönem IIA	5	548.50-549.50	Küçük yerleşim						
	6								
Dönem ID	8	547.00-548.50	Dörtgen kerpiç yapılar		Saman/taşçık katkılı				
Dönem IC	6	545.00 m			Taşçık katkılı tek renkli, saklı astarlı, kırmızı/gri astarlı				
Dönem IB	4	529.00 m	Balık ve dörtgen kerpiç yapılar		Geç Ubeyd boyalı, saman/taşçık katkılı tek renkli, Coba				
Dönem IA	2				Geç Halaf, Erken Ubeyd boyalı, saman katkılı tek renkli, Coba				

Table 2

Fig. 4.37: Salat Tepe'nin Tabaklaşması (Ökse, 2012, Tablo 2)

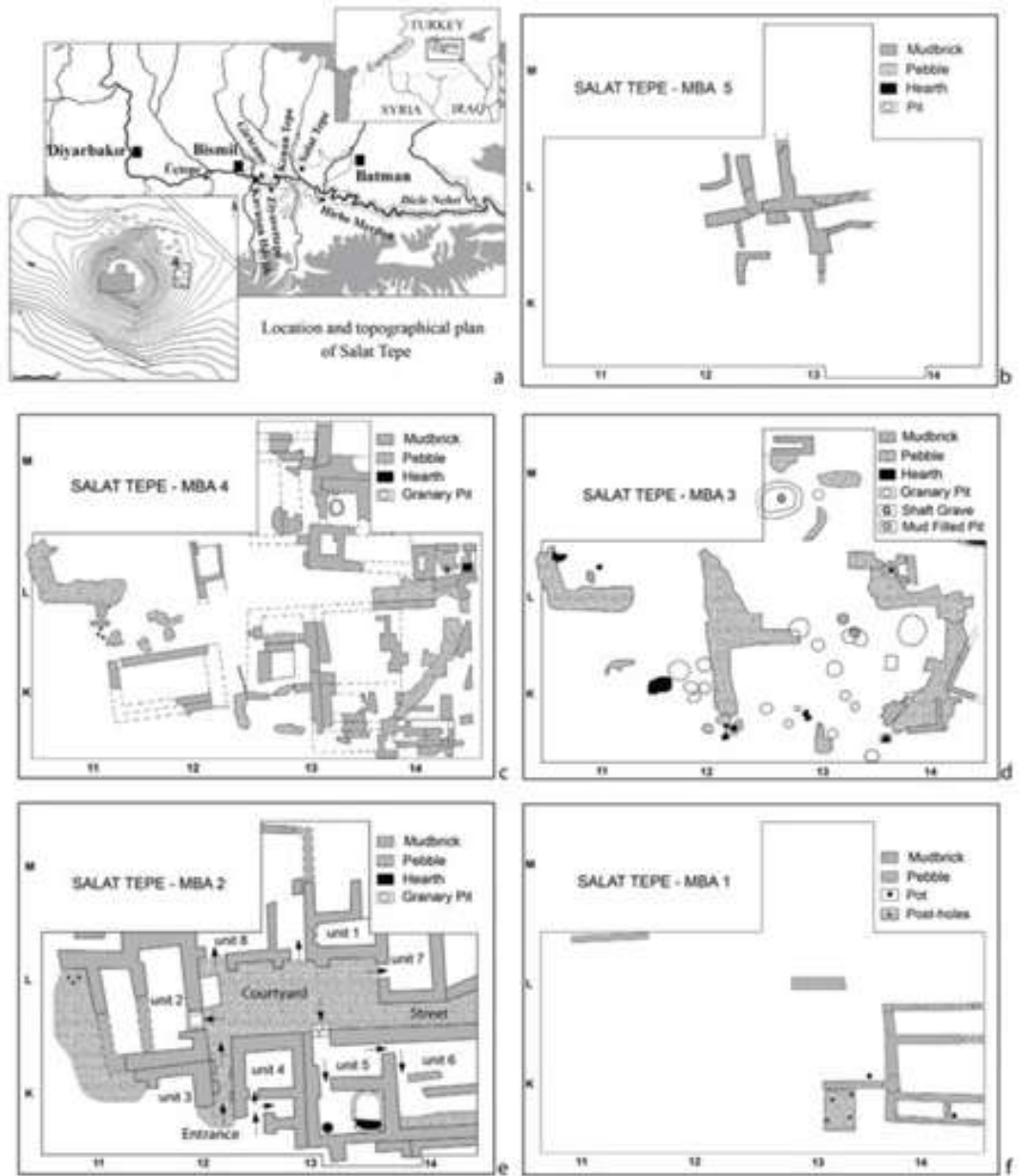

Fig. 1 | a. Location of Salat Tepe, b. Plan of level 5, c. Plan of level 4, d. Plan of level 3, e. Plan of level 2, f. Plan of level 1 (MBA = Middle Bronze Age).

Fig. 4.38: Salat Tepe Orta Tunç Çağ Yapı Katları
(Ökse, 2014, Fig. 1)

Fig. 4.39: Salat Tepe OTÇ III Evre Tahıl Silosu
(Ökse,2008, Fig. 12)

Fig. 4.40: Salat Tepe OTÇ III. Yapı Katında Birlikte Bulunan
Habur ve DROB malzeme (Ökse, 2008, Fig. 14)

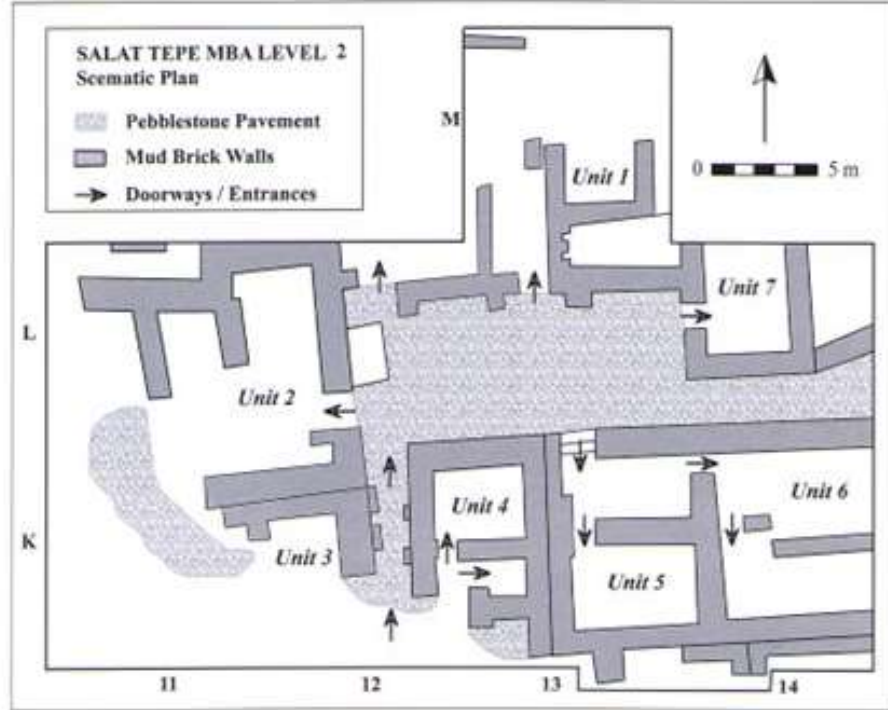

Fig. 4.41: Salat Tepe, II. Yapı Katı Planı
(Ökse ve Görmüş, 2012, Fig. 4)

Fig. 4.42: Salat Tepe, II. Yapı Katı Genel Görünüm
(Ökse 2008, Fig. 5)

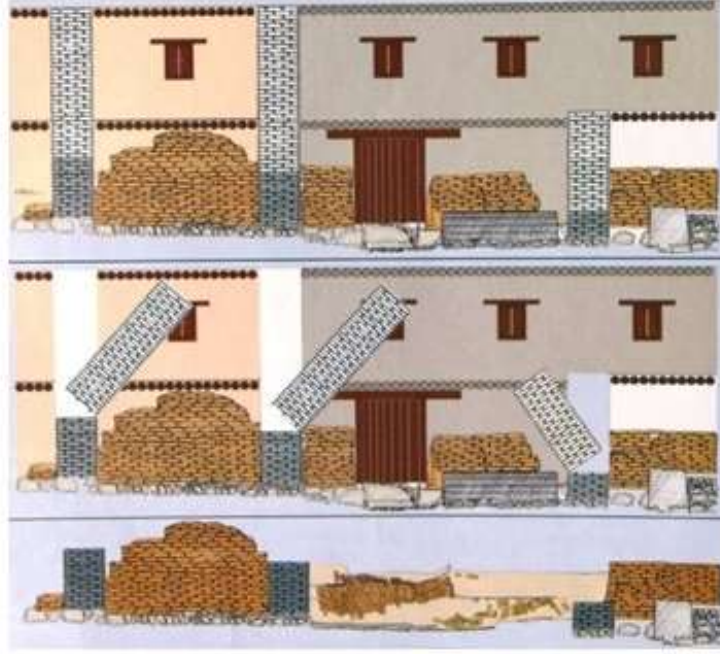

Fig. 4.43: Salat Tepe Anıtsal Yapının İllüstrasyonu
(Ökse, 2013, Fig. 10)

Fig. 4.43: Salat Tepe Anıtsal Yapının 3B İllüstrasyonu
(Ökse, 2013, Fig. 13)

Fig. 4.45. Salat Tepe, Anıtsal Yapının Girişi (Ökse, 2008, Fig. 6)

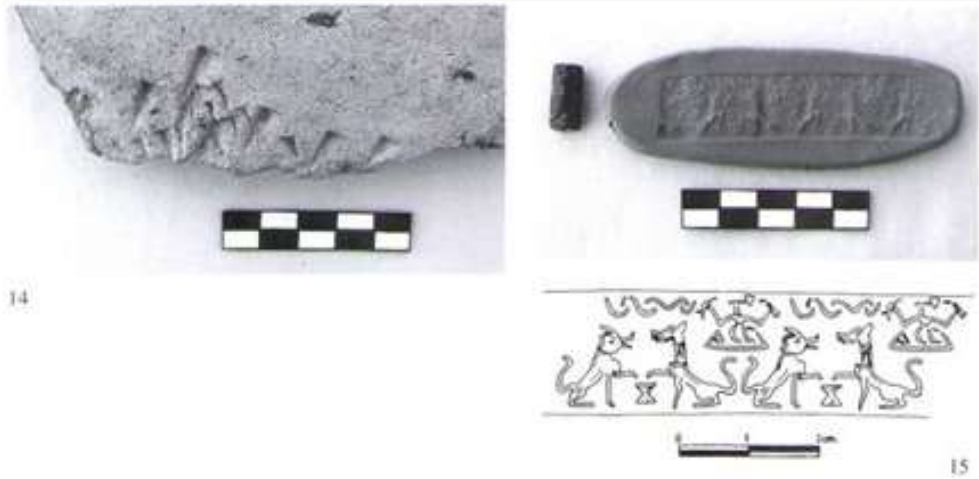

Fig. 4.46: Anıtsal Yapı Avlusunda Bulunan Silindir Mühür ve Çivi Yazısı Baskılı Seramik Parçası (Ökse, 2006, Fig.14-15)

Fig. 4.47: Anıtsal Yapı İçinde Unite 1 Tekstil Atölyesi
(Ökse, 2008, Fig. 10)

Fig. 4.48: Atölyede Bulunan Ağırlık Taşları ve Seramikler
(Ökse, 2008, Fig 9,11)

Fig. 4.49: ST.Anıtsal Yapı Unite 2'nin Girişı (Ökse, 2008, Fig. 16)

Fig. 4.50: ST.Anıtsal Yapı, Unite 5'in Görünümü (Ökse, 2008, Fig. 20)

Fig.4.51: Unite 5 İçinde Bulunan Fırın (Ökse, 2008, Fig. 21)

Fig.4.52: Anıtsal Yapının Devrilmiş Duvarlarının Çizimi (Ökse ve Görmüş, 2009, Fig. 2)

Fig.4.53: Anıtsal Yapının Yıkılan Duvarlarının Detayları
(Ökse ve Görmüş, Figs. 3,4,5)

Fig. 3 | Red Brown Wash Ware from levels 3-4; a. L14/0197/S/03, b. K14/0237/S/04, c. K14/0232/S/01, d. L14/0207/S/02, e. Red Slipped Burnished variant from level 4: L14/0035/S/07.

Fig.4.54: Yapı Katı 3 ve 4'te Bulunan RBWW Mallar
(Ökse, 2014, Fig. 3)

Fig. 4 | Red Brown Wash Ware from levels 2-1; a. K13/0100/S/01, b. M13/0103/S/31, c. K13/0036/S/01, d. L12/0143/S/02, e. M13/0103/S/30, f. K13/0115/S/01.

Fig.4.55: Yapı Katı 2 ve 1'de Bulunan RBWW Mallar
(Ökse, 2014, Fig. 4)

Fig.4.56:ST. DROB, Metalik ve Gri Mal Tipleri (Ökse, 2014, Fig. 2)

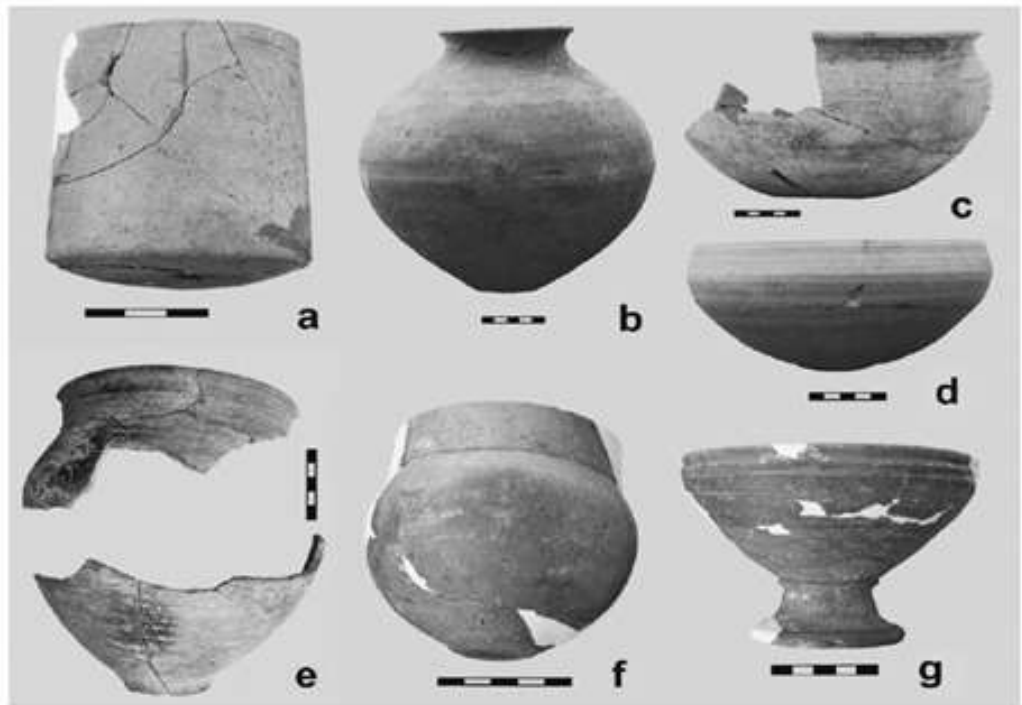

Fig. 5 | Buff Slipped Ware; a. Level 3: M13/0256/S/01, b. Level 4: K14/0237/S/10, c. Level 4: M13/0266/S/01, d. Level 4: K14/0245/S/01, e. Level 2: L14/0035/S/03, f. Level 2: M13/0079/S/01, g. Level 2: M13/0073/S/01.

Fig.4.57: ST. Buff Slipped Ware Örnekleri (Ökse, 2014, Fig.. 5)

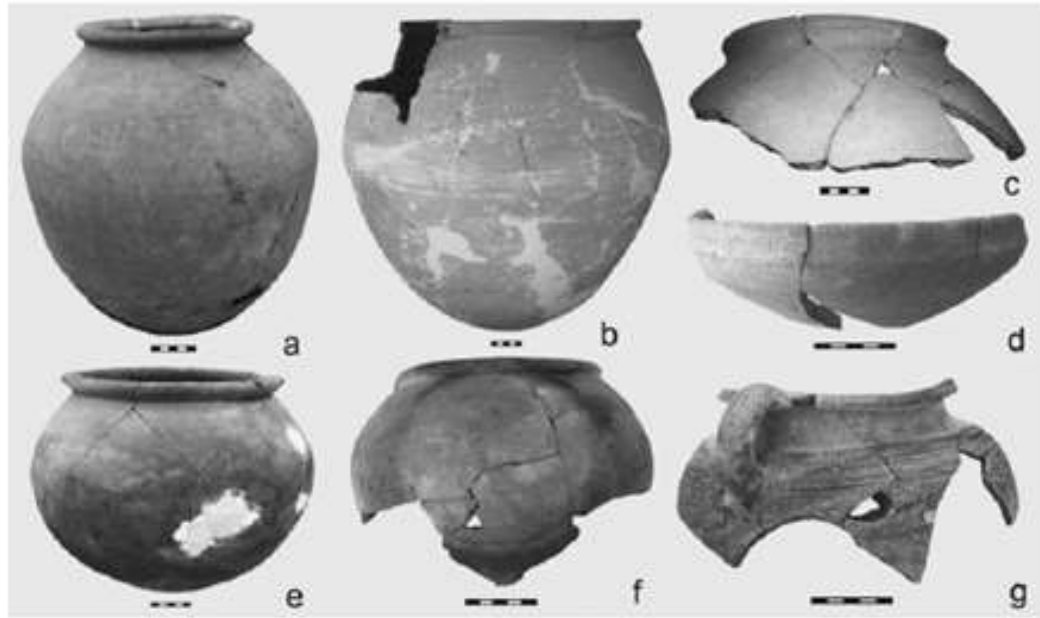

Fig.4.58: ST. Monochrome Standard Ware Örnekleri
(Ökse, 2014, Fig. 6)

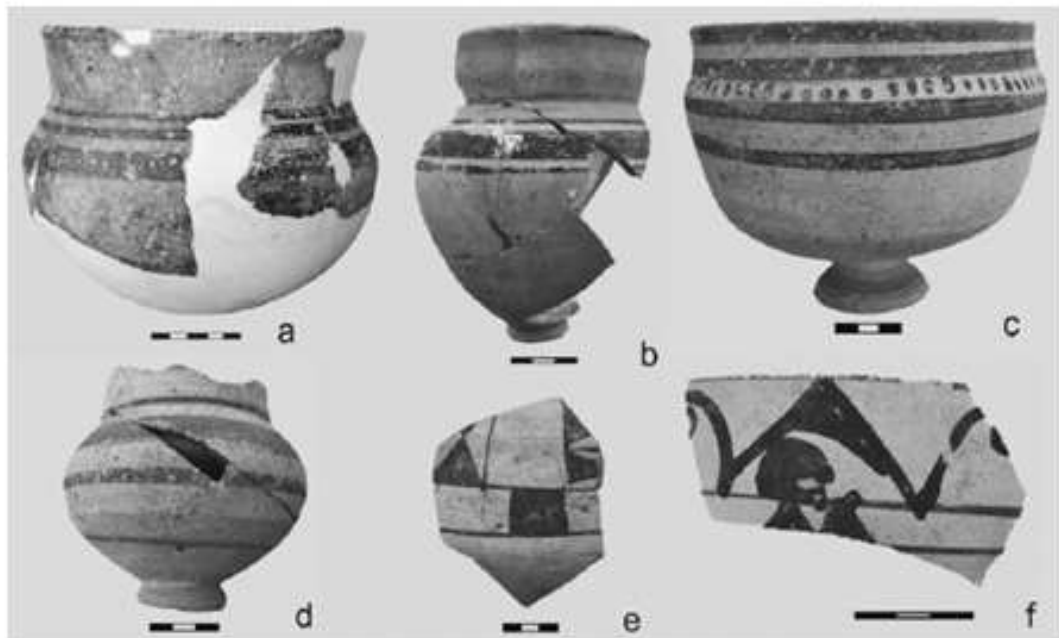

Fig.4.59: ST. Khabur Ware Örnekleri (Ökse, 2014, Fig. 7)

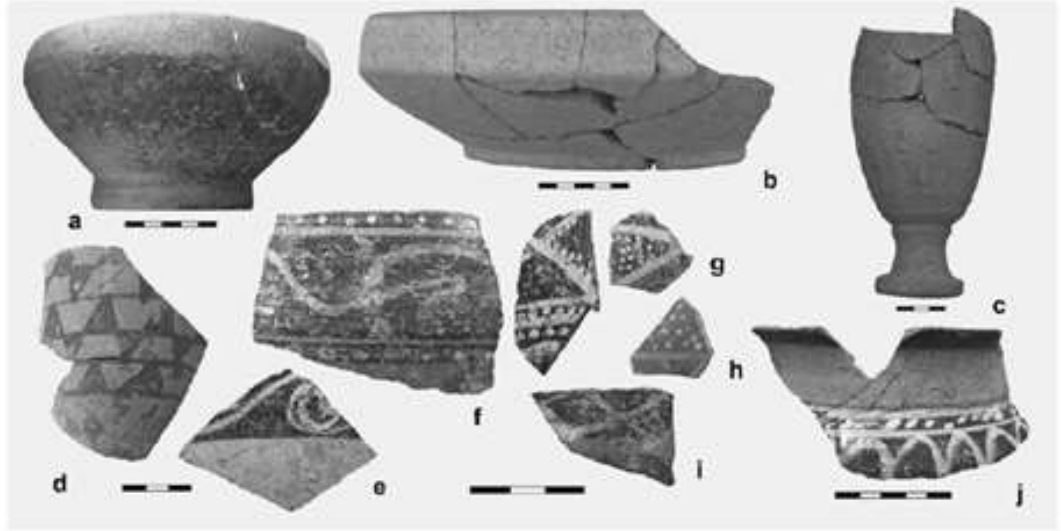

Fig. 8 | Late Bronze Age wares from Level 1; Buff Slipped Ware a. K13/0026/S/02, b. K14/0056/S/04, c. K14/0085/S/01; Nuzi Ware d. K14/0059/S/01, e. K14/0056/S/02, f. L14/0099/S/01, g-i. L14/0099/S/01, j. K14/0015/S/02.

Fig.4.60: ST. Nuzi Ware Örnekleri (Ökse, 2014, Fig. 7)

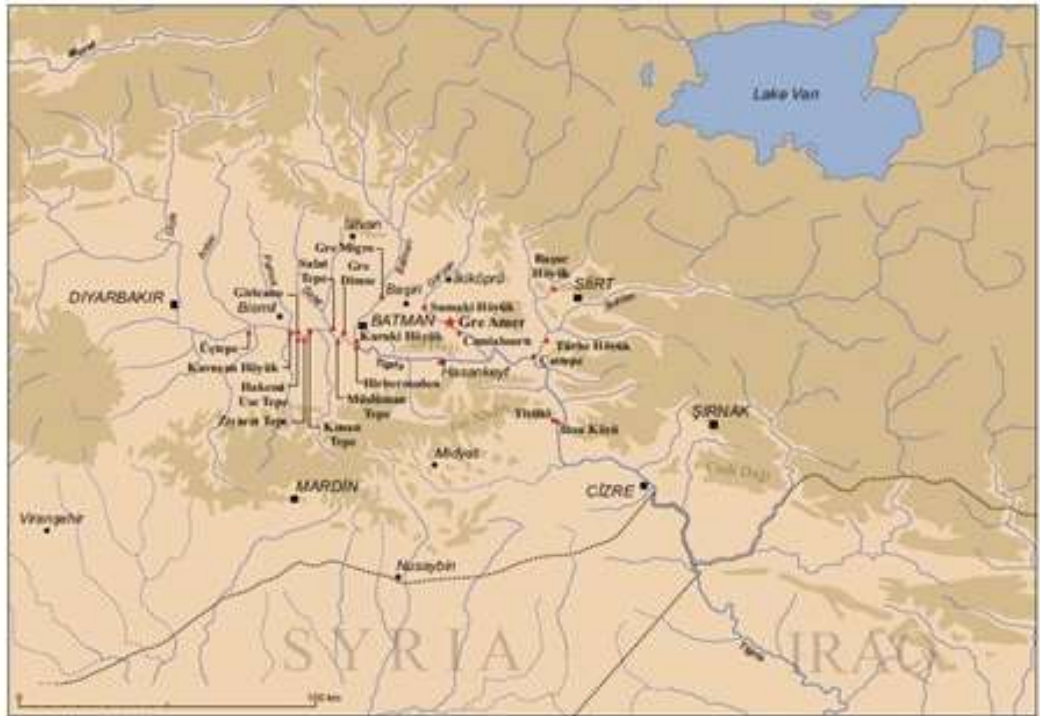

Fig. 4.61: Gre Amer'in Konumu (Pulhan and Blaylock, 2015, Fig. 1)

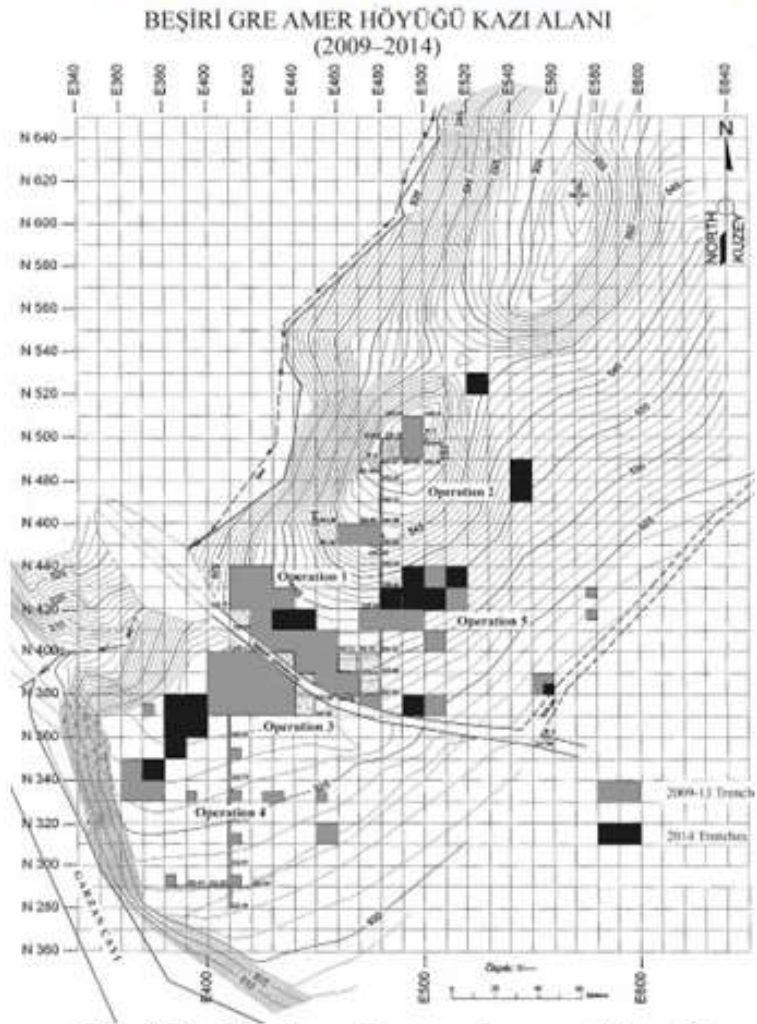

Fig. 4.62: Gre Amer Topografyası ve Kazı Alanı
(Pulhan and Blaylock, 2015, Fig. 2)

Fig. 4.63: Gre Amer, Tabaka 4 Duvarı (Pulhan and Blaylock 2013, Fig. 9)

Fig. 4.64: Gre Amer, Op.5'te Bulunan RBWW Küpler (Pulhan and Blaylock, 2015, Fig. 6)

Fig. 4.65: Gre Amer, Op.5 RBBW Küpler (yayımlanmamış)

Fig. 4.66: Gre Amer, RBWW et DROB (5. Sıra) Mallar
(Pulhan et Blaylock 2013, Fig. 12)

Fig. 4.67: Mühür Baskı Bezemeli RBWW Parçası
(Pulhan et Blaylock, 2013, Fig. 6)

Fig. 4.68: Mühür Baskı Bezemeli RBWW Parçası
(Yayımlanmamış)

Fig. 4.69: Gre Amer Bant Boyalı Mallar
(Pulhan et Blaylock, 2013, Fig. 13)

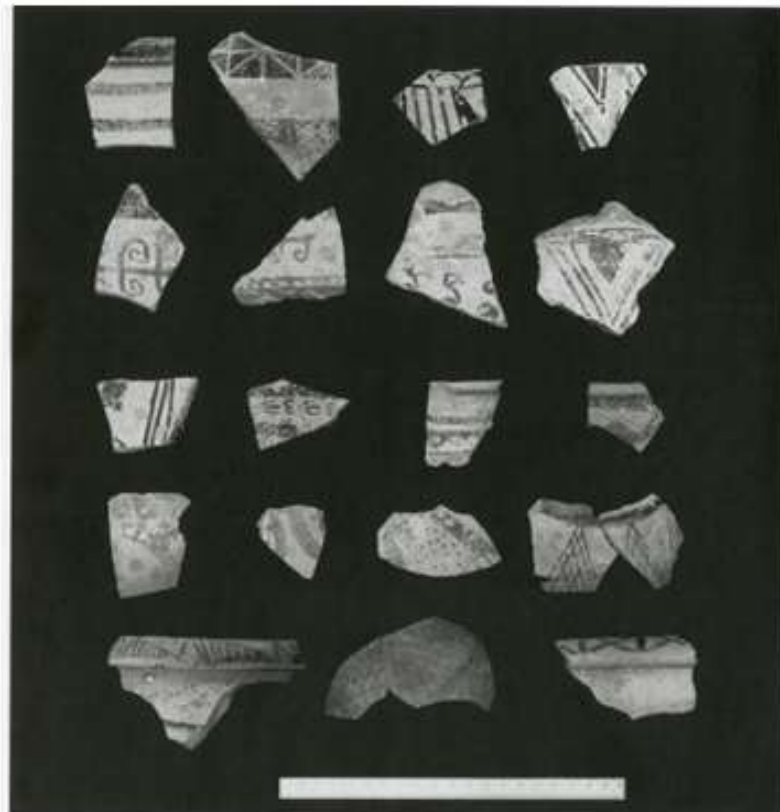

Fig. 14 Selected painted sherds, including Nuzi Ware, bichrome pieces (row 1); slipped and painted pieces (row 2); Early Iron Age painted pieces (rows 3-4); and miscellaneous painted rims (row 5).

Fig.4.70: Gre Amer Nuzi Malları
(Pulhan et Blaylock 2013, Fig.14)

Fig. 4.71: Gre Amer, Op. 5, 4. Tabaka Yapıları (Yayımlanmamış).

Fig. 4.72: Gre Amer, Op. 5, 4. Tabakaya Ait Domestik Yapıda İnsitu Bulunan Tüm VUPW Örneği (Yayımlanmamış)

2000

VAN-URMIYE BOYALILARI

I. Geometrik motifli tekrenkliler:

II. Geçiş

III. Geometrik motifli çokrenkliler:

IV. Naturalist motifli çokrenkliler:

1400

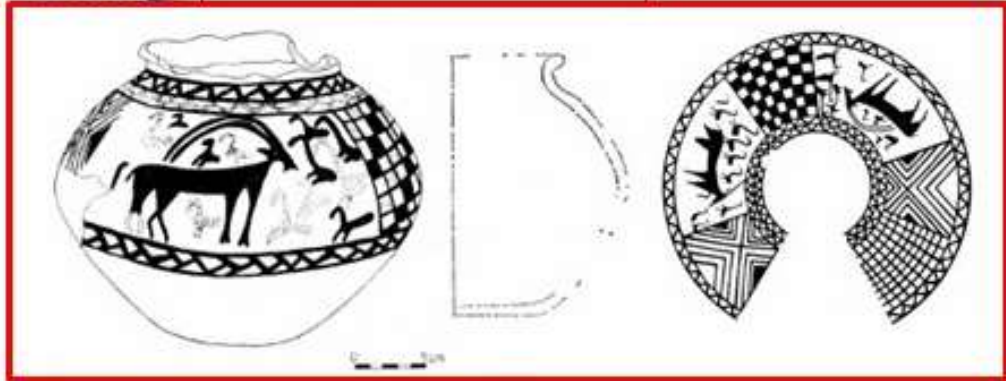

Fig. 4.73: Üste: VUPW Kronoloji Önerisi (Çilingiroğlu, 1990, Fig. 17, s.39; Sol Alt: G. Paksoy Örneği, (Konyar, 2007); Sağ Alt: Gre Amer VUPM parçası (Yayınlanmamış)

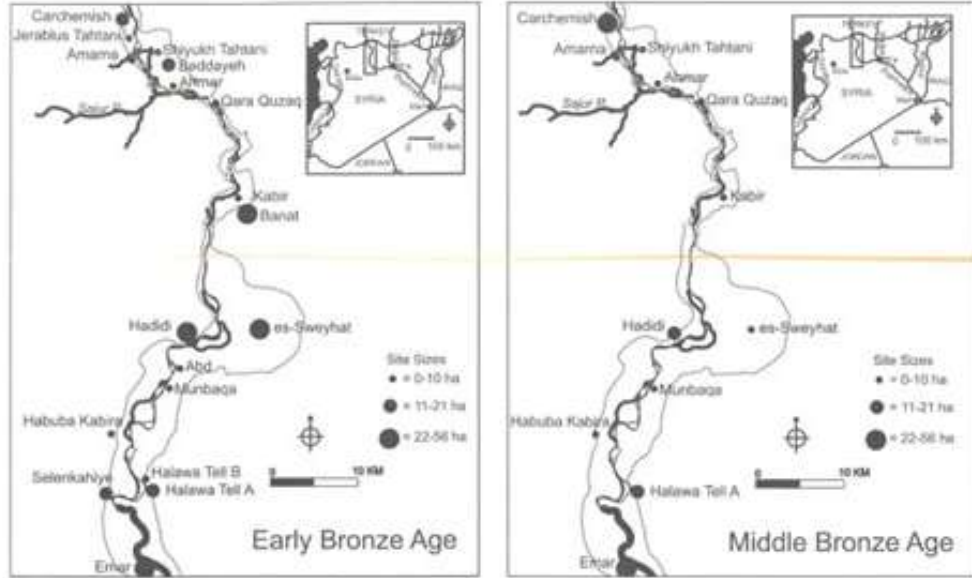

Figure 1: Maps showing the size and location of settlements occupied in the Early and Middle Bronze Ages along the Upper Syrian Euphrates river. Note that the size data for Emar is conjectural only. The reconstructed growth of Carchemish from the (late) EBA to (early) MBA is based on its postulated development described by Peltenburg (2010). The maps are intended to illustrate principally the decrease in large settlements from the EBA to MBA and do not indicate all known sites from these periods.

Fig. 5.1: Kargamış ile Emar Arasındaki Erken ve Orta Tunç Çağ Yerleşimleri (Cooper, 2012, Fig. 1)

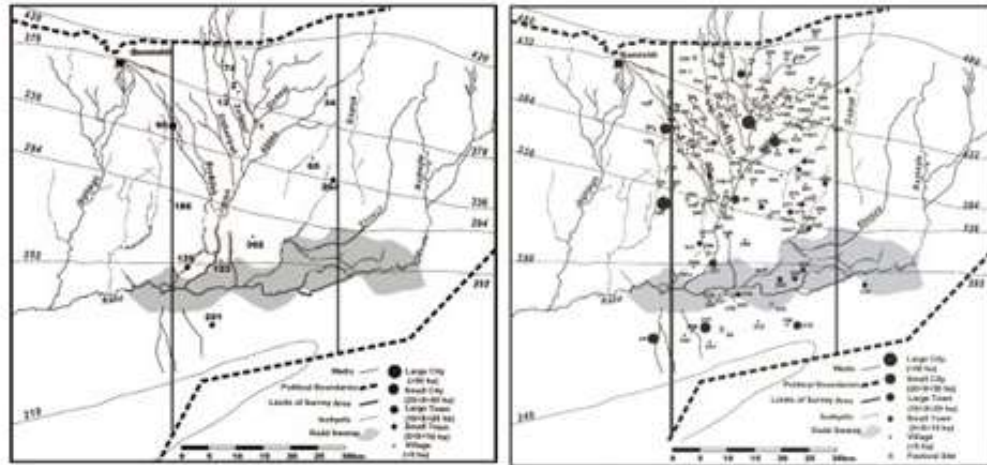
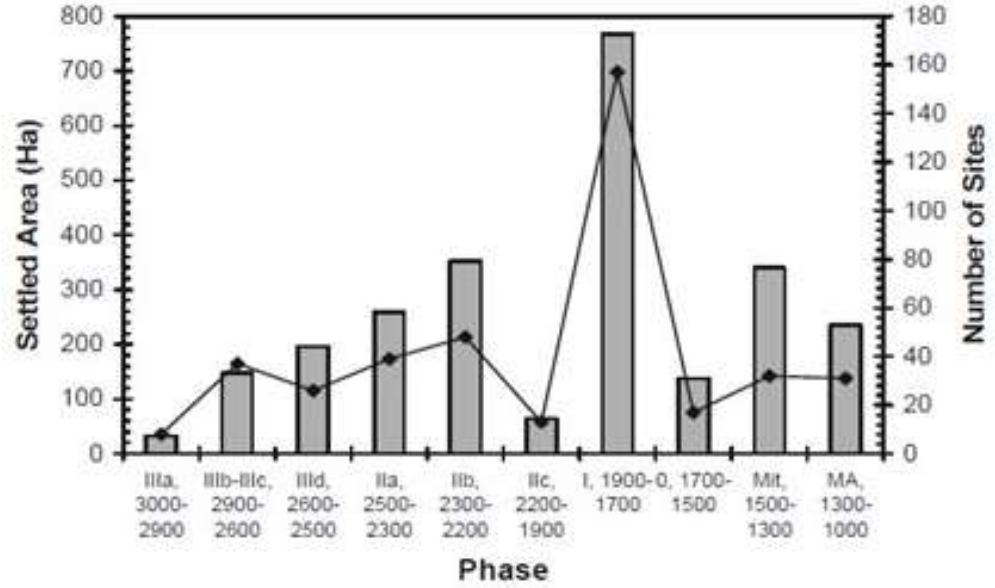

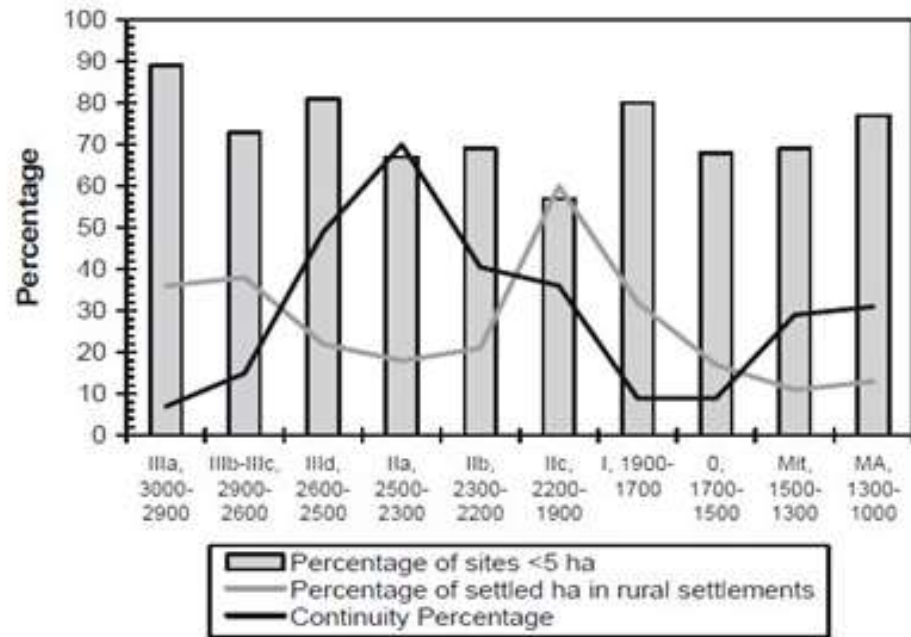
Figure 2: Late Bronze (1200-1000 BC) settlements.

Figure 3: Iron Age (1000-700 BC) settlements.

Fig. 5.2: Doğu Habur Vadisi'ndeki Erken ve Orta Tunç Çağ Yerleşimleri (Ristvet, 2012, Figs. 2-3)

a

b

Figure 5: Statistics from the Leilan Regional Survey, 3000-1000 BC. a) Changes in settled area (bars) and site numbers (line), b) Changes in percentage of rural sites (bars), percentage of settled ha in settlements >5ha (gray line) and site continuity between periods (black line).

Fig. 5.3: Leilan Yüzey Araştırması Sonuçlarına Göre Yerleşim Değişim Grafiği (Ristvet, 2012, Fig. 5)

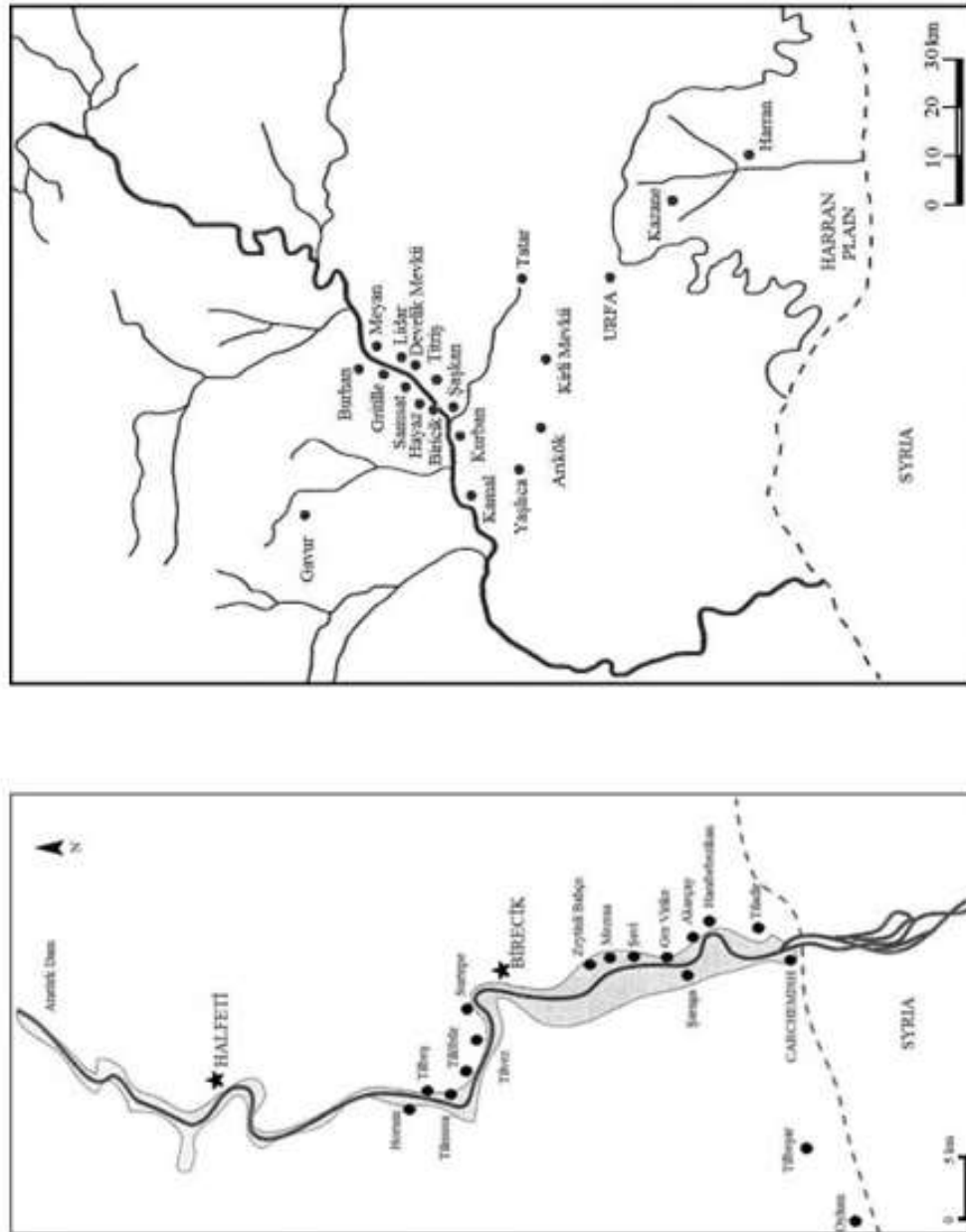

Fig. 5.5: Keban ve Karakaya Bölgeleri (Di Nocera, 2012, Fig.1a)

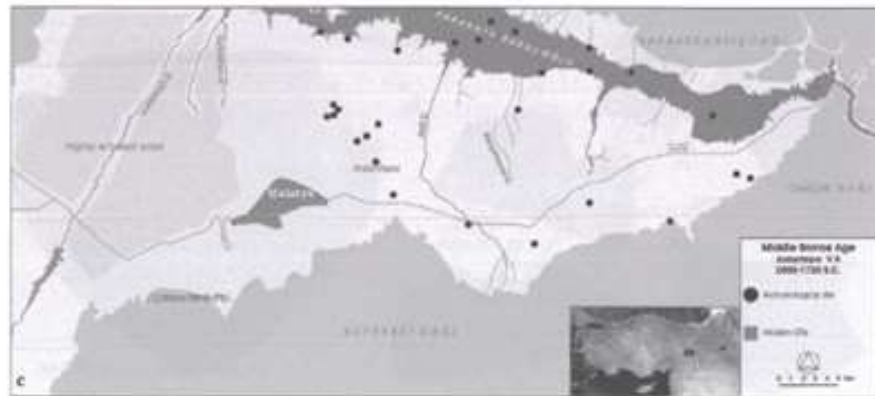

Fig. 5.6: Malatya Ovası Erken ve Orta Tunç Çağ Yerleşimleri (Di Nocera, 2012, Fig. 5b-c)

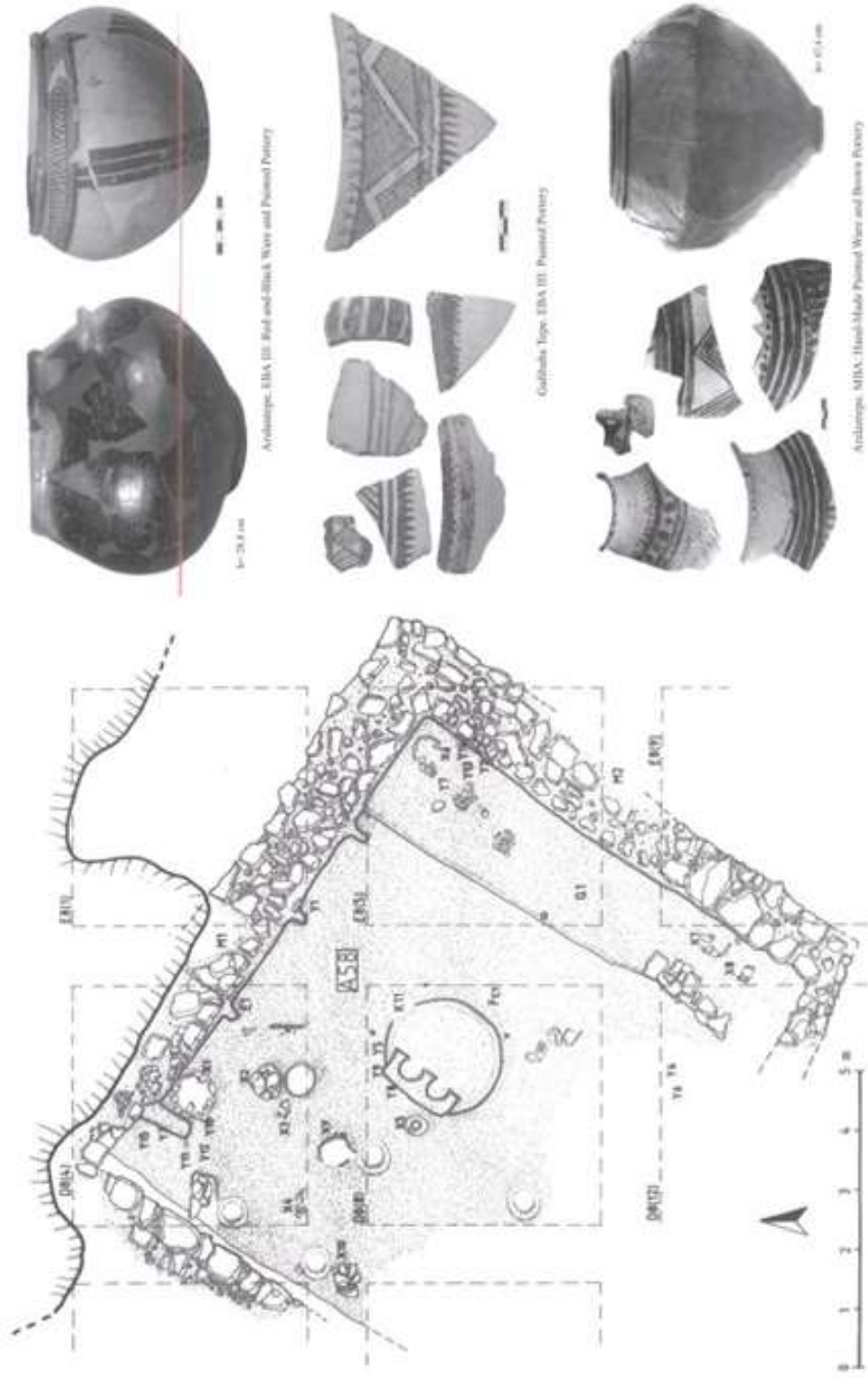

Fig. 5.7: Arslantepe, Orta Tunç Çağ Domestik Yapı
(Di Nocera 2012, Fig.3b)

Fig. 5.8: Keban ve Karakaya, Erken ve Orta Tunç Çağ Seramikleri (Di Nocera, 2012, Fig. 4)

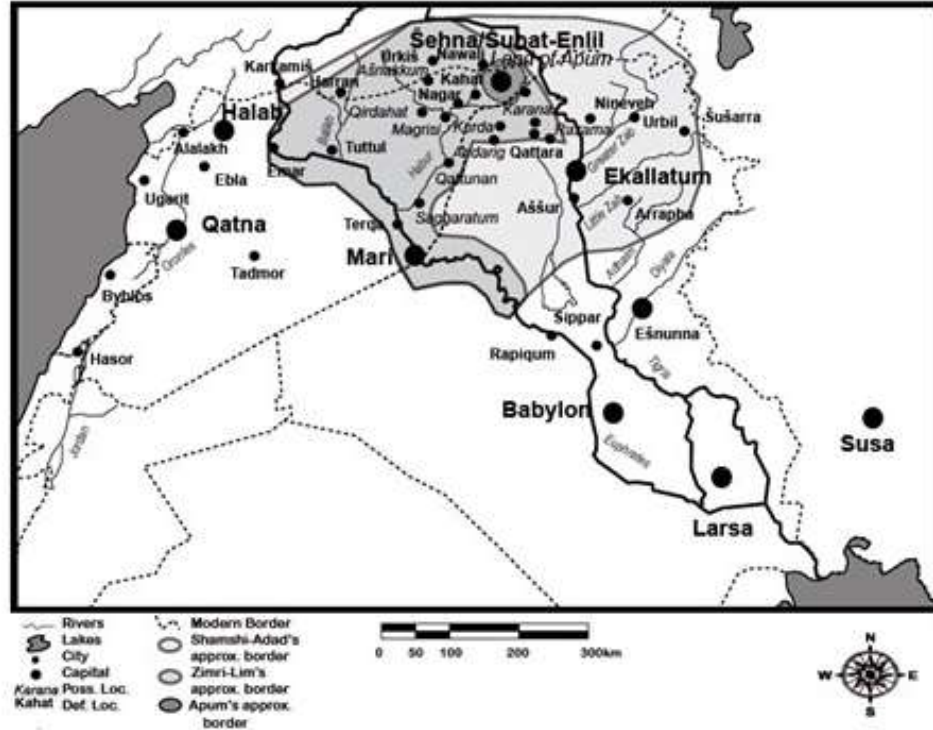

Fig.5.9: Kuzey Mezopotamya Krallığı (Ristvet, 2012, Fig. 1)

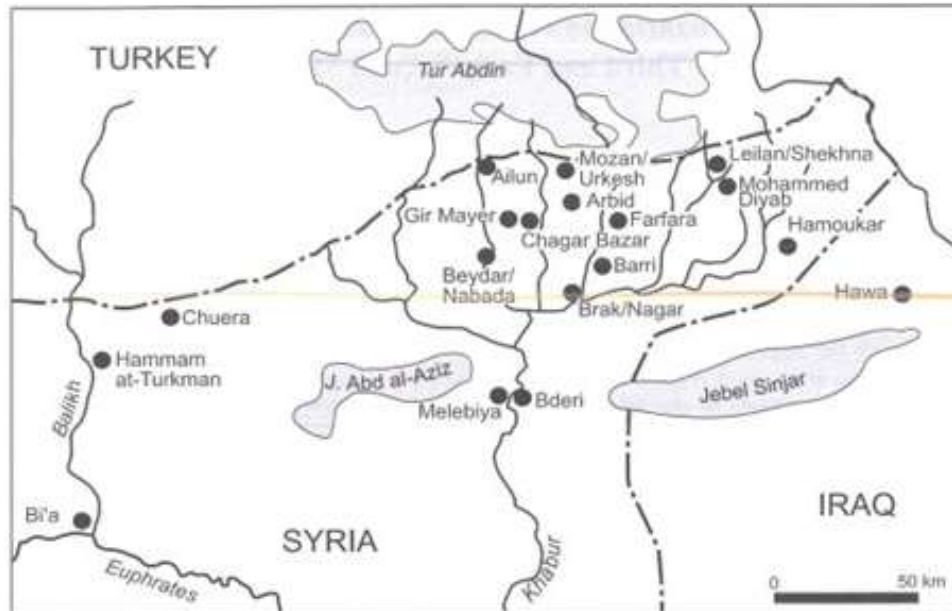

Fig. 5.10: Habur Üçgeni Orta Tunç Çağ Kentleri (Pfalzner, 2012, Fig. 1)

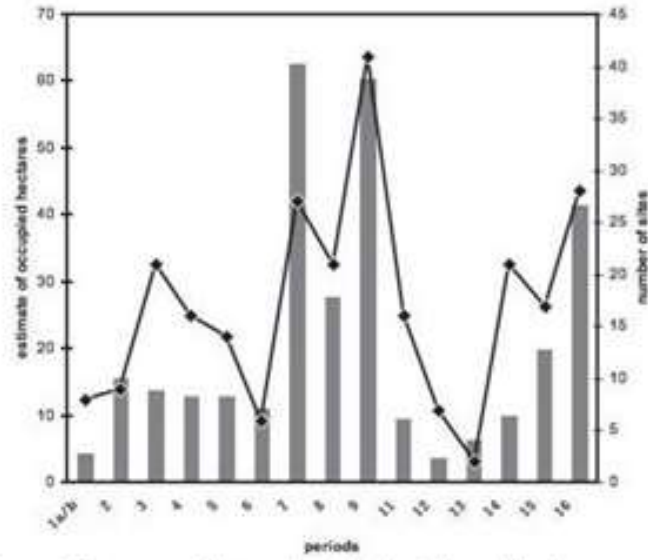

Figure 4. Demographic trends within the Cizre-Silopi survey area expressed in terms of both total estimated occupied hectares and total number of sites.

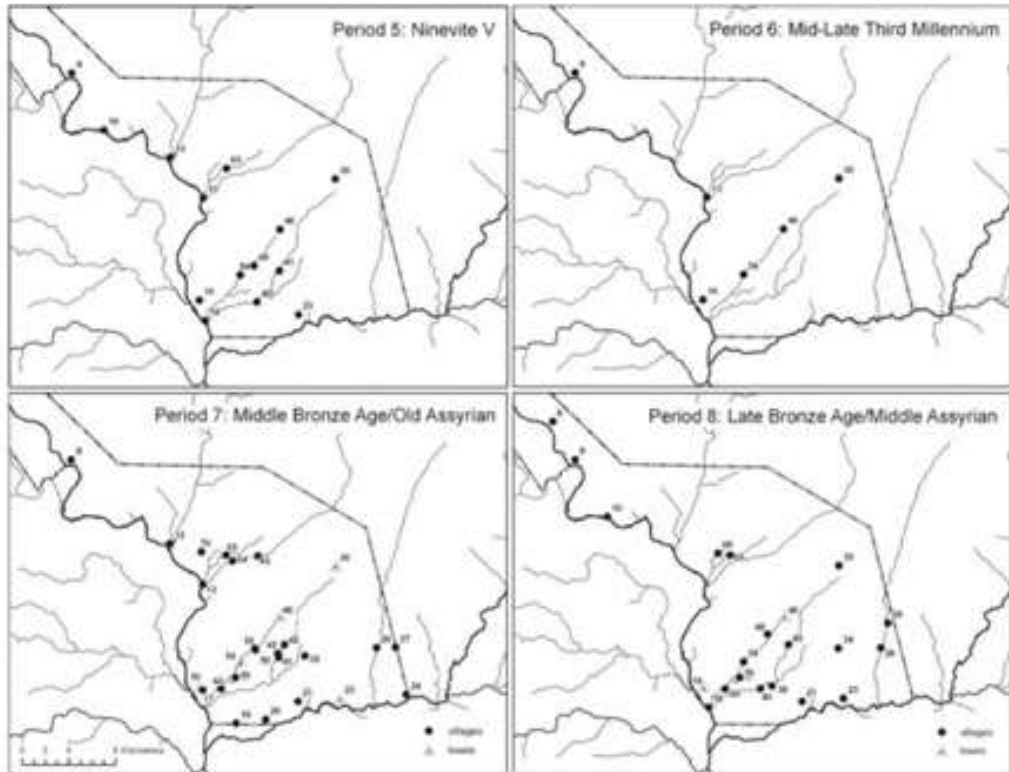

Fig. 5.11: Cizre Ovası Erken ve Orta Tunç Çağı Yerleşim ve Demografik Grafiği (Algaze, 2012, Figs. 4-7)

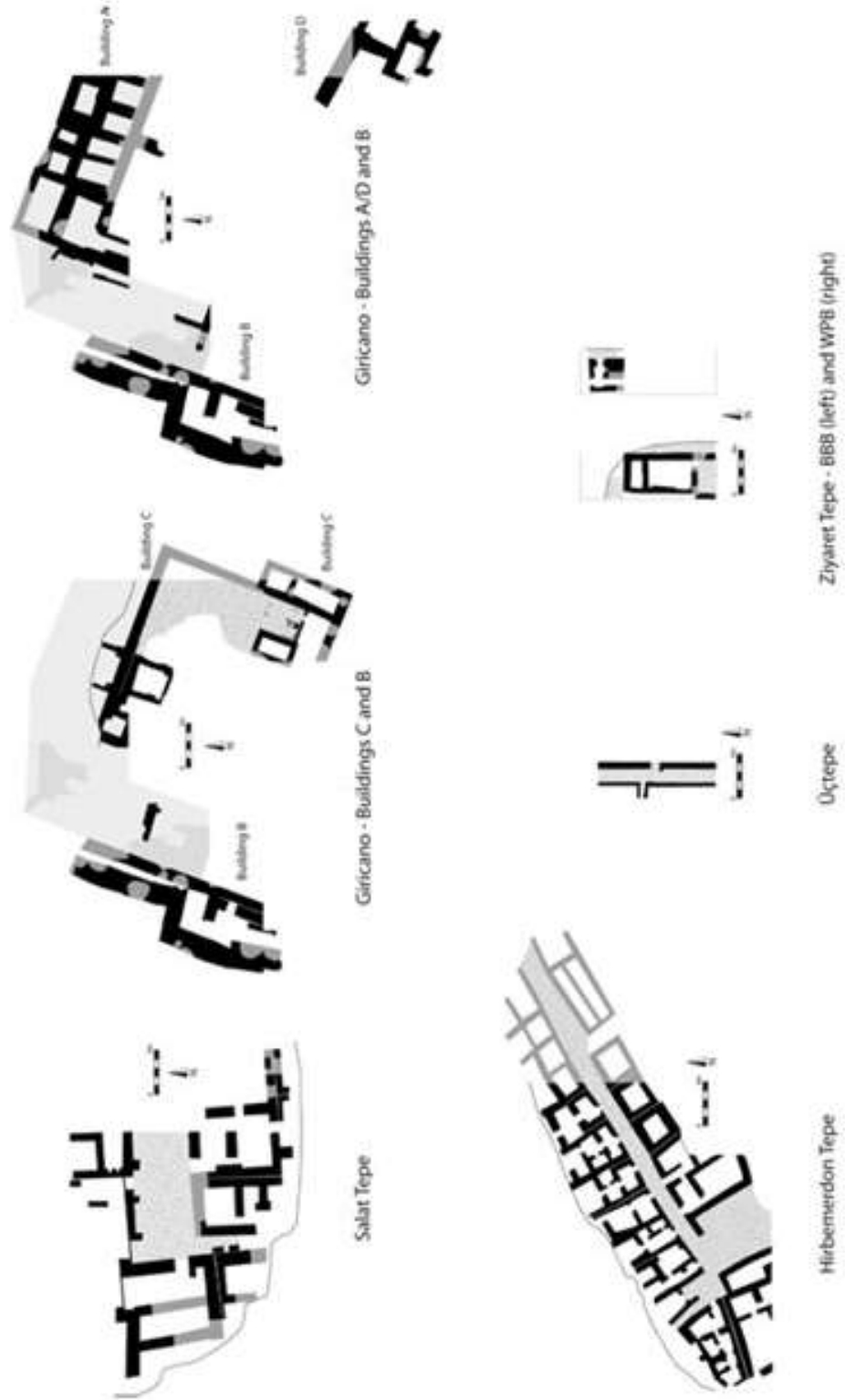

Fig. 6.1: Yukarı Dicle Vadisi OTÇ Yerleşimlerinin Mimari Karşılaştırmaları (Bartl, 2014, Fig. 6)

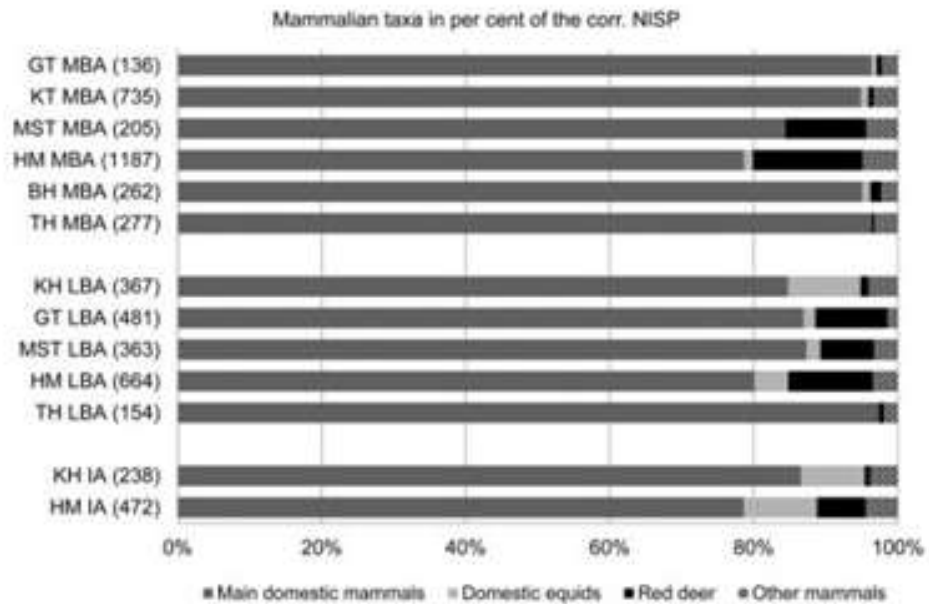

Fig. 2. Relative representation of main domestic mammals (*Ovis aries*, *Capra hircus*, *Bos taurus*, *Sus domesticus*), domestic equids (*Equus caballus*, *Equus asinus* and *Equus caballus* x *Equus asinus*), red deer (*Cervus elaphus*) and other mammals; expressed in per cent of the corrected Number of Identified Specimens (corr. NISP). The corrected NISP is indicated in brackets. See Table 1 for sites and chronological period abbreviations.

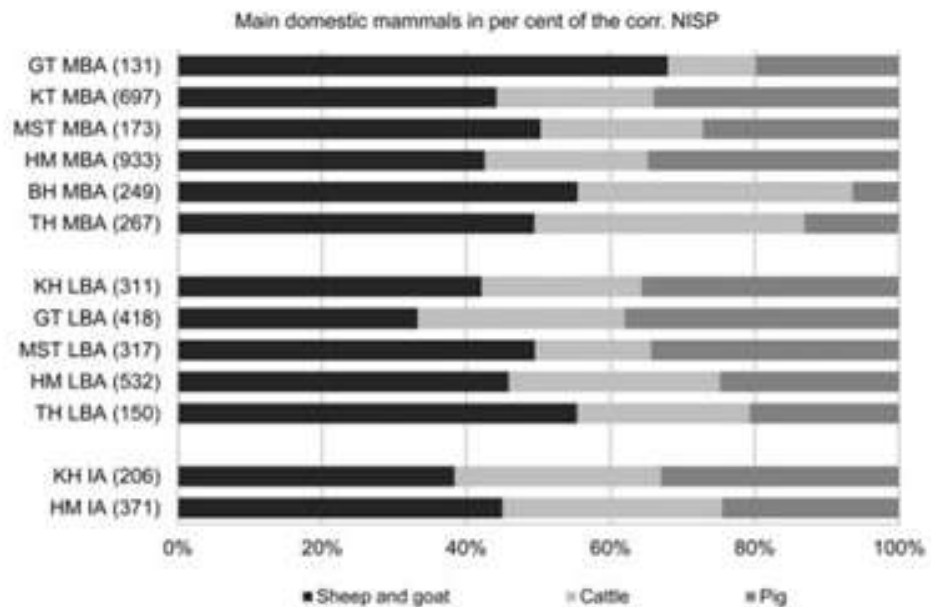

Fig. 3. Relative representation of sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*), cattle (*Bos taurus*) and pig (*Sus domesticus*); expressed in per cent of the corrected Number of Identified Specimens (corr. NISP). The corrected NISP is indicated in brackets. See Table 1 for sites and chronological period abbreviations.

Fig. 6.2: Yukarı Dicle Vadisi Zoo-arkeolojik Sonuçlar
(Berton, 2013, Fig. 2-3)

	Late 3 rd -beginning of 2 nd millennium	First half of 2 nd millennium (main phase of occupation)	Carbon-14 calibrated data
Üçtepe	Trench XII, levels 13-12	Trench III, level 11	
Hirbermerdon Tepe	Area B; Area A	Building of area A	21 st - 16 th BC ca. 1774-1605/1917-1494 BC sample from room 16 (settoro F) 2064-1912/2208-1858 BC sample from room 28 (settoro G)
Kavuşan Höyük	Trench 1, level III		
Kenan Tepe	Areas C1, C2	Area D4	21 st - 17 th BC ca. 1930-1680; 1950-1730; 1960-1630 BC samples from C2 2120-2100/2040-1880 BC sample from C1
Müslümantepe	Survey finds and from excavated trenches		
Ziyaret Tepe	Operation E, step 6 (?)	Operation E, step 5	17 th - 16 th BC ca. 1688-1500 BC collapse debris of Brightly Burned Building
Giricano	Building A	Building C	
Salat Tepe		Level 2	end of 18 th -16 th BC ca. 1690 -1520/1740-1610 BC

Table 1: Occupation phases at each site, according to ceramic parallels and remarks in preliminary reports.

Fig. 6.5: Yukarı Dicle Vadisi Yerleşimleri C14 Sonuçları (D'Agostino, 2012, Table 1)

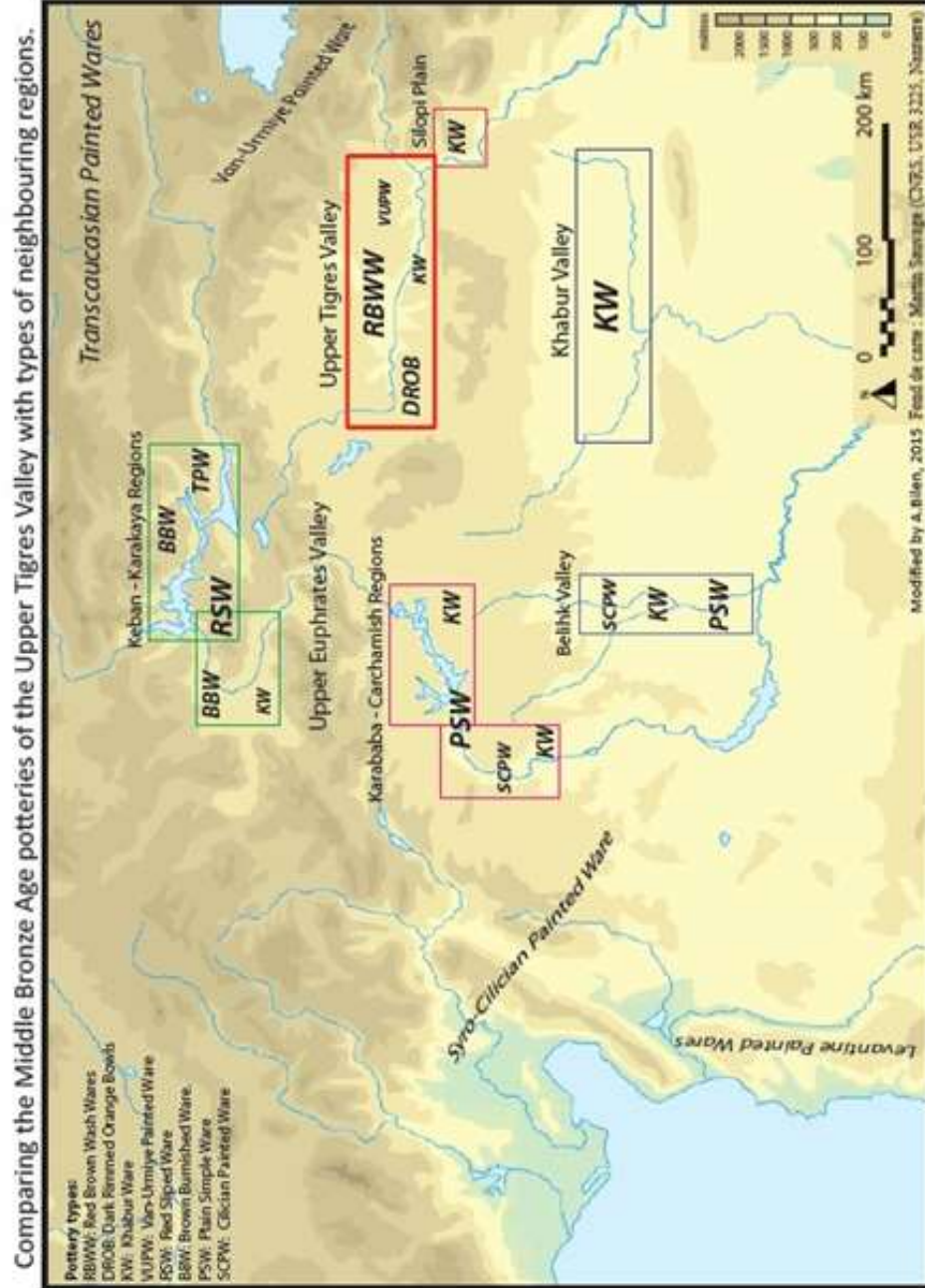

Fig. 6.6: Komşu Bölgelerdeki Orta Tunç Çağ Seramikleri Dağılım Karşılaştırması
 (Bilen, 2015, Yayınlanmamış Y.L. Tezi)

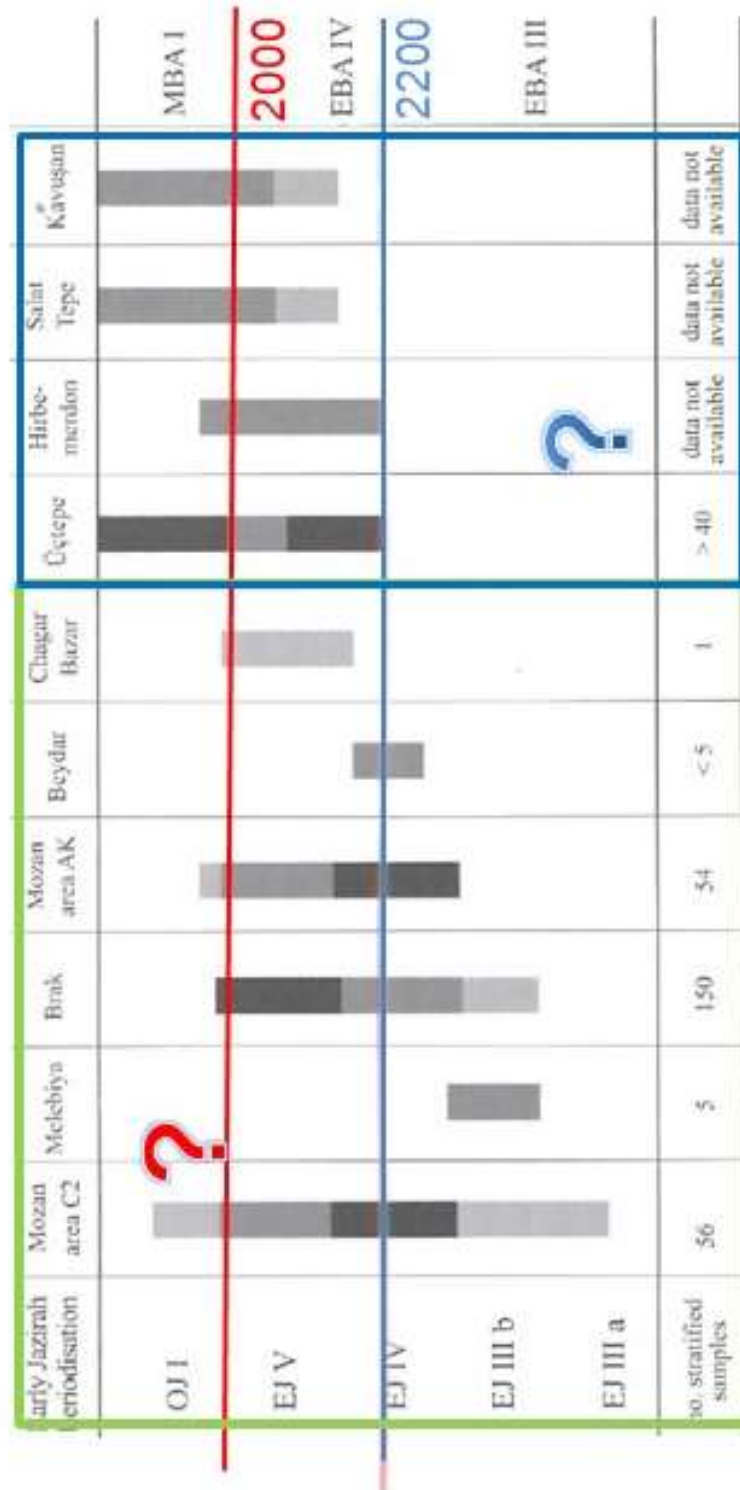

Figure 5: Chronological diffusion chart of the DROB Ware in the Khabur Triangle and in the Upper Tigris valley (dark grey means larger quantity of samples than light grey).

Fig. 6.7: Habur ve Dicle DROB Malları Kronolojik Karşılaştırma (Bianchi 2012: Fig. 5)

Fig. 6.8. Pir Huseyin, Naramsin Steli
(Naab, P. und Unger 1934, Resim 2).

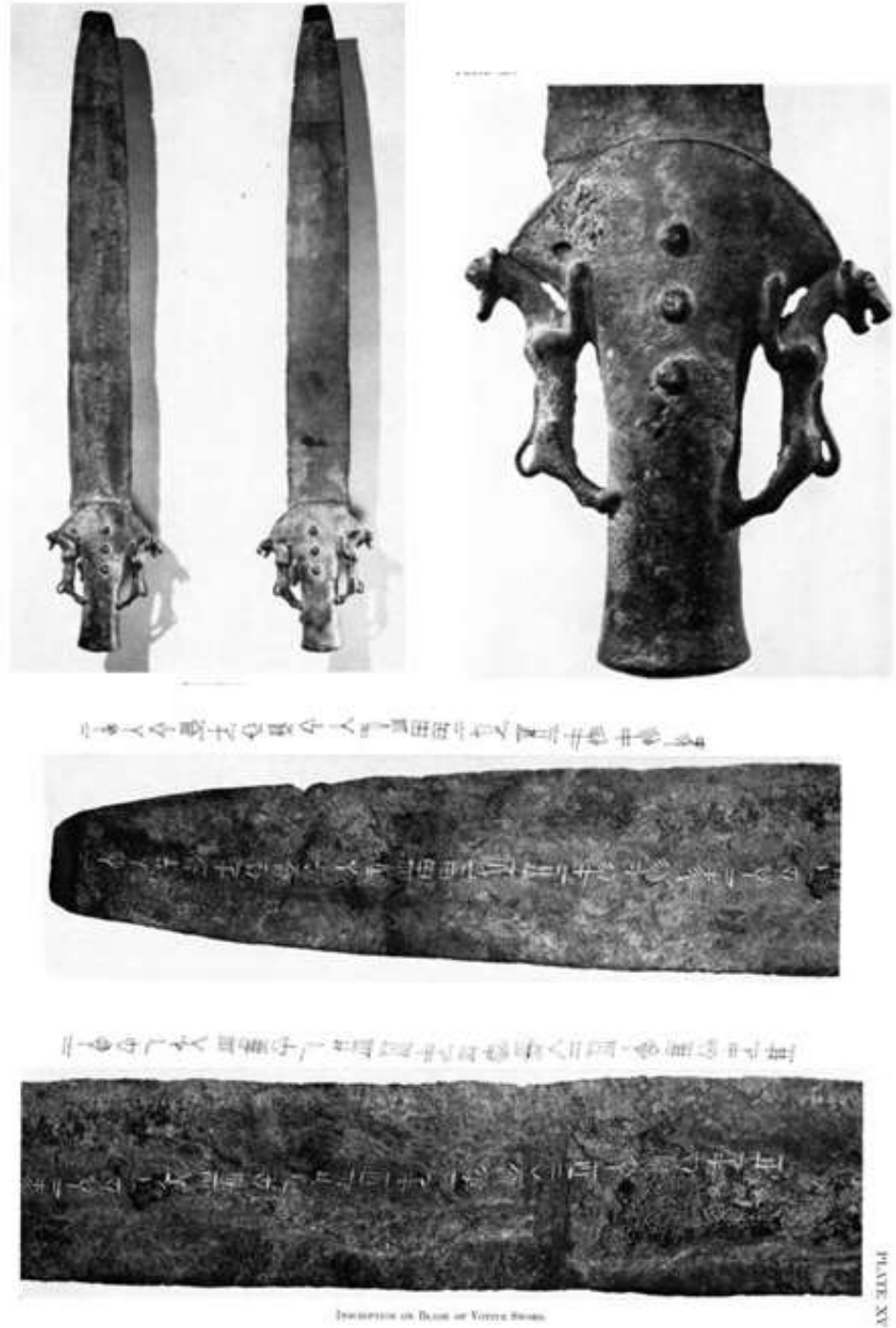

Fig. 6.9: Diyarbakır'da Geldiği Düşünülen Çivi Yazılı Bronz Kılıç
(Güterbock, 1965, Plate,XIII-XV)

Fig. 6.10.: Harput Kabratması, (Abay ve dğ, 2021, Fig 16).

6.11. Tell Şemşara'nın konumu Danimarkalı Ekibin Kampı
(Eidem 2014, Fig 1).

Fig. 7.1. Müslüman Tepe Tapınak Yapısı (Ay, 2021, Fig. 5).

Fig. 7.2. Müslüman Tepe Yangın Sonucu Tahrip Olmuş Tapınak Yapısı ve İnsitü Buluntular (Ay, 2021, Fig. 4).

Fig. 7.3. Müslüman Tepe, Tapınak Yapısı Buluntuları (Ay, 2021, Fig. 8).

Fig. 7.4. Müslüman Tepe, Tapınak Yapısı Ritüel Buluntuları ve Silindirik Mühür (Ay, 2021, Fig. 6, 11b, 14a).

TEŞEKKÜRLER

“Orta Tunç Çağda Yukarı Dicle Vadisi: Bölge Kültürü ve Siyasi Yapı” adlı doktora tezim, yılları alan uzun bir sürecin sonunda oluştu. En başta, bu zorlu süreçte beni her daim destekleyen aileme ve özellikle sevgili abim Vahap Bilen’e çok teşekkür etmek isterim. Abim sağ olsun. Bu süreçte beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan hayat arkadaşım sevgili Özlem Karakaya’nın desteği olmazsa bu çalışmayı tamamlayamazdım.

Sevgili danışmanım, Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur lisans dönemimden şimdiye, her zaman kapısını rahatlıkla çalışabildiğim, her konuda danışabildiğim ve anlayışıyla fark yaratan bir hoca olarak bendeki yeri bir başkadır. Tez süresince bir hocadan çok, bir meslektaş gibi tezimde derinleşmemi, kendine has yaklaşımıyla bölgeyi farklı bir açıdan görebilmemi sağladı. Farklı fikir ve yöntemlere açıklığı, tartışmalara çok yönlü bakışı ve çözüm odaklı pratik yaklaşımları beni daima zor sorular için cesaretlendirdi. Prof. Dr. Eşref Abay’ın Mezopotamya ve Anadolu kültürlerine hakimiyeti tez izlemelerimde çalışmalarımı kolaylaştırdı ve yaklaşımı motivasyon kaynağım oldu. Takıldığım belli konularda bana zaman ayırması, fikirlerimi uzunca kritik etmesi ve kaynaklara ulaşımında verdiği desteği için kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Jürimde ve tez izlemelerimde yer alan sevgili hocalarım Doç. Dr. Ali Ozan, Doç. Dr. Aylin Ümit Otman Erdem, Doç. Dr. Erim Konakçı ve Fulya Dedeoğlu’na benim için ayırdıkları değerli zamanları, sordukları güzel soruları ve emekleri için çok teşekkür ederim. Tez jürilerimde yaptıkları eleştiri ve önerileriyle tezimin son haline almasında değerli katkılar sundular.

Lisans dönemimden şimdiye kadar gerek akademide gerekse arazide birçok hoca ve akademisyenle çalıştım, danıştım, desteklerini ve zamanlarını aldım. Birlikte düşündük, kazdık, keşfettik, projelere başvurduk, kaynaklar taradık, arşivlerimizi ve emeklerimizi paylaştık. Her birinden ayrı ayrı çok şey öğrendim ve öğrendiğim her detay tezin farklı bir yerine yansdı. Sevgili

hocalarım ve meslektaşlarım Prof. Dr. Pascal Butterlin, Prof. Dr. Gülriz Kozbe, Dr. Gül Pulhan, Dr. Stuart Blaylock, Dr. Diana Stein, Prof. Dr. Nicola Laneri, Prof. Ayşe Tuba Ökse, Prof. Dr. Yutaka Miyaki, Prof. Patricia Wattenmaker, Prof. Dr. Cécile Michel, Prof. Dr. Brigitte Lion, Prof. Dr. Sophie Méry, Prof. Dr. Andrew Palmer, Doç. Dr. Gonca Dardeniz Arıkan, Nevin Soyukaya ve Mesut Alp'e çok teşekkürler.

Burada Dr. Gül Pulhan'a ayrıca teşekkür etmeliyim. Gre Amer'de birlikte çalışma fırsatı bulduğum süre zarfında, özgürlükçü ve nesnel yaklaşımıyla fark yaratan bir akademisyenin ekibinde yer aldığım için kendimi hep şanslı hissettim. Yayımlanmamış kazı materyalini paylaştığı ve Gre Amer alt başlığını özenle gözden geçirdiği için kendisine çok teşekkür ederim.

Tez çalışmam son aşamasında kısa bir sürede tüm detaylarıyla tezimi baştan sona gözden geçiren ve güzel dokunuşlarını sunan Dr. Serdar Özbilen, Muhammed Dolmuş ve Çigdem Al Özbakır'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bu tezin oluşmasında bilimsel ve psiko-sosyal desteklerini esirgemeyen birçok dostum ve meslektaşım oldu. Onlara da şükranlarımı sunarım: Metin Batıhan, İnan Aydoğan, Ahu Çeziker, Erin Sökmen, Doç. Dr. Ergül Kodaş, Doç. Dr. Bülent Genç, Dr. Altay Özaygen, Hande Gözükan, Zély Alchami, Thibaut Manoukian, Jean-Jacques Herr, Shilan Ramadan, Anna Chevrier,

Son olarak çalışanlarını samimiyetle destekleyen özel bir sivil toplum kurumu olan Her Yerde Sanat Derneği'ne /Sirkhane'ye ve yöneticileri sevgili Pınar Demiral ve Serdal Adam'a teşekkür ederim.

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim Durumu:

2015 Yüksek Lisans: Tarihsel Çağlar Arkeolojisi, Université Paris I Panthéon Sorbonne, Paris, Fransa.

Y.Lisans Tezi: “Le Bronze Moyen dans la Haute Vallée du Tigre: Bilan de Recherches Récentes”, (Orta Tunç Çağı'nda Yukarı Dicle Vadisi: Yakın Dönemdeki Araştırmaların Genel Sonuçları). Prof. Dr. Pascal Buterlin danışmanlığında, Université Paris 1 Panthéon Sorbonne, 2015.

2010 Lisans: Arkeoloji Bölümü, Edebiyat Fakültesi, Ege Üniversitesi, İzmir.

Lisans Tezi: “Yukarı Dicle Vadisi Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası”, Prof. Dr. Gülriz Kozbe danışmanlığında, Ege Üniversitesi, 2010.

Yayın:

2024 (Yayın Aşamasında) Bilen A., “Mardin Vineyards: A Case of Sustainable Agriculture from Antiquity to the Present” (Mardin Üzüm Bağları: Geçmişten Günümüze Sürdürülebilir Bir Tarım Örneği) Routledge tarafından kitap önerisi kabul edilen *The History of Environmental Resource Management in Europe ve the Near East: Sustainable Practices Through Time (Avrupa ve Yakındoğu’da Doğal Kaynakların Yönetimi: Zaman İçinde Sürdürülebilir Yönetmeler)* içinde.

2022, Kodaş, E., İpek, B., Tarkan, G. Bilen, A., “Mor Yakup Kazılarında ulunan Geç Neolitik Döneme Ait Çanak Çömlek Buluntular”, Nusaybin, Siyaset-Kültür- Ekonomi, (ed.) Selçukoğlu, A., Gemi, A., *Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları*.

2022, Kodaş E., Erdem Ç., İpek B., Tümer H., Bilen A., Labedan C., İpek M., Yıldız R., Genç B., “Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları İlk Gözlemler,” *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2022/7(2), vol. 2, no. 7, pp. 99–117, Dec. 2022.

Konferans:

Bilen A., “The Upper Tigris Middle Bronze Age Regional Culture”, 1st International Congress of Ege Social Science Graduate Students, 1st-3rd June 2022, İzmir (Online Sunum).[ICESSEGS-1 Özetler Kitabı \(pubhtml5.com\)](https://pubhtml5.com/ICESSEGS-1/Ozetler)

Bilen A., “Mardin Vineyards: A Case of Sustainable Agriculture from Antiquity to the Present” in 4th conference of the European Rural History Organization (EURHO), September 2019 Paris. [rh2019book.pdf \(ruralhistory.eu\)](https://rh2019book.pdf)

Bilen A., “Hurri- Mitanni Konferderasyonu ve Orta Assur Krallığı'nın Hanigalbatı İşgali”, Mezopotamya Tarihinde Nusaybin Uluslararası Sempozyumu, 10 Mayıs 2010, Nusaybin.

Kazı Deneyimleri:

2022 Temmuz: Kazı Bşk. Yrd., Konya Karahöyük Kazısı, Konya. Kazı Başkanı: Doç. Dr. Gonca Dardeniz Arıkan

2019 Ağustos-Eylül: Uzman Arkeolog, Ilısu Barajı ve HES Projesi, Başur Höyük Kurtarma Kazısı, Siirt. Kazı Başkanı: Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur, Ege Üniversitesi.

2014, 2011, 2010 yaz sezonları: Arkeolog, Ilısu Barajı ve HES Projesi Gre Amer Kurtarma Kazısı, Beşiri, Batman. Kazı Başkanları: Dr. Gül Pulhan, Koç Üniversitesi ve Dr. Stuart Raymond Blaylock, İngiltere.

2011 Nisan-Haziran: Arkeolog, Nusaybin Mor Yakup Kilisesi Kazısı, Mardin. Kazı Başkanı: Nihat Erdoğan, Mardin Müzesi.

2007 Ağustos-Eylül: Arazi Teknisyeni, Gray & Pape, Inc. Cultural Resource Consultants, Binghampton- New York, Bush Hill (Boru hattı alanlarında) yüzey araştırması (Phase I) ve Broome County (Kızıldereli yaşam alanında) kazıları (Phase III), Millennium Pipeline Project.

2006 Eylül-Ekim: Açma Sorumlusu, Ilısu Barajı ve HES Projesi, Yukarı Salat Cami Yani Höyük Kurtarma Kazısı, Diyarbakır. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Yutaka Miyake, Tokyo Üniversitesi

2006 Temmuz-Eylül: Açma Sorumlusu, Ilısu Barajı ve HES Projesi, Kavuşan Höyük Kurtarma Kazısı, Bismil, Diyarbakır. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Gülriz Kozbe, Ege Üniversitesi.

2005 Ocak-Haziran: Teknik Ressam, TÜBİTAK Arkeolojik Kültür Envanteri Projesi Laboratuvar Çalışmaları, İzmir. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Gülriz Kozbe, Ege Üniversitesi.

2005 Eylül: Ekip Üyesi, TÜBİTAK Arkeolojik Kültür Envanteri Projesi, Cizre-Silopi Ovası Yüzey Araştırması, Şırnak. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Gülriz Kozbe, Ege Üniversitesi.

2005 Haziran-Ağustos: Açma Sorumlusu, Ilısu Barajı Projesi, Kavuşan Höyük Kurtarma Kazısı, Bismil, Diyarbakır. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Gülriz Kozbe, Ege Üniversitesi.

2004 Eylül: Ekip Üyesi: Tübitak Arkeolojik Kültür Envanteri Projesi, Cizre-Silopi Ovası Yüzey Araştırması. Şırnak. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Gülriz Kozbe, Ege Üniversitesi.

2004 Haziran-Ağustos: Açma Yardımcısı: Kazane Höyük Kazısı, Şanlıurfa. Kazı Başkanı: Prof. Dr. Patricia Wattenmaker, Virginia Üniversitesi.